МЕРТВІ ДУШІ

Поема

Том перший

ГЛАВА І

У ворота гостиниці губернського міста NN в'їхала досить гарна ресорна невелика бричка, якою їздять холостяки: відставні підполковники, штабс-капітани, поміщики, що мають біля сотні селянських душ, словом, усі ті, кого звуть панами середньої руки. В бричці сидів пан не красунь, але й не поганий із себе, ні занадто товстий, ні занадто худий; не можна сказати, щоб старий, одначе й не так, щоб занадто молодий. В'їзд його не наробив у місті зовсім ніякого шуму і не супроводжувався нічим особливим: тільки два російські мужики, які стояли біля дверей шинку напроти гостиниці, зробили деякі зауваження, що стосувалися, зрештою, більш екіпажа, ніж того, хто сидів у ньому. "Бач", сказав один другому: "он яке колесо! як ти думаєш, доїде те колесо, коли б трапилося, до Москви, чи не доїде?" — "Доїде", — відповідав другий. "А от до Казані, я думаю, не доїде?" — "До Казані не доїде", відповів другий. На цьому розмова й скінчилась. Та ще, коли бричка під'їхала до гостиниці, зустрівся молодий чоловік у білих каніфасових1 панталонах, дуже вузьких і коротких, у фраку з претензією на моду, з-під якого видно було маніжку, застебнуту тульською шпилькою з бронзовим пістолетом. Молодий чоловік обернувся назад, подивився на екіпаж, придержав рукою картуз, що мало не злетів од вітру, і пішов своєю дорогою.

Коли екіпаж заїхав на подвір'я, пана зустрів трактирний слуга або половий, як їх звуть в російських трактирах, жвавий і в'юнкий до такої міри, що навіть не можна було роздивитись, яке в нього було обличчя. Він вибіг моторно із салфеткою в руці, сам довгий і в довгому

демікотонному2 сюртуку зі спинкою мало не на самій потилиці, стріпнув волоссям і повів проворно пана нагору через усю дерев'яну галдарею показувати посланий йому Богом покій. Покій був певного роду; бо гостиниця була теж певного роду, тобто саме така, які бувають гостиниці в губернських містах, де за два карбованці на добу проїжджі мають спокійну кімнату з тарганами, що визирають, як чорнослив, з усіх кутків, і дверима до сусіднього приміщення, завжди заставленими комодом, де влаштовується сусід, мовчазна й спокійна людина, але дуже допитлива, цікава знати про всі подробиці проїжджого. Зовнішній фасад гостиниці відповідав її середині: вона була дуже довга, на два поверхи; нижній не був штукатурений і залишався в темно-червоних цеглинках, ще більш потемнілих від лихих змін погоди та й бруднуватих уже самих по собі; верхній був пофарбований незмінною жовтою фарбою; внизу були крамнички з хомутами, мотузками та бубликами. В наріжній з цих крамничок, або краще у вікні містився збитенщик3 з самоваром червоної міді й обличчям так само червоним, як самовар, так що здаля можна було подумати, що на вікні стояло два самовари, якби один самовар не був з чорною, як смола, бородою.

Поки приїжджий пан оглядав свою кімнату, внесені були його пожитки: передусім чемодан з білої шкіри, трохи пошарпаний, чим показував, що був не вперше в дорозі. Чемодан внесли кучер Селіфан, низенький чоловік у кожушку, і лакей Петрушка, чолов'яга років тридцяти, в просторому приношеному сюртуку, як видно, з панського плеча, чолов'яга трохи суворий з вигляду, з дуже великими губами й носом. Слідом за чемоданом внесена була невелика скринька з червоного дерева, викладена шматочками карельської берези, шевські колодки і загорнута в синій папір смажена курка. Коли все це було внесено, кучер Селіфан подався в конюшню поратись біля коней, а лакей Петрушка почав улаштовуватись у маленькому передпокої, дуже темній конурці, куди вже встиг принести свою шинель і разом з нею якийсь Свій власний запах, що був переданий і принесеному слідом за цим мішку з усяким лакейським туалетом. У цій конурці він приладнав до стіни вузеньке триноге ліжко, накривши його невеличкою подобою матраца, втовченим і плоским, як млинець, і, може, так само

обмащеним, як млинець, який йому пощастило виправити в хазяїна гостиниці.

Поки слуги справлялись і порались, пан пішов у загальну залу. Які бувають ці загальні зали — всякий проїжджий знає дуже добре: ті ж самі стіни, пофарбовані олійною фарбою, потемнілі вгорі від диму з люльок і заяложені знизу спинами всяких проїжджих, а ще більше тутешніми купецькими, бо купці в торгові дні приходили сюди вшістьох і всімох випивати свою відому пару чаю4, та сама закурена стеля, та сама задимлена люстра з безліччю висячих скляних бурульок, що стрибали й дзвеніли кожного разу, коли половий, бігав по витертих клейонках, похитуючи спритно підносом, на якому сиділа така ж безліч чайних чашок, як птахів на морському березі, ті самі картини на всю стіну, мальовані олійними фарбами, словом, все те саме, що й скрізь; тільки й різниці, що на одній картині зображена була німфа з такими величезними грудьми, яких читач, мабуть, ніколи не бачив. А втім, подібна гра природи трапляється на різних історичних картинах, невідомо, в який час, звідки й ким привезених до нас у Росію, іншого разу навіть нашими вельможами, любителями мистецтв, що накупили їх в Італії за порадою кур'єрів, які везли їх. Пан скинув з себе картуз і розмотав з шиї шерстяну, райдужних кольорів косинку, яку жонатим виготовляє своїми руками дружина, додаючи й належне напучення як закутуватись, а нежонатим — напевне не можу сказати, хто робить, Бог їх знає, я ніколи не носив таких косинок. Розмотавши косинку, пан звелів подати собі обід. Поки йому подавали різні звичайні в трактирах страви, як-от: щі зі слойоним пиріжком, що його нарочито тримають для проїжджих протягом кількох тижнів, мозок з горошком, сосиски з капустою, пулярка5 смажена, огірок солоний і неодмінний слойоний солодкий пиріжок, завжди готовий до послуг; поки йому все це подавали і розігріте, й просто холодне, він примусив слугу, або полового, розповідати йому всякі нісенітниці про те, хто держав раніше трактир і хто тепер, і чи багато дає прибутку, і чи великий падлюка їх хазяїн; на що половий за звичаєм відповідав: о, великий, пане, шахрай. Як в освіченій Європі, так і в освіченій Росії є тепер дуже багато поважних людей, які без того не можуть поїсти в трактирі, щоб не

поговорити зі слугою, а іноді навіть забавно пожартувати з нього. А втім, приїжджий робив не все пусті запитання; він з надзвичайною точністю розпитав, хто в місті губернатор, хто голова палати, хто прокурор, словом, — не минув жодного значного чиновника, але ще з більшою точністю, якщо навіть не з зацікавленням, розпитав про всіх значних поміщиків, скільки хто має душ селян, чи далеко живе від міста, який навіть, на вдачу і чи часто приїжджає.в місто; розпитав уважно про стан краю: чи не було яких хвороб в їхній губернії, пошесних гарячок, убійчих яких-небудь пропасниць, віспи й іншого такого — і все так ґрунтовно і з такою точністю, яка виявляла більше, ніж тільки звичайну цікавість. У манерах своїх пан мав щось солідне й сякався надзвичайно гучно. Невідомо, як це він робив, а тільки ніс його звучав, як труба. Ця очевидно зовсім невинна властивість здобула одначе йому багато пошани з боку трактирного слуги, так що він кожного разу, коли зачував цей звук, стріпував волоссям, випростувався шанобливіше і, нахиливши з височини свою голову, запитував: чи не треба чого? Після обіду пан випив чашку кофію й сів на диван, підклавши собі за спину подушку, яку в російських трактирах замість еластичної вовни набивають чимось надзвичайно схожим на цеглу й булижник. Тут почав він позіхати й звелів одвести себе у свій номер, де, прилігши, заснув на дві години. Спочивши, він написав на клаптику паперу, на прохання трактирного слуги, чин, ім'я й прізвище для повідомлення, куди слід у поліцію. На папірці половий, спускаючися сходами, прочитав по складах таке: колезький радник6 Павло Іванович Чичиков, поміщик, у своїх справах. Коли половий усе ще розбирав по складах записку, сам Павло. Іванович Чичиков пішов поглянути на місто, яким був, як здавалося, задоволений, бо визнав, що місто ніяк не поступалось іншим губернським містам: кидалась в очі жовта фарба на кам'яних будинках і скромно темніла сіра на дерев'яних. Будинки були на один, два й півтора поверхи, з неодмінним мезоніном. дуже гарним, на думку губернських архітекторів. Місцями ці будинки здавалися загубленими серед широкої, як поле, вулиці і нескінченних дерев'яних парканів; місцями збивалися в купу, і тут було помітно більше руху народу й пожвавлення. Траплялись майже позмивані дощем вивіски з кренделями й чобітьми, де-не-де"— з намальованими синіми штанами і підписом

якогось Аршавського кравця; де магазин з картузами, кашкетами й написом: чужоземець Василій Федоров; де намальований був більярд з двома гравцями у фраках, в які одягаються у нас по театрах гості, що виходять в останньому акті на сцену. Гравці були зображені з націленими киями, трохи вивернутими назад руками й кривими ногами, які щойно зробили в повітрі антраша. Під усім цим було написано: "І ось заклад". Де-не-де просто на вулиці стояли столи з горіхами, милом і пряниками, схожими на мило; де харчевня з намальованою товстою рибиною і встромленою в неї виделкою. Найчастіше ж помітні були почорнілі двоголові державні орли7, які тепер уже замінені лаконічним написом: питейний дім. Брук скрізь був поганенький. Він зазирнув і в міський сад, який складався з тоненьких, що кепсько прийнялись, дерев, з підпірками унизу, в формі трикутників, дуже гарно пофарбованих зеленою олійною фарбою. А втім, хоч ці деревця були не вищі за очерет, про них було сказано в газетах при; описі ілюмінації, що місто наше прикрасилось, завдяки дбайливості цивільного правителя, садом з тінявих та гіллястих дерев, які дають прохолоду у жаркий день, і що при тому було дуже зворушливо дивитись, як серця громадян трепетали з надміру вдячності і струмили потоки сліз на знак подяки до пана градоначальника. Розпитавши докладно будочника, куди можна пройти ближче, як треба буде до собору, до урядових місць, до губернатора, він пішов глянути на річку, що текла посеред міста, дорогою відірвав прибиту до стовпа афішу з тим, щоб, прийшовши додому, прочитати її гарненько, подивився пильно на даму непоганої вроди, що проходила дерев'яним тротуаром, за якою ішов хлопчик у військовій лівреї з вузликом у руці, і ще раз обвівши все очима, ніби для того, щоб добре запам'ятати розташування місця, попрямував додому просто в свій номер, підтримуваний злегка на сходах трактири ним слугою. Попивши чаю, він сів до стола, звелів подати собі свічку, витяг з кишені афішу, підніс її до свічки й почав читати, примруживши трохи праве око. Проте вартого уваги небагато було в афішці: виставляли драму п. Коцебу8, в якій Ролла грав п. Попльовін, Кору — панна Зяблова, інші особи були ще менш примітні, одначе він прочитав їх усіх, добрався навіть до ціни партеру і довідався, що афіша була надрукована в друкарні губернського правління, потім перевернув на другий бік,

дізнатися, чи нема й там чого-небудь, але, не знайшовши нічого, протер очі, згорнув охайно й поклав у свою шкатулку, куди мав звичай складати все, що траплялося. День, здається, був закінчений порцією холодної телятини, пляшкою кислого квасу і міцним сном на всі заставки, як висловлюються по деяких місцях широкої російської держави.

Весь наступний день присвячений був візитам; приїжджий подався робити візити всім міським сановникам. Був із засвідченням пошани у губернатора, що, як виявилось, подібно до Чичикова, був ні товстий, ні худий із себе, мав на шиї Анну9, і говорили навіть, що був представлений до зірки14; зрештою, був великий добряк і навіть сам вишивав іноді по тюлю. Потім подався до віце-губернатора, потім був у прокурора, у голови палати, у поліцеймейстера, у відкупщика, у начальника над казенними фабриками... шкода, що трохи важко пригадати всіх сильних світу цього; та досить сказати, що приїжджий виявив незвичайну діяльність щодо візитів: він з'явився навіть засвідчити пошану інспекторові лікарської управи й міському архітекторові. І потім ще довго сидів у бричці, придумуючи, кому б іще зробити візит, та вже більше в місті не знайшлось чиновників. У розмовах з цими властителями він дуже вправно умів підлестити кожному. Губернаторові натякнув якось між іншим, що в його губернію в'їжджаєш, як у рай, дороги усі оксамитові, і що ті уряди, які настановляють мудрих сановників, варті великої похвали. Поліцеймейстерові сказав щось дуже приємне про міських будочників: а в розмові з віце-губернатором та головою палати, які були ще тільки статські радники, сказав навіть помилково двічі ваше превосходительство", що дуже їм сподобалось. Наслідком цього було те, що губернатор запросив його завітати до нього того ж дня на домашню вечірку, інші чиновники й собі так само — хто на обід, хто на бостончик12, хто на чашку чаю.

Про себе приїжджий, як здавалось, уникав багато говорити; а коли й говорив, то якимись загальними словами, з помітною скромністю, і розмова його в таких випадках набирала дещо книжних зворотів; що він незначущий черв світу цього, і недостойний того, щоб багато про нього

турбувались, що зазнав багато на віку своєму, потерпів на службі за правду, мав багато ворогів, які важили навіть на життя його, і що тепер, бажаючи заспокоїтися, шукає обрати нарешті місце для проживання, і що, прибувши в це місто, визнав за неодмінний обов'язок засвідчити свою пошану першим його сановникам. Оце й усе, що дізналися в місті про цю нову особу, яка дуже скоро не минула нагоди показати себе на губернаторській вечірці. Приготування до цієї вечірки забрало понад дві години часу, і тут у приїжджого виявилась така уважність до туалету, яку навіть не скрізь бачено. Після невеликого пообіднього сну він звелів подати вмитись, і дуже довго тер милом обидві щоки, підперши їх зсередини язиком; потім, взявши з плеча в трактирного слуги рушник, витер ним з усіх боків своє повне обличчя, почавши з-за вух і пирхнувши перед тим разів зо два в самісіньке обличчя трактирного слуги. Потім надів перед дзеркалом маніжку, вискуб дві волосинки, що вилізли з носа, і одразу після цього опинився у фраку брусничного кольору з іскрою. Таким способом одягшись, покотив він у власному екіпажі по нескінченно широких вулицях, осяяних скупим світлом, що де-не-де мигтіло з вікон. Проте губернаторський дім був так освітлений, хоч би й для балу; брички з ліхтарями, перед під'їздом два жандарми, форейторські крики віддалік13, — словом, усе як треба. Увійшовши в зал, Чичиков мусив на хвилинку примружити очі, бо блиск від свічок, ламп і дамського вбрання був страшенний. Усе було залите світлом. Чорні фраки миготіли й літали нарізно й купами там і там, як гасають мухи на білому сяючому рафінаді в пору гарячого липневого літа, коли стара ключниця рубає й ділить його на блискучі грудки перед відчиненим вікном; діти всі дивляться, зібравшись навколо, цікаво стежачи за рухами жорстких рук її, що підіймають молот, а повітряні ескадрони мух, здійняті легким повітрям, влітають сміливо, як повновладні господарі, і, користуючись бабиною підсліпуватістю та сонцем, що непокоїть очі її, обсідають ласі грудочки, де поодинці, де густими купами. Насичені щедрим літом, що й так на кожному кроці розставляє ласі страви, вони влетіли зовсім не для того, щоб їсти, а щоб тільки показати себе, пройтись туди й сюди по цукровій купі, потерти одна об одну задні чи передні лапки, або почухати ними в себе під крильцями, чи, піднявши обидві передні лапки, потерти ними в себе над

головою, повернутись і знову полетіти і знову прилетіти з новими надокучливими ескадронами.

Не встиг Чичиков оглянутись, як уже був схоплений під руку губернатором, що відрекомендував його тут-таки губернаторші. Приїжджий гість і тут не осоромився: він сказав якийсь комплімент, цілком пристойний для людини середніх літ, яка має чин не дуже великий і не дуже малий. Коли танцюючі пари, встановившись, притиснули всіх до стіни, він, заклавши руки назад, дивився на них хвилини зо дві дуже уважно. Багато дам були гарно одягнені й по моді, інші одяглись в що Бог послав у губернське місто. Мужчини тут, як і скрізь, були двох родів: одні тоненькі, які все упадали коло дам; деякі з них були такі, що насилу можна було відрізнити їх від петербурзьких, мали так само дуже чисто, обмірковано і з смаком причесані бакенбарди, чи просто миловиді, дуже гладенько вибриті овали облич, так само недбало підсідали до дам, так само говорили французькою і смішили дам так само, які в Петербурзі. Другий рід мужчин становили товсті або такі ж, як Чичиков, тобто не так щоб занадто товсті, одначе й не худі. Ці, навпаки, скоса поглядали і задкували від дам та озиралися тільки навколо, чи не розставляв десь губернаторський слуга зелений стіл14 для віста. Обличчя в них були повні й круглі, на деяких навіть були бородавки, дехто був і рябуватий, волосся вони на голові не носили ні чубчиком, ні буклями, ні на манер "чорт мене забирай", як кажуть французи; волосся у них було або низько підстрижене, або прилизане, а риси обличчя здебільшого округлі й міцні. Це були почесні чиновники в місті. Гай-гай! товсті вміють краще на цьому світі влаштовувати справи свої, ніж худі. Худі служать більше для особливих доручень або тільки числяться і хиляються туди й сюди; їх існування якесь занадто легке, ефірне й зовсім не надійне. Товсті ж ніколи не займають побічних місць, а всі прямі, і вже коли сядуть де, то сядуть надійно і міцно, так, що швидше місце затріщить і увігнеться під ними, а вже вони не злетять. Зовнішнього блиску вони не люблять; на них фрак не так майстерно скроєний яку худих, зате в шкатулках — благодать Божа. У худенького за три роки не залишається жодної душі, не заставленої в ломбард; у товстого спокійно дивись і з'явився де-небудь у кінці міста будинок,

куплений На ім'я дружини, потім у другому кінці другий будинок, потім під містом сільце, потім і село з усіма угіддями. Нарешті товстий, послуживши Богові й цареві заслуживши загальну пошану, залишає службу, перебирається і стає поміщиком, славним російським паном, хлібосолом, живе, і добре живе. А після нього знову худенькі спадкоємці спускають, за російським звичаєм, на кур'єрських усе батьківське добро. Не можна потаїти, що майже у такого роду роздуми поринув Чичиков у той час, коли він розглядав товариство, і наслідком цього було те, що він нарешті приєднався до товстих, де зустрів майже все знайомих осіб: прокурора з дуже чорними густими бровами і трохи підморгуючим лівим оком так, неначе казав: "ходімо, брате, в іншу кімнату, там я тобі щось скажу", людину, зрештою, серйозну й мовчазну, поштмейстера, низенького чоловіка, але дотепника й філософа, голову палати, дуже розсудливу й люб'язну людину, всі вони вітали його, як давнього знайомого, на що Чичиков уклонявся, трохи набік, проте не без приємності. Тут-таки познайомився він з дуже ввічливим і чемним поміщиком Маніловим і трохи незграбним з вигляду Собакевичем, який з першого разу наступив йому на ногу, промовивши: "прошу вибачити". Тут-таки йому всунули карту на віст, яку він взяв з таким самим ввічливим поклоном. Вони сіли за зелений стіл і не вставали вже до вечері. Усі розмови зовсім припинились, як буває завжди, коли

Ходячи фігурою, він стукав по столу міцною рукою, промовляючи, якщо була дама: "пішла стара попадя!" якщо ж король: "пішов тамбовський мужик!" А голова приказував: "А я його по вусах! А я її по вусах!"

нарешті беруться до справжнього діла. Хоч поштмейстер був дуже говіркий, але й той, узявши до рук карти, зараз же зобразив на обличчі своєму мислячу фізіономію, накрив нижньою губою верхню і зберіг такий вираз протягом усієї гри. Ходячи фігурою, він стукав по столу міцною рукою, промовляючи, якщо була дама: "пішла стара попадя!" якщо ж король: "пішов тамбовський мужик!" А голова приказував: "А я його по вусах! А я її по вусах!" Часом при ударі карт по столу вихоплювалися вирази: а! була не була, нема з чого, то з бубни! — Або ж

просто вигуки: "черви червоточина! пікенція, або пікандрас! пічурушух пічура! і навіть просто: пічук! назви, якими перехрестили вони масті в своєму товаристві. Скінчивши гру, сперечались, як водиться, досить голосно. Приїжджий наш гість теж сперечався, але якось надзвичайно майстерно, так що всі бачили, що він сперечався, а тимчасом приємно сперечався. Ніколи він не казав: ви походили, але ви зводили походити, я мав честь побити вашу двійку, і таке інше. Щоб ще краще погодити на чомусь своїх противників, він щоразу підносив їм усім свою срібну з фініфтю15 табакерку, на дні якої помітили дві фіалки, покладені туди для запаху. Увагу приїжджого особливо привернули до себе поміщики Манілов і Собакевич, про яких було згадано вище. Він зразу ж розпитався про них, відкликавши тут-таки трохи набік голову палати та поштмейстера. Кілька запитань, ним поставлених, виявили в гостеві не тільки допитливість, але й статечність; бо передусім розпитав він, скільки кожного з них душ селян, і в якому стані перебувають їхні маєтки, а потім уже поцікавився, як на ім'я й по батькові. За малий час він цілком встиг їх зачарувати. Поміщик Манілов, ще зовсім не літня людина, що мав очі солодкі, як цукор, і щурив їх кожного разу, коли сміявся, був від нього без пам'яті. Він дуже довго тиснув йому руку й дуже просив зробити йому честь своїм приїздом у село, до якого, за його словами, було тільки п'ятнадцять верст від міської застави. На що Чичиков з дуже ввічливим схиленням голови й щирим потиском руки відповів, що він не тільки з великою охотою готовий це виконати, але навіть уважатиме за найсвятіший обов'язок. Собакевич теж сказав дещо лаконічно: "і до мене прошу", шаркнувши ногою, взутою в чобіт такого велетенського розміру, до якого навряд чи можна де знайти відповідну ногу, особливо в теперішній час, коли й на Русі починають уже переводитись богатирі.

На другий день Чичиков подався на обід і вечірку до поліцеймейстера, де з третьої години по обіді сіли за віст і грали до другої години ночі. Там між іншим він познайомився з поміщиком Ноздрьовим, людиною років тридцяти, спритним чолов'ягою, який йому після трьох-чотирьох слів почав говорити "ти". З поліцеймейстером і прокурором Ноздрьов теж був на "ти" і поводився по-приятельському; та

коли сіли грати у велику гру, поліцеймейстер і прокурор надзвичайно уважно розглядали його взятки16 й стежили майже за кожною картою, з якої він ходив. На другий день Чичиков пробув вечір у голови палати, який приймав гостей своїх у халаті трохи заяложеному, і в тому числі двох якихось дам. Потім був на вечорі у віце-губернатора, на великому обіді у відкупщика, на невеликому обіді у прокурора, хоч він, проте, вартий був великого; на закусці після обідні, даній міським главою17, яка теж варта була обіду. Словом, жодної години не доводилося йому залишатися дома, і в гостиницю він приїжджав для того тільки., щоб заснути. Приїжджий у всьому якось умів обернутись і показав себе досвідченою світською людиною. Про що б не була розмова, він завжди вмів підтримати її: чи йшла мова про кінський завод, він говорив і про кінський завод; чи говорили про хороших собак, і тут він подавав дуже слушні зауваження; чи трактували про слідство, проведене казенною палатою — він показав, що йому відомі також і судейські витівки; чи була розмова про більярдну гру — і в більярдній грі ні давав він промаху; чи говорили про доброчесність і про доброчесність міркував він дуже добре, навіть зі сльозами на очах; про виробництво горілки, і на горілці він знався; про митних наглядачів та чиновників, і про них він говорив так, немов сам був і чиновником і наглядачем. Та варто уваги, що він усе це вмів огортати якоюсь статечністю, вмів, добре поводитися. Говорив ні голосно, ні тихо, а зовсім так, як слід. Словом, куди не поверни, був дуже порядною людиною. Усі чиновники були задоволені приїздом нової особи. Губернатор про нього казав, що він благонамірена людина; прокурор — що він тямуща людина; жандармський полковник казав, що він учена людина; голова палати — що він знаюча й поважна людина; поліцеймейстер — що він поважна і люб'язна людина; дружина поліцеймейстера — що він найлюб'язніша і найчемніша людина. Навіть сам Собакевич, що рідко відзивався про когось добре, приїхавши досить пізно з міста і вже зовсім роздягтись та лігши на ліжко біля худорлявої дружини своєї, сказав їй: "Я, серденько, був у губернатора на вечорі, і в поліцеймейстера обідав, і познайомився з колезьким радником Павлом Івановичем Чичиковим: надзвичайно приємна людина!" На що дружина відповіла: "Гм!" і штовхнула його ногою.

Така думка, досить приємна для гостя, склалася про нього в місті, і вона держалась доти, доки одна чудна властивість гостя і справа або, як кажуть у провінціях, пасаж, про який читач незабаром дізнається, не спантеличили зовсім майже все місто.

ГЛАВА II

Вже більше тижня приїжджий пан жив у місті, роз'їжджаючи по вечірках та обідах і таким чином проводячи, як то кажуть, дуже приємно час. Нарешті він вирішив перенести свої візити за місто і одвідати поміщиків Манілова та Собакевича, яким дав слово. Може, до цього спонукала його інша, більш істотна причина, справа більш серйозна, ближча до серця... Та про все це читач дізнається поступово і в свій час, якщо тільки матиме терпіння прочитати пропоновану повість, дуже довгу, що має потім розгорнутися ширше і просторіше в міру наближення до кінця, який вінчає діло. Кучерові Селіфану був відданий наказ рано-вранці запрягти коней у відому бричку; Петрушці наказано було зоставатися дома, пильнувати кімнату й чемодан. Для читача буде не зайвим познайомитися з цими двома кріпаками нашого героя. Хоча, звісно, вони особи не такі помітні і другорядні аба навіть третьорядні, хоч головні ходи й пружини поеми не на них утверджені й хіба де-не-де торкаються і злегка зачіпають їх, — але автор любить надзвичайно бути докладним в усьому, і з цього боку, незважаючи на те, що сам людина4 руська, хоче бути акуратним, як німець. А втім, це забере небагато часу й місця, бо небагато треба додати до того, що вже читач знає, тобто, що Петрушка ходив у трохи заширокому-коричневому сюртуку з панського плеча і мав, за звичаєм людей свого звання, великий ніс і губи. Вдачі він був більше мовчазної, ніж балакучої; мав навіть благородний нахил до освіти, тобто до читання книг, змістом яких не турбувався: йому було байдужісінько, чи це пригоди закоханого героя, просто буквар, чи молитовник: — він усе читав з однаковою увагою; якби йому підкинули хімію, він і од неї не відмовився б. Йому подобалося не те, про що читав він, а більше саме читання, або, краще сказати, процес самого читання, що от, мовляв, з літер завжди виходить яке-небудь слово, яке часом чорт його знає що й значить. Це читання відбувалося здебільшого в

лежачому стані у передпокої, на ліжку й на матраці, що зробився через таку обставину плескуватим і тоненьким, як коржик. Крім пристрасті до читання, він мав ще дві звички, що були його характерними рисами: спати не роздягаючись, так як є, у тому ж сюртуку, і носити завжди з собою якийсь свій особливий дух, власний запах, що відгонив трохи жилим покоєм, так що досить було йому тільки примостити десь своє ліжко, хоч навіть у нежилій доти кімнаті, та перетягти туди шинель і пожитки, і вже здавалось, що в цій кімнаті років з десять жили люди. Чичиков, бувши людиною дуже дратівливою і навіть у деяких випадках вередливою, потягши в себе повітря на свіжий уранці ніс, тільки кривився та струшував головою, примовляючи: "ти, брат, чорт тебе знає, потієш, чи що. Пішов би ти хоч у лазню". На що Петрушка нічого не відповідав і зразу ж намагався узятися до якоїсь роботи, або підходив з щіткою до розвішаного ланового фрака, або просто прибирав що-небудь. Що думав він у той час, коли мовчав, — може, він говорив сам собі: "та й ти одначе хороший, не набридло тобі сорок разів повторювати те ж саме", — Бог відає, важко знати, що думає дворовий кріпак у той час, коли його повчає пан. От і все, що для першого разу можна сказати про Петрушку. Кучер Селіфан був зовсім інша людина... Але авторові дуже ніяково забирати так довго увагу читачів людьми низького класу, знаючи з Досвіду, як неохоче знайомляться вони з низькими станами. Така вже руська людина: кортить їй дуже зазнатися з тим, хто хоч би на один чин був вищий за неї, і далеке знайомство з графом або князем для неї краще за всякі близькі дружні відносини. Автор навіть побоюється за свого героя, який тільки колезький радник. Надвірні радники, може, і познайомляться з ним, але ті, хто підібрався вже до чинів генеральських, ті, Бог знає, може, навіть кинуть один з тих зневажливих поглядів, які кидає гордо людина на все, що плазує біля ніг її, або, що ще гірше, може, проминуть убійчою для автора неувагою. Та хоч яке прикре те й друге, а все ж одначе треба повернутися до героя. Отож, віддавши потрібні накази ще звечора, прокинувшись уранці дуже рано, вимившись, витершись з ніг до голови мокрою губкою, що робилося тільки неділями, а того дня випала неділя, поголившися так, що щоки зробились, як справжній атлас, гладенькі й лискучі, надівши фрак брусничного кольору з іскрою і потім шинель на

великих ведмедях, він зійшов сходами, підтримуваний під руку то з одного, то з другого боку трактирним слугою, і сів у бричку. З гуркотом виїхала бричка із воріт гостиниці на вулицю. Піп, проходячи, скинув капелюх, кілька хлопчаків у замурзаних сорочках простигли руки, примовляючи: "пане, подайте сиротинці?" Кучер, помітивши, що один з них був дуже охочий ставати на зап'ятки, хльоснув його батогом, і бричка пішла стрибати по камінню. Не без радості узріли вони вдалині смугастий шлагбаум, який давав знати, що брукові, як і всякій іншій муці, буде скоро кінець; і ще кілька разів ударившись досить міцно головою об верх, Чичиков покотив, нарешті, по м'якій землі. Та тільки відійшло назад місто, як почалася, нашим звичаєм, всяка всячина по обидва боки дороги: купинки, ялинник, низенькі миршаві кущі молодих сосен, обгорілі стовбури старих, дикий верес і тому подібний непотріб. Зустрічалися витягнуті мотузочкою села, будівлями схожі на старі складені дрова, вкриті сірими покрівлями з різьбленими дерев'яними під ними оздобами на зразок висячих вишиваних рушників. Кілька мужиків як звичайно позіхали, сидячи на лавах перед воротьми в своїх баранячих кожухах. Баби з. товстими обличчями й перев'язаними грудьми дивилися з верхніх вікон; з нижніх визирало теля або висувала сліпу морду свиня. Словом, картини відомі. Поминувши п'ятнадцяту версту, він згадав, що тут, за словами Манілова, мало бути його село, але й шістнадцята верста уже пролетіла, а села все не було видно, і коли б не два мужики, що трапилися назустріч, то навряд чи довелося,б їм попасти в лад. На запитання, чи далеко село Заманіловка, вужики поскидали шапки, і один з них, що був розумніший і мав бороду клинцем, відповідав: "Маніловка, може, а не Заманіловка?"

— А так, Маніловка.

— Маніловка! а як минеш ще одну версту, так ото тобі, тобто, так прямо праворуч.

— Праворуч? — озвався кучер.

— Праворуч, — сказав мужик. — Це буде тобі дорога в Маніловку, а Заманіловки ніякої немає. Вона зветься так, тобто її прозвали Маніловка, а Заманіловки тут зовсім нема. Там прямо на горі побачиш будинок, кам'яний на два поверхи, панський будинок, у якому тобто живе сам пан. Ото тобі й буде Маніловка, а Заманіловки зовсім немає ніякої тут, і не було".

Поїхали відшукувати Маніловку. Проїхавши дві версти, натрапили на поворот на путівець, але вже і дві і три і чотири версти, здається, зробили, а кам'яного будинку на два поверхи все ще не було видно. Тут Чичиков згадав, що коли приятель запрошує до себе в село за п'ятнадцять верст, то значить, що до нього є добрих тридцять. Село Маніловка не багатьох могло привабити місцем свого розташування. Будинок панський стояв окремо на белебні, тобто на підвищенні, відкритому для всіх вітрів, яким тільки заманеться повіяти; схил гори, на якому він стояв, був вкритий підстриженим дерном. На ньому були розкидані на англійський штиб дві-три клумби з кущами бузку та жовтої акації; п'ять-шість беріз невеликими купами де-не-де підносили своє дрібнолисте, ріденьке верховіття. Під двома з них було видно альтанку з плоским зеленим куполом, дерев'яними голубими колонами й написом "храм самотніх роздумів", трохи нижче ставок, укритий зеленню, що, зрештою, невдивовижу в аглицьких садах російських поміщиків. Під цією горою, і почасти на самому схилі, темніли вздовж і впоперек сіренькі рублені хати, які герой наш, невідомо з яких причин, ту ж хвилину почав рахувати й нарахував понад дві сотні; ніде між ними ані деревця, чи якої-небудь зелені; скрізь визирали самі тільки бруси. Краєвид оживляли дві молодиці, що, мальовничо підібравши спідниці й підтикавшись з усіх боків, брели по коліна в ставку, тягнучи за дві дерев'яні жердини подертий волок, де заплуталось два раки та блищали спіймані плітки; молодиці, здавалось, були між собою в сварці, і за щось перекидалися лайкою. Віддалік осторонь темків якимсь нудно-синюватим кольором сосновий ліс. Навіть сама погода дуже до речі прислужилась: день був і не ясний, і не похмурий, а якогось світло-сірого кольору, який буває тільки на старих мундирах гарнізонних солдатів, цього, зрештою, мирного війська, хоча трохи нетверезого в

недільні дні. Для довершення картини не бракувало й півня, провісника мінливої погоди, який, незважаючи на те, що голова продовбана була аж до самого мозку дзьобами інших півнів у відомих справах залицяння; горлав дуже голосно і навіть лопотів крилами, обсмиканими, як старі рогожки. Під'їжджаючи до двору, Чичиков помітив на ґанку самого хазяїна, що стояв у зеленому шалоновому сюртуку, приставивши руку до лоба, як зонтик над очима, щоб роздивитися краще на під'їжджаючий екіпаж. В міру того, як бричка наближалась до ґанку, очі його веселішали і посмішка розсувалася більше й більше.

"Павле Івановичу!" скрикнув він нарешті, коли Чичиков вилазив з брички. "Насилу ви таки нас згадали!"

— Праворуч, — сказав мужик. — Це буде тобі дорога в Маніловку, а Заманіловки ніякої немає.

Обидва приятелі дуже міцно поцілувались, і Манілов повів свого гостя в кімнату. Хоч час, протягом якого вони проходитимуть сіни, передпокій і їдальню, трохи закороткий, але спробуємо, чи не встигнемо як-небудь ним скористуватись і сказати дещо про господаря дому. Тут автор мусить признатися, що такий задум дуже трудний. Далеко легше змальовувати характери великого розміру: там просто кидай фарби з усієї руки на полотно, чорні пекучі очі, навислі брови, перерізаний зморшкою лоб, перекинутий через плече чорний або червоний, як жар, плащ, і портрет готовий; але ось оці всі панове, яких багато на світі, які з вигляду дуже схожі між собою, а тимчасом як придивишся, побачиш багато невловимих особливостей — оці панове страшенно трудні для портретів. Тут доведеться дуже напружувати увагу, поки примусиш перед собою виступити всі тонкі, майже невидимі риси, і взагалі далеко доведеться заглиблювати вже удосконалений в науці випитування погляд.

Тільки Бог хіба що міг сказати, який був характер Манілова. Є рід людей, відомих під іменем: люди так собі, ні се ні те, ні в городі Богдан ні в селі Селіфан, за словами приказки. Може, до них слід прилучити й

Манілова. З вигляду він був чоловік показний; риси обличчя його були не позбавлені приємності, але в цю приємність, здавалось, занадто було передано цукру, в манерах і зворотах його було щось запобігаюче прихильності — й знайомства. Він посміхався знадливо, був білявий, з голубими очима. В першу хвилину розмови з ним не можеш не сказати: яка приємна й Добра людина! У наступну хвилину нічого не скажеш, а в третю скажеш: чорт знає що! і відійдеш геть далі; коли ж не відійдеш, то відчуєш нудьгу смертельну. Від нього не діждешся ніякого живого або хоч би зарозумілого слова, яке можеш почути майже від усякого, коли торкнешся дошкульного для нього предмета. У всякого є свій запал: у одного запал звернувся на хортів; другому здається, що він великий любитель музики й напрочуд відчуває всі глибокі місця в ній; третій митець усмак пообідати; четвертий зіграти роль хоч на вершок вищу від тієї, яка йому призначена; п'ятий, з бажанням більш обмеженим, спить і марить про те, як би пройтись на прогулянці з флігель-ад'ютантом на показ своїм приятелям, знайомим і навіть незнайомим; шостий уже обдарований такою рукою, яка відчуває надприродне бажання заломити ріжок якому-небудь бубновому тузові або двійці, тоді, як рука сьомого так і поривається навести де-небудь порядок, підібратися ближче до особи станційного доглядача, або ямщиків — словом, у всякого є своє, але в Манілова нічого не було. Дома він говорив дуже мало і здебільшого міркував і думав, а про що він думав, теж хіба що Богові було відомо. Господарством не можна сказати, щоб він клопотався, він навіть ніколи не їздив на поля, господарство йшло якось само собою. Коли прикажчик казав: "добре б, пане, те й те зробити"; "атож, непогано", відповідав він, звичайно курячи люльку, курити яку набув звичку, коли ще служив у армії, де вважався за найскромнішого, найделікатнішого і найосвіченішого офіцера, "таки справді непогано", повторював він. Коли приходив до нього мужик і, почухавши рукою потилицю, казав: "Пане, дозвольте відлучитись на роботу, на подать заробити"; "іди", казав він, курячи люльку, і йому навіть на думку не спадало, що мужик ішов пиячити. Іноді, дивлячись з ґанку на подвір'я і на ставок, говорив він про те, як би добре було, коли б узяти від будинку та й провести підземний хід, або через ставок збудувати кам'яний міст, на якому були б по обидва боки

крамниці, і щоб у них сиділи купці й продавали усякий дрібний крам, потрібний для селян. При цьому очі його ставали надзвичайно солодкі і обличчя набувало дуже задоволеного виразу, а втім, усі ці прожекти так і закінчувалися самими тільки словами. В його кабінеті завжди лежала якась книжка, з закладкою на 14 сторінці, яку він постійно читав уже два роки. У домі його чогось завжди бракувало: у вітальні стояли прекрасні меблі, обтягнуті пишною шовковою матерією, яка, певно, коштувала дуже недешево; але на два крісла її невистачило, і крісла стояли обтягнуті просто рогожею; господар, правда, протягом кількох років щоразу застерігав свого гостя словами: не сідайте на ці крісла, вони ще не готові. А в іншій кімнаті то й зовсім не було меблів, хоч і говорилося в перші дні по одруженню: "серденько, треба буде завтра поклопотатись, щоб у цю кімнату хоч на час поставити меблі". Увечері подавався на стіл дуже розкішний свічник із темної бронзи, з трьома античними граціями, з перламутровим вишуканим щитом, і поруч з ним ставився якийсь просто мідний інвалід, кривий, скручений набік і увесь в лою, хоч цього не помічав ні господар, ні господиня, ні слуги. Дружина його... а втім, вони були цілком задоволені одне одним. Дарма, що минуло більше восьми років після їх одруження, з них усе ще кожен приносив другому або скибочку яблучка, або цукерку, або горішок і говорив зворушливо-ніжним голосом, що виявляв справжнє кохання: "розкрий, серденько, свій ротик, я тобі покладу цей шматочок". Само собою розуміється, що ротик розкривався при такій нагоді дуже граціозно. На день народження готувалися сюрпризи: який-не-будь бісерний чохольчик на зубочистку. І дуже часто, сидячи на дивані, раптом, зовсім невідомо з яких причин, один, залишивши свою люльку, а друга шитво, якщо тільки держала його на ту пору в руках, вони обдаровували одне одного таким млосним і довгим поцілунком, що протягом його можна легко б викурити маленьку солом'яну сигарку. Словом, вони були, як то кажуть, щасливі. Звісно, можна б зауважити, що в домі є багато іншого діла, крім тривалих поцілунків та сюрпризів, і багато б можна поставити різних запитань. Навіщо, наприклад, по-дурному й без толку готується на кухні? навіщо досить порожньо в коморі? навіщо злодійка ключниця? навіщо неохайні і п'яниці слуги? навіщо вся челядь спить немилосердно байдикує всю решту часу? Але

все це предмети низькі, а Манілова вихована добре. А добре виховання, як відомо, здобувається в пансіонах. А в пансіонах, як відомо, три головні предмети становлять основу людських чеснот: французька мова, потрібна для щастя родинного життя; фортепіано, для надання приємних хвилин чоловікові, і нарешті, власне господарська частина: в'язання гаманців та інших сюрпризів. А втім, бувають різні вдосконалення й зміни в методах, особливо в теперішній час; усе це більше залежить від розважливості й здібностей самих власниць пансіону. В деяких пансіонах буває так, що спершу фортепіано, потім французька мова, а тоді вже господарська частина. А іноді буває й так, що спершу господарська частина, тобто в'язання сюрпризів, потім французька мова, а тоді вже фортепіано. Різні бувають методи. Не завадить зробити ще зауваження, що Манілова... але признаюсь, про дам я дуже боюсь говорити, та й до того мені час повернутися до наших героїв, що стояли вже кілька хвилин перед дверима вітальні, взаємно припрошуючи один одного пройти вперед.

"Зробіть ласку, не турбуйтесь так для мене, я пройду потім", казав Чичиков.

"Ні, Павле Івановичу, ні, ви гість", казав Манілов, показуючи йому рукою на двері.

"Не утрудняйтеся, будь ласка, не утрудняйтеся. Будь ласка, проходьте", казав Чичиков,

"Ні, вже вибачте, не допущу пройти позаду такому приємному, освіченому гостеві".

"Чому ж освіченому?., будь ласка, проходьте".

"Ну, та вже зводьте проходити ви".

"Та чого ж?" "Ну, та вже того!" сказав з приємною усмішкою Манілов.

Нарешті обидва приятелі ввійшли в двері боком, і трохи притиснули один одного. "Дозвольте мені вам відрекомендувати дружину мою", сказав Манілов, "серденько, Павло Іванович!"

Чичиков справді побачив даму, яку він зовсім був не помітив, розкланюючись у дверях з Маніловим. Вона була непогана; одягнута до лиця. На ній добре лежав капот з шовкової матерії блідого кольору; тонка невелика кисть руки її щось кинула похапцем на стіл і стиснула батистову хусточку з вишиваними кінчиками. Вона підвелася з дивана, на якому сиділа. Чичиков не без задоволення підійшов до її ручки. Манілова промовила, трохи навіть гаркавлячи, що він дуже порадував їх своїм-приїздом, і що чоловік її, не минало дня, щоб не згадував про нього.

"А так", промовив Манілов, "вже вона було все питає мене: "та чого ж твій приятель не їде?" "Зажди, серденько, приїде". А ось ви, нарешті, й ушанували нас своїм відвіданням. Вже таку, справді, втіху дали нам, майський день, іменини серця..." Чичиков, почувши, що справа вже дійшла до іменин серця, трохи навіть збентежився й відповів скромно, що ні гучного імені не має, ні навіть рангу помітного.

"Ви все маєте", перебив Манілов з такою ж приємною посмішкою: "усе маєте, навіть ще більше".

"Як вам сподобалося наше місто?" промовила Манілова. "Чи приємно провели там час?"

"Дуже гарне місто, прекрасне місто", відповів Чичиков: "і час провів дуже приємно: товариства більше ввічливого бути не може".

"А як вам сподобався наш губернатор?" сказала Манілова.

"А правда, преповажна й прелюб'язна людина?" додав Манілов.

"Щира правда", сказав Чичиков: "преповажна людина. І як він увійшов у свої обов'язки, як розуміє їх! Треба бажати якнайбільше таких людей".

"Як він може отак, знаєте, прийняти всякого, додержати делікатесу в своїх вчинках", докинув Манілов з усмішкою і від задоволення майже зовсім зажмурив очі, як кіт, якому злегка полоскотали за вухами пальцем.

"Дуже ввічлива й приємна людина", продовжував Чичиков: "і який митець! Я навіть ніяк не міг гадати цього. Як гарно вишиває різні домашні узори! Він мені показував своєї роботи гаманець: не кожна дама може так майстерно вишити".

"А віце-губернатор, правда ж, яка мила людина?" сказав Манілов, знову трохи прижмуривши очі.

"Дуже, дуже достойна людина", відповів Чичиков.

"Ну, дозвольте, а як вам сподобався поліцеймейстер? Адже правда, що дуже приємна людина?"

"Надзвичайно приємна, і яка розумна, яка начитана людина! Ми в нього програли у віст разом з прокурором і головою палати аж до третіх півнів. Дуже, дуже достойна людина".

"Ну, а якої ви думки про дружину поліцеймейстера?" додала Манілова. "Правда, прелюб'язна жінка?" '

"О, це одна з найдостойніших жінок, яких я тільки знаю", відповів Чичиков.

Потому не проминули голову палати, поштмейстера і таким чином перебрали майже всіх чиновників міста, які всі виявились найдостойнішими людьми.

"Ви завжди на селі проводите час?" зробив нарешті в свою чергу запитання Чичиков.

"Здебільшого на селі", відповідав Манілов. "Іноді, правда, приїжджаємо в місто для того тільки, щоб побачитися з освіченими людьми. Здичавієш, знаєте, якщо весь час житимеш замкнуто".

"Правда, правда", сказав Чичиков.

"Звісно", продовжував Манілов: "інша річ, коли б сусідство було хороше, коли б, наприклад, така людина, щоб з нею, в деякому роді, можна було поговорити про люб'язність, про хороше поводження, стежити яку-небудь таку науку, щоб отак розворушило душу, надало б, так би мовити, ширяння такого..." Тут він ще хотів щось висловити, але, помітивши, що трохи зарапортувався, крутнув тільки рукою в повітрі і провадив далі: "тоді, звісно, село й самотність мали б дуже багато приємностей. Але ж немає нікогісінько... От тільки іноді почитаєш "Сын Отечества"18.

Чичиков погодився з цим цілковито, додавши, що нічого не може бути приємнішого, як жити на самоті, втішатись видовищем природи й почитати іноді яку-небудь книгу...

"Але знаєте", додав Манілов: "усе, коли немає друга, з яким би можна поділитись..."

"О, це справедливо, це цілком справедливо!" перебив Чичиков: "що всі скарби тоді на світі! Не май грошей, май хороших людей для поводження, сказав один мудрець".

"І знаєте, Павле Івановичу!" сказав Манілов, явивши в лиці своєму вираз не тільки солодкий,

але навіть нудотний, немов та мікстура, яку спритний світський доктор пересолодив немилосердно, сподіваючися нею порадувати пацієнта, "Тоді почуваєш якусь, у деякому роді, духовну насолоду... Ось як, наприклад, зараз, коли випадок послав мені щастя, можна сказати виняткове, говорити з вами і втішатися приємною вашою розмовою..."

"Даруйте, яка ж тут приємна розмова?.. Нікчемна людина, та й годі", відповів Чичиков.

"О! Павле Івановичу, дозвольте мені бути відвертим: я б з радістю віддав половину всього мого достатку, щоб мати частину тих достоїнств, які маєте ви!.."

"Навпаки, я-б вважав з свого боку за найбільше..."

Невідомо, до чого б дійшло взаємне виявлення почуттів обох приятелів, якби не ввійшов слуга й не доповів, що їсти подано.

"Прошу ласкаво", сказав Манілов.

"Ви пробачте, що у нас нема такого обіду, як на паркетах і в столицях; у нас просто за російським звичаєм щі, але від щирого серця. Прошу ласкаво".

Тут вони ще якийсь час посперечалися про те, кому першому ввійти, і нарешті Чичиков увійшов боком у їдальню.

В їдальні вже стояли два хлопчики, сини Манілова, що були в тих літах, коли дітей садовлять уже за стіл, але ще на високих стільцях. Біля них стояв учитель, що вклонився ввічливо і з посмішкою. Господиня сіла

біля своєї супниці, гість був посаджений між господарем і господинею, слуга пов'язав дітям на шию салфетки.

"Які милі дітки", сказав Чичиков, глянувши на них: "а скільки їм років?"

"Старшому вісім, а меншому вчора тільки минуло шість", сказала Манілова.

"Фемістоклюс!"19 сказав Манілов, звернувшись до старшого, що намагався визволити своє підборіддя, зав'язане лакеєм у салфетку. Чичиков звів трохи брови, почувши таке почасти грецьке ім'я, якому, невідомо чому, Манілов дав закінчення на юс, але постарався одразу ж надати обличчю звичайного виразу.

"Фемістоклюс, скажи мені, яке найкраще місто у Франції?"

Тут учитель звернув усю увагу на Фемістоклю-са і, здавалось, хотів йому вскочити в очі, але нарешті зовсім заспокоївся й хитнув головою, коли Фемістоклюс сказав: Париж.

"А в нас яке найкраще місто?" спитав знову Манілов.

"Прошу ласкаво", сказав Манілов.

Учитель знову насторожив увагу.

"Петербург", відповів Фемістоклюс.

"А ще яке?"

"Москва", відповів Фемістоклюс.

"Розумнику, серденько!" сказав на це Чичиков.

"Скажіть одначе ж..." продовжував він, звернувшись тут же з деяким виразом здивування до Манілових. "Я мушу вам сказати, що в цій дитині будуть великі здібності".

"О, ви ще не знаєте його", відповів Манілов: "він надзвичайно дотепний. От менший Алкід20, той не такий бистрий, а цей зараз, коли що-небудь побачить, комашку, кузку, так уже у нього оченята відразу так і забігають; побіжить за нею слідом і зараз зверне увагу. Я його готую по дипломатичній частині... Фемістоклюс!" продовжував він, знову звернувшись до нього, "хочеш бути посланником?"

"Хочу", відповів Фемістоклюс, жуючи хліб і мотаючи головою направо й наліво.

В цей час лакей, що стояв позаду, втер посланникові носа і дуже добре зробив, інакше капнула б у суп чималенька стороння крапля. Розмова почалась за столом про втіхи спокійного життя, яку господиня переривала зауваженнями про міський театр і про акторів. Учитель дуже уважно дивився на співрозмовників і, як тільки помічав, що вони готові вже посміхнутися, ту ж мить розкривав рот і сміявся старанно. Мабуть, він був людина вдячна і хотів заплатити цим господареві за гарне ставлення. Одного разу, правда, обличчя його набрало було суворого виразу, і він строго застукав виделкою по столу, втупивши очі в дітей, що сиділи навпроти нього. Це було вчасно, бо Фемістоклюс укусив за вухо Алкіда, а Алкід, заплющивши очі й роззявивши рота, збирався вже якнайжалібнїше заридати, але, збагнувши, що за це легко можна було позбутися страви, надав ротові попереднє положення і почав з слізьми гризти баранячу кістку, від якої в нього обидві щоки лисніли жиром. Господиня дуже часто зверталася до Чичикова з словами: "Ви нічого не їсте, ви дуже мало взяли". На що Чичиков відповідав щоразу: "Щиро дякую, я ситий, приємна розмова краща за всяку страву".

Уже встали з-за стола. Манілов був задоволений надзвичайно і, підтримуючи рукою спину свого гостя, готувався таким чином перепровадити його.у вітальню, коли це гість заявив з дуже значущим виразом, що він має намір з ним поговорити про одну дуже потрібну справу.

"В такому разі дозвольте мені вас просити у мій кабінет", сказав Манілов і повів до невеликої кімнати, оберненої вікном на синіючий ліс. "Ось мій куточок", сказав Манілов.

"Приємна кімнатка", сказав Чичиков, обвівши її очима. Кімната була, справді, не без приємності: стіни були пофарбовані якоюсь голубенькою фарбою, так ніби сіренькою, чотири стільці, одне крісло, стіл, на якому лежала книжка з закладеною закладкою, про яку ми вже мали нагоду зга-. дати, кілька списаних паперів, але найбільше було . тютюну. Було його тут усякого: в пачках і в табачниці, і нарешті насипано було просто купою на столі. На обох вікнах теж містились гірки вибитого з люльки попелу, розставлені не без дбайливості дуже красивими рядками. Помітно було, що за цим іноді господар провадив час.

"Дозвольте вас попросити сісти в цьому кріслі", сказав Манілов. "Тут вам буде спокійніше".

"Дозвольте я сяду на стільці".

"Дозвольте вам цього не дозволити", сказав Манілов з посмішкою. "Це крісло в мене вже асигновано для гостя: раді чи не раді, але мусите сісти".

Чичиков сів.

"Дозвольте мені вас почастувати люлечкою". "Ні, не курю", відказав Чичиков ласкаво і ніби з виразом жалю.

"Чому?" сказав Манілов теж ласкаво і з виразом жалю. "Не виробив звички, боюсь; кажуть, люлька сушить". "Дозвольте мені вам зауважити, що це упередження. Я гадаю навіть, що курити люльку далеко здоровіше, ніж нюхати тютюн. У нашому полку був поручик, пречудова й дуже освічена людина, який не випускав з рота люльки не тільки за столом, а навіть, даруйте на слові, у всіх інших місцях. І ось йому тепер уже понад сорок років, але, дякувати Богові, досі такий здоровий, як не можна краще".

Чичиков сказав, що це дійсно трапляється, і що в природі є багато речей, які не може пояснити навіть великий розум.

"Але дозвольте передусім одне прохання..." промовив він голосом, у якому відбився якийсь дивний, або майже дивний відтінок, і слідом за тим невідомо чому оглянувся назад. Манілов теж невідомо чому оглянувся назад. "Чи давно зводили ви подавати ревізький реєстр?"

"Та вже давно; а краще сказати, не пригадаю". "Як багато з того часу у вас померло селян?" "А не можу знати, про це, я гадаю, треба спитати прикажчика. Гей, хлопче, поклич прикажчика, він повинен бути сьогодні тут".

Прикажчик з'явився. Це був чоловік років під сорок, що голив бороду, ходив у сюртуку її, очевидно, жив дуже спокійним життям, бо обличчя його позначалося якоюсь пухлою повнотою, а жовтуватий колір шкіри й маленькі очі свідчили, що він знав занадто добре, що таке пуховики й перини. Можна було побачити відразу, що він пройшов свій шлях, як проходять його всі панські прикажчики: був спочатку просто письменним хлопчиком у домі, потім одружився з якою-небудь Агашкою-ключницею, паниною фавориткою, став сам ключником, а згодом і прикажчиком. А ставши прикажчиком, чинив, розуміється, як усі Прикажчики: водився і кумався з тими, хто на селі був багатший, збільшував на тягла біднішим, прокинувшись о дев'ятій годині вранці, дожидав самовара й пив чай

"Слухай, голубе! скільки у нас померло селян з того часу, як подавали ревізію?"

"Та як скільки? Чимало вмирало, з того часу", сказав прикажчик і при цьому гикнув, затуливши рот злегка рукою ,на зразок щитка.

"Та, признатися, я сам так думав", підхопив Манілов: "іменно дуже багато вмирало!" Тут він обернувся до Чичикова й додав ще: "справді, дуже багато".

"А скільки, наприклад, числом?" спитав Чичиков.

"Еге, скільки числом?" підхопив Манілов.

"Та як сказати числом? Адже невідомо, скільки вмирало, їх ніхто не лічив".

"От іменно", сказав Манілов, звернувшись до Чичикова: "я теж гадав, велика смертність; зовсім невідомо, скільки померло",

"Ти, будь ласка, їх полічи", сказав Чичиков: "і зроби докладний реєстрик усіх поіменно".

"Еге, усіх поіменно", сказав Манілов.

Прикажчик промовив: слухаю! і вийшов.

"А для яких причин вам це потрібно?" спитав після того, як пішов прикажчик, Манілов.

Це питання, здавалося, утруднило гостя, в обличчі його з'явився якийсь напружений вираз, від якого він навіть почервонів, напруження

щось висловити, не зовсім покірне словам. І справді, Манілов нарешті почув такі дивні й незвичайні речі, яких ще ніколи не чули людські вуха.

"Ви питаєте,, для яких причин? причини ось які: я хотів би купити селян..." сказав Чичиков, запнувся й не скінчив мови.

"Але дозвольте спитати вас", сказав Манілов: "як бажаєте ви купити селян, з землею, чи просто на вивід, тобто без землі?"

"Ні, я не те, щоб зовсім селян", сказав Чичиков: "я бажаю мати мертвих..."

"Як? вибачте... я трохи недочуваю, мені почулося предивне слово..."

"Я думаю придбати мертвих, які, проте, значилися б у ревізії, як живі", сказав Чичиков.

Манілов тут і чубук,з люлькою на підлогу упустив, і як роззявив рота, так і залишився з роззявленим ротом протягом кількох хвилин. Обидва приятелі, що міркували про приємність дружнього життя, залишились нерухомі, втупивши один в одного очі, як ті портрети, що їх вішали в старовину один проти одного, по обидва боки дзеркала. Нарешті Манілов підняв люльку з чубуком і глянув знизу йому в обличчя, намагаючись підмітити, чи не видно якої посмішки на губах його, чи не пожартував він, але нічого не було помітно такого, навпаки, обличчя навіть здавалось поважнішим ніж звичайно; потім подумав, чи не зсунувся гість часом як-небудь з глузду, і з страхом глянув на нього пильно; але очі в гостя були зовсім ясні, не було в них дикого, неспокійного вогню, що бігає в очах божевільної людини, все було пристойно і як слід. Скільки не придумував Манілов, як йому бути і що йому зробити, але нічого іншого не міг придумати, як тільки випустити з рота решту диму дуже тонкою цівкою.

"Отже, я бажав би знати, чи можете ви мені їх, не живих насправді, але живих щодо законної форми, передати, відступити, чи як ви визнаєте за краще?"

Але Манілов так сконфузився і зніяковів, що тільки дивився на нього.

"Мені здається, ви вагаєтесь?.." зауважив Чичиков.

"Я?., ні, я не те", сказав Манілов: "але я не можу збагнути... вибачте... я, звісно, не міг дістати такої блискучої освіти, яку, так би мовити, видно у всякому вашому рухові; не маю високого мистецтва висловлюватись... Може, тут... у цьому, вами зараз сказаному вислові... криється інше... Може, ви зволили висловитися так задля краси стилю?"

"Ні", підхопив Чичиков; "ні, я розумію предмет такий, як є, тобто ті душі, що справді вже померли".

Манілов зовсім розгубився. Він відчував, що йому треба щось зробити, поставити запитання, а яке запитання — чорт його знає. Кінчив він нарешті тим, що випустив знову дим, але тільки вже не ротом, а крізь носові ніздрі.

"Отже, якщо немає перешкод, то з Богом, можна б узятися до укладання купчої", сказав Чичиков.

"Як, на мертві душі купчу?"

"Та, ні!" сказав Чичиков. "Ми напишемо, що вони живі, так, як дійсно позначено у ревізькому реєстрі. Я звик ні в чому не відступати від цивільних законів, хоч за це й потерпів на службі, але вже вибачте: обов'язок для мене діло священне, закон — я німію перед законом".

Останні слова сподобались Манілову, але самої справи до пуття він усе-таки не міг розібрати і замість відповіді став насмоктувати свій

чубук так сильно, що той почав нарешті хрипіти, як фагот. Здавалось, нібито він хотів витягти з Нього думку щодо такої нечуваної обставини; але чубук хрипів та й годі.

"Може, ви маєте які-небудь сумніви?"

"О! даруйте, аж ніяк! Я не про те кажу, щоб мав якесь, тобто критичне упередження до вас. Але дозвольте заявити, чи не буде ця справа, або щоб ще більше, так би мовити, висловитись, негоція, так чи не-буде ця негоція невідповідною цивільним постановам і дальшим намірам Росії".

Тут Манілов, зробивши деякий рух головою, подивився дуже значуще в обличчя Чичикову, показавши у всіх рисах обличчя свого і в стиснутих губах такий глибокий вираз, якого, може, й не бачено було на людському обличчі, хіба що в якогось занадто розумного міністра, та й то під час найголоволомнішої справи.

Але Чичиков сказав просто, що така справа, або негоція, ніяк не буде невідповідною цивільним постановам і дальшим намірам Росії, а через хвилину потім додав, що казна матиме навіть вигоду, бо одержить законні мита.

"Так ви гадаєте?.."

"Я гадаю, що це буде добре".

"А коли добре, це інша річ: я проти цього нічого", сказав Манілов і зовсім заспокоївся.

"Тепер залишається умовитись про ціну..."

"Як про ціну?" сказав знову Манілов і спинився. "Невже ви гадаєте, що я братиму гроші за душі, які так немовби закінчили своє існування?

Коли вже вам спало отаке, так би мовити, фантастичне бажання, то з свого боку я віддаю їх вам безінтересно й купчу беру на себе".

Великий докір був би історикові викладених подій, якби він проминув сказати, що задоволення пойняло гостя після таких слів, промовлених Маніловим. Хоч який він був поважний і розсудливий, та тут мало не зробив навіть стрибка на зразок цапа, що, як відомо, робиться тільки в найбільших поривах радості. Він повернувся так сильно в кріслі, що тріснула шерстяна матерія, яка обтягала подушку; сам Манілов глянув на нього з деяким подивом. Глибоко зворушений, він наговорив тут же стільки вдячностей, що той зніяковів, увесь почервонів, робив головою заперечливий жест і нарешті вже висловився, що це суще ніщо, що він, справді, хотів би довести чим-небудь сердечний порив, магнетизм душі, а померлі душі до певної міри цілковитий мотлох.

"Дуже не мотлох", сказав Чичиков, потиснувши Йому руку. Тут було зроблено дуже глибоке зітхання. Здавалося, він був настроєний до сердечних признань; не без почуття і виразу промовив він нарешті такі слова:

"Коли б ви знали, яку послугу зробили цим нібито мотлохом людині без племені й роду! Та й справді, чого не зазнав я? мов барка якась серед лютих хвиль... Яких поневірянь, яких переслідувань не зазнав, якого горя не скуштував, а за що? за те, що додержував правди, що був чистий своєю совістю, що подавав руку і вдовиці безпорадній, і сироті бідоласі!.." Тут навіть він утер хусточкою набіглу сльозу.

Манілов був зовсім розчулений. Обидва приятелі довго тиснули один одному руку і довго дивились мовчки один одному в вічі, у яких стояли сльози. Манілов ніяк не хотів випустити руку нашого героя і далі тиснув її так гаряче, що той уже не знав, як її визволити. Нарешті, висмикнувши її помаленьку, він сказав, що не погано б купчу укласти швидше і добре б, якби він сам навідався в місто. Потім узяв капелюх і почав прощатись.

"Як? ви вже хочете їхати?" сказав "Манілов, раптом опам'ятавшись і майже злякавшись.

У цей час увійшла в кабінет Манілова.

"Лізонько", сказав Манілов з трохи жалісливим виглядом: "Павло Іванович покидає нас!"

"Бо ми набридли Павлові Івановичу", відповіла Манілова.

"Пані! тут", сказав Чичйков: "тут, ось де", і він поклав руку на серце: "так, тут залишиться приємність часу, проведеного з вами! і повірте, не було б для мене більшого блаженства, як жити з вами, коли не в одному домі, то принаймні у найближчому сусідстві".

"А знаєте, Павле Івановичу", сказав Манілов, якому дуже сподобалась така думка, "як було б справді хороше, коли б жити отак укупі, під однією покрівлею, або в затінку якогось в'яза пофілософствувати про щось, заглибитись!.."

"О! це було б райське життя!" сказав Чичиков, зітхнувши. "Прощайте, пані!" продовжував він, підходячи до ручки Манілової. "Прощайте, пре-шановний друже! Не забудьте ж прохання!"

"О, будьте певні!" відповів Манілов. "Я з вами розлучаюсь не на довше, як на два дні".

Усі вийшли в їдальню.

"Прощайте, любі діточки!" сказав Чичиков, побачивши Алкіда й Фемістоклюса, що грались якимсь дерев'яним гусаром, у якого вже не було ні руки, ні носа. "Прощайте, мої малятка. Ви вибачте мені, що я не привіз вам гостинця, бо, признаюсь, не знав навіть, чи живете ви на

світі, але тепер як прищу, неодмінно привезу. Тобі привезу шаблю: хочеш шаблю?"

"Хочу", відповів Фемістоклюс.

"А тобі барабан; правда ж, тобі барабан?" продовжував він, нахилившись до Алкіда.

"Парапан", відповів пошепки й похиливши голову Алкід.

"Добре, я тобі привезу барабан. Такий славний барабан, отак усе буде: туррр... ру... тра, та, та, та, та, та... Прощай, серденько! Прощай!" Тут він поцілував його в голову і звернувся до Манілова та його дружини з невеликим сміхом, з яким звичайно звертаються до батьків, даючи їм знати про невинність бажань їхніх дітей.

"Далебі, зостаньтесь, Павле Івановичу!" сказав Манілов, коли вже всі вийшли на ґанок. "Гляньте, які хмари".

"Це маленькі хмарки", відповів Чичиков.

"Та чи знаєте ви дорогу до Собакевича?"

"Про це хочу спитати вас".

"Дозвольте, я зараз розкажу вашому кучерові". Тут Манілов з такою ж люб'язністю розказав справу кучерові, і сказав йому навіть один раз: ви.

Кучер, почувши, що треба минути два повороти й звернути на третій, сказав: "утрапимо, ваше благородіє", і Чичиков поїхав, супроводжуваний довго поклонами і помахами хусточки господарів, що підводились навшпиньки.

Манілов довго стояв на ґанку, проводжаючи очима бричку, і коли її вже зовсім стало не видно, він усе ще стояв, курячи люльку. Нарешті ввійшов він до кімнати, сів на стільці й поринув у роздуми, щиро радіючи, що зробив своєму гостеві невелику втіху. Потім думки його перелетіли непомітно до інших предметів і нарешті залетіли Бог знає куди. Він думав про вигоди дружнього життя, про те, як би добре було жити з другом на березі якої-небудь річки, потім через цю річку почав будуватися у нього міст, потім величезний будинок з таким високим бельведером, що можна звідти бачити навіть Москву, і там пити вечорами чай на свіжому повітрі й міркувати про які-не-будь приємні речі. Потім, що вони разом з Чичиковим приїхали в якесь товариство в гарних каретах, де зачаровують усіх приємністю поводження, і що нібито цар, дізнавшись про таку їхню дружбу, зробив їх генералами, і далі нарешті Бог знає що, чого вже він і сам ніяк не міг розібрати. Дивне прохання Чичикова урвало раптом усі його мрії. Думка про нього якось особливо не варилася в його голові: як не перевертав він її, але ніяк не міг збагнути, і весь час сидів він і курив люльку, що тривало аж до вечері.

ГЛАВА III

А Чичиков у приємному настрої сидів у своїй бричці, що давно котила стовповим шляхом. З попередньої глави вже видно, в чому полягав головний предмет його смаку й нахилів, а тому не диво, що він скоро поринув увесь у нього і тілом, і душею. Прикидання, розрахунки й міркування, що перебігали по обличчю його, видно, були дуже приємні, бо щохвилини залишали по собі сліди задоволеної посмішки. Зайнятий ними, він не звертав ніякої уваги на те, як його кучер, задоволений прийомом дворових людей Манілова, робив дуже доречні зауваження чубарому припряжному коневі, запряженому з правого боку. Цей чубарий кінь був дуже лукавий і тільки про око вдавав, ніби везе, тимчасом як корінний гнідий і припряжний буланої масті, що звався засідателем, бо був придбаний від якогось засідателя, трудилися від щирого серця, так що навіть у очах їхніх помітно було, яку мають з того втіху. "Хитруй, хитруй! ось я тебе перехитрую!" казав Селіфан,

підвівшись і хльоснувши батогом ледачого. "Ти знай своє діло, панталонник ти німецький! Гнідий поштивий кінь, він сповняє свій обов'язок, я йому дам охоче лишню Мірку, бо він поштивий кінь, і засідатель теж хороший кінь... Ну, ну! чого стрижеш вухами? Ти, дурню, слухай, коли говорять! я тебе, бузувіре, дурниць не вчитиму. Ач, куди лізе!" Тут він знову хльоснув його батогом, примовивши: "у, варвар! Бонапарт ти проклятий!" Потім гукнув на всіх: "гей ви, лебедики!" і стьобнув по всіх по трьох уже не на кару, а щоб показати, що був з них задоволений. Зробивши таку втіху, він знову звернувся до чубарого: "ти думаєш, що сховаєш свою поведінку. Ні, ти живи по правді, коли хочеш, щоб була тобі шана. От у поміщика, де ми були, гарні люди. Я залюбки поговорю, коли хороша людина; з людиною хорошою ми завжди свої друзі, щирі приятелі: чи випити чаю, чи закусити — охоче, коли хороша людина. Хорошій людині усяк віддасть шану. Ось пана нашого усяк шанує, бо він, чуєш-бо, справляв службу царську, він сколезький радник..."

Так розмірковуючи, Селіфан забрався нарешті у найвіддаленіші абстракції. Якби Чичиков прислухався, то дізнався би про багато подробиць, що стосувалися особисто його; але думки його так були поглинуті, своїм предметом, що тільки сильний удар грому примусив його пробудитися і поглянути навколо себе: все небо зовсім облягли хмари, і курний поштовий шлях сприскали краплі дощу. Нарешті грім ударив вдруге сильніше й ближче, і дощ линув відразу як з відра. Спочатку, набравши косого напряму, бив він в один бік кузова кибитки, потім у другий, потім, змінивши спосіб нападу і зробившись зовсім прямим, тарабанив прямо у верх її кузова; бризки нарешті стали долітати йому в обличчя. Це примусило його заслонитись шкіряними завісками з двома круглими віконцями, призначеними на розглядання дорожніх краєвидів, і наказати Селіфанові їхати швидше. Селіфан, якому було перебито мову теж на самій середині, збагнув, що, справді, не треба гаятись, витяг вмить з-під козел якесь дрантя із сірого сукна, надів його в рукава, схопив у руки віжки й гукнув на свою тройку, що ледь-ледь перебирала ногами, бо почувала приємну млость од повчальних промов. Але Селіфан ніяк не міг пригадати, два чи три

повороти він проїхав. Зміркувавши й пригадуючи трохи дорогу, він догадався, що багато було поворотів, які всі він проминув. А що руська людина під рішучу хвилину завжди знайде що зробити, не вдаючись у далекі роздуми, то звернувши праворуч, на першому ж перехресті, гукнув він: "гей ви, друзі шановні!" і пустився навскач, мало гадаючи про те, куди приведе взята дорога.

Дощ одначе, здавалось, заклався надовго. Курява, що лежала на шляху, швидко замісилась у грязь, і коням з кожною хвилиною ставало важче тягти бричку. Чичиков уже починав дуже непокоїтись, не бачачи так довго села Собакевича. За розрахунком його, давно б уже час приїхати. Він поглядав навколо, але темрява була така, хоч в око стрель.

"Селіфан!" сказав він нарешті, висунувшись із брички.

"Чого, пане?" відповів Селіфан.

"А глянь-но, чи не видно села?"

"Ні, пане, ніде не видно!" Після чого Селіфан, помахуючи батогом, завів пісню не пісню, а щось таке довге, чому й кінця не було. Туди все ввійшло: усі підбадьорливі й спонукальні вигуки, якими частують коней по всій Росії з кінця в кінець; прикметники всіх родів і гатунків без дальшого розбору, а так що на язик навернеться. Таким чином дійшло до того, що він почав називати їх нарешті секретарями.

Тимчасрм Чичиков почав примічати, що бричка хилялась на всі боки і обдаровувала його добренними штовханами; з цього він зрозумів, що вони звернули з дороги і, мабуть, брьохалися по ріллі. Селіфан, здавалось, сам зміркував, але не говорив ані слова.

"А що, шахраю, якою дорогою ти ідеш?" сказав Чичиков.

"Та що ж, пане, вдієш, час, бач, такий; батога не бачиш, така пітьма!" Сказавши це, він так нахилив бричку, що Чичиков змушений був держатись обома руками. Тут тільки помітив він, що Селіфан напідпитку.

"Держи, держи, перекинеш!" кричав вік йому.

"Ні, пане, як можна, щоб я перекинув", казав Селіфан. "Це негаразд перекинути, я вже сам знаю; вже ж я нізащо не перекину". Тут почав він злегка повертати бричку, повертав, повертав, і нарешті вивернув її зовсім набік, Чичиков і руками й ногами бебехнувся в грязь. Селіфан коней одначе ж зупинив, а втім, вони спинилися б і самі, бо були дуже зморені Такий несподіваний випадок зовсім здивував його. Злізши з козел, він став перед бричкою, взявся в боки обома руками, поки пан борсався в грязі, силкуючись звідти вилізти, і сказав після деякого роздуму: "Чи ти ба, і перекинулись!"

"Ти п'яний, як квач!" сказав Чичиков.

"Ні, пане, як можна, щоб я був п'яний! Я знаю, що це негаразд бути п'яним. З приятелем побалакав, бо з хорошою людиною можна побалакати, втому немає поганого; і закусили разом. Закуска не погана річ; з хорошою людиною можна закусити".

"А що я тобі сказав останнього разу, як ти напився? га? забув?" промовив Чичиков.

"Ні, ваше благородіє, як можна, щоб я забув. Вже ж я своє діло знаю. Я знаю, що негаразд бути п'яним. З хорошою людиною поговорив, бо..."

"Ось я тебе як відшмагаю, то ти мені знатимеш, як говорити з хорошою людиною".

"Як милості вашій буде завгодно", відповів на все згодний Селіфан, "як відшмагати, то й відшмагати; я зовсім не від того. Чому ж не пошмагати, коли за діло, на те панська воля. Воно й треба пошмагати, бо мужик байдикує, порядку треба додержувати. Коли за діло, то й пошмагай; чому ж не пошмагати?"

На таке міркування пан зовсім не знайшов що відповісти. Та в цей час, здавалося, ніби сама доля вирішила над ним зглянутись. Здалека почувся собачий гавкіт. Зраділий Чичиков дав наказ поганяти коней. Російський возниця має добре чуття замість очей, через це трапляється, що він, заплющивши очі, жене іноді щодуху й завжди кудись та приїжджає. Селіфан, хоч і нічогісінько не бачив, справував коней так прямо на село, що спинився тільки тоді, коли бричка вдарилась голоблями в паркан і коли вже зовсім нікуди було їхати. Чичиков тільки помітив крізь густу запону заливного дощу щось схоже на покрівлю. Він послав Селіфана шукати воріт, що, без сумніву, тривало б довго, якби на Русі не було замість швейцарів злючих собак, які доповіли про нього так дзвінко, що він підніс пальці до вух своїх. Світло блимнуло в одному віконці і досягло туманним струменем до паркана, показавши нашим подорожнім ворота. Селіфан заходився стукати, і незабаром, відчинивши хвіртку, висунулась якась постать, напнута сіряком, і пан із слугою почули хрипкий баб'ячий голос:

"Хто стукає? чого розходилися?"

"Приїжджі, матінко, пусти переночувати", промовив Чичиков.

"Ач, який проворний", сказала баба: "приїхав у який час! Тут тобі не постоялий двір, поміщиця живе".

"Що ж робити, матінко: бач, з дороги збились. Не ночувати ж такої години в степу".

"Егеж, година темна, недобра година", додав, Селіфан. .

"Мовчи, дурню", сказав Чичиков.

"А хто ви будете?" спитала баба.

"Дворянин, матінко".

Слово дворянин примусило бабу ніби трохи подумати. "Заждіть, я скажу пані", промовила вона, і хвилин через дві уже повернулася з ліхтарем у руці. Ворота відімкнули. Вогник блимнув і в другому вікні. Бричка, в'їхавши на подвір'я, спинилась перед невеличким будинком, який у темряві важко було роздивитись. Тільки одна половина його була осяяна світлом, що лилося з вікон; видно було ще калюжу перед будинком, на яку прямо падало те ж таки світло. Дощ стукотів дзвінко по дерев'яному даху і дзюркотливими струмками стікав у підставлену бочку. Тим часом пси аж заходились всіма можливими голосами: один, закинувши вгору голову, виводив так протяжно й так старанно, немов за це одержував Бог знає яку платню, другий рубав похапцем, як паламар; проміж них дзвенів, як поштовий дзвоник, невгамовний дискант, мабуть, молодого цуцика, і все це нарешті покривав бас, може, старик або просто наділений дужою собачою натурою, бо хрипів, як хрипить півчий контрабас, коли концерт у повному розливі, тенори підводяться навшпиньки від великого бажання вивести високу ноту, і все, що тільки є, поривається догори, закидаючи голову, а він один, засунувши небрите підборіддя в галстук, присівши й опустившись майже до землі, пропускає звідти свою ноту, від якої дрижать і деренчать шибки. Вже з самого гавкоту, дібраного з таких музикантів, можна було гадати, що сільце було чимале; але. обмоклий і змерзлий герой наш ні про що не думав, тільки про постіль. Не встигла бричка зовсім спинитись, як він уже вискочив на ґанок, заточився і трохи не впав. На ґанок знову вийшла якась жінка, молодша, ніж перша, але дуже на неї схожа. Вона провела його в кімнату. Чичиков кинув мимохідь два погляди: кімната була обвішана старенькими в смужку шпалерами; картини з якимись птахами; між вікнами старовинні маленькі дзеркала з темними рамками у вигляді скрученого листя, і за кожним дзеркалом закладені були або лист, або стара колода карт,, або

панчоха; на стіні годинник з намальованими квітами на циферблаті... не під силу було більше нічого розглянути. Він почував, що очі його злипались, немов їх хтось вимазав медом. Через хвилину ввійшла господиня, літня вже жінка, в якомусь спальному чепці, надітому похапцем, з фланеллю на шиї, одна з тих матінок, невеликих поміщиць, що скаржаться на неврожаї, збитки і держать голову трохи набік, а тимчасом складають потроху грошенята в пістрьові торбинки, розміщені по шухлядах комодів. В одну торбинку відбирають все карбованці, в другу полтинички, в третю четвертачки, хоч на око й здається, ніби в комоді нічого немає, крім білизни, та нічних кофточок, та нитяних моточків, та розпореного салопа, що має потім обернутись на плаття, коли старе як-небудь прогорить під час печіння святкових коржиків з усякими пряженцями21 або зноситься само собою. Та не згорить плаття й не зноситься само собою; ощадлива бабуся, і салопові судилося пролежати довго розпореним, а потім дістатися за духівницею небозі троюрідної сестри разом з усяким іншим мотлохом.

Чичиков перепросив, що потурбував несподіваним приїздом. "Нічого, нічого", сказала господиня. "В яку це пору вас Бог приніс! Негода й завірюха така, з дороги слід би було поїсти чого-небудь, але ж пора нічна, приготувати не можна".

Слова господині були перервані дивовижним сичанням, так що гість був злякався; шум дуже скидався на те, начеб уся кімната наповнилась зміями; та глянувши вгору, він заспокоївся, бо догадався, що стінному годинникові прийшла охота бити. За сичанням зразу ж почалося хрипіння, і нарешті, понатуживши з усієї сили, він пробив дві години таким звуком, немов хто калатав палицею по розбитому горщикові, після чого маятник почав знову спокійно цокати праворуч і ліворуч.

Чичиков подякував господині, сказавши, що йому не треба нічого, щоб вона не турбувалась ні про що, що крім постелі, він нічого не вимагає, і поцікавився тільки знати, в які місця заїхав він і чи далекий звідси шлях до поміщика Собакевича, на що бабуся сказала, що й не чула такого іменння, і що такого поміщика зовсім немає.

"Чи знаєте, принаймні, Манілова?" сказав Чичиков.

"А хто такий Манілов?"

"Поміщик, матінко".

"Ні, не чувала, немає такого поміщика".

"А які ж є?"

"Бобров, Свиньїн, Канапатьєв, Харпакін, Трепакін, Плєшаков".

"Багаті люди чи ні?"

"Ні, батечку, багатих дуже немає. У кого двадцять душ, у кого тридцять, а таких, щоб по сотні, таких немає".

Чичиков побачив, що він заїхав у добру-таки глушину. "Чи далеко, принаймні, до міста?"

"А верст шістдесят буде. Який жаль мені, що нічого вам поїсти, чи не хочете, батечку, випити чаю?" "Дякую, матінко. Нічого не треба, крім постелі".

"Правда, з такої дороги й дуже треба спочити. Ось тут і ляжете, батечку, на цьому дивані. Гей, Фетіньє, принеси перину, подушки й простирадло. Годину ж наслав Господь: грім такий — у мене всю ніч горіла свічка перед образом. Ех, батечку мій, та в тебе, як у кабана, вся спина й бік у грязі! Де так зводив вимаститися?

"Ще слава Богу, що тільки вимастився, треба дякувати, що не поламав зовсім боків".

"Свят, свят, страх який! Та чи не треба чим потерти спину?"

"Спасибі, спасибі. Не турбуйтесь, а звеліть тільки вашій дівці висушити й почистити мою одежу".

"Чуєш, Фетіньє!" сказала господиня, звернувшись до жінки, що виходила на ґанок зі свічкою, яка встигла вже притягти перину і, перебивши її на обидва боки руками, напустила цілий потоп

пір'я по всій кімнаті. "Ти візьми їхній каптан разом зі спіднім і перше просуши їх перед вогнем, як робили покійному панові, а після вимни та витіпай гарненько".

"Слухаю, пані!" казала Фетінья, стелячи поверх перини простирало й кладучи подушки.

"Ну, ось тобі постіль готова", сказала господиня. "Прощай, батечку, бажаю доброї ночі. Та чи не треба ще чого? Може ти звик, батеньку мій, щоб хтось почухав на ніч п'яти? Покійник мій без цього ніяк не засне було".

Та гість відмовився і від чухання п'ят. Господиня вийшла, і він зразу ж поспішив роздягтися, віддавши Фетіньї всю зняту з себе збрую, як верхню, так і спідню, і Фетінья, побажавши також зі свого боку доброї ночі, забрала усю цю мокру амуніцію. Залишившись на самоті, він не без задоволення глянув на свою постіль, яка була мало не під стелю. Фетінья, як видно, добре вміла перебивати перини. Коли, підставивши стілець, виліз він на постіль, вона опустилась під ним майже до самої підлоги, і пір'я, витиснуте ним з місця, розлетілось по всіх кутках кімнати. Погасивши свічку, він укрився ситцевою ковдрою і, згорнувшись під нею калачиком, у ту ж мить заснув. Прокинувся він на другий день уже досить пізнього ранку. Сонце крізь вікно світило йому прямо у вічі, і мухи, що вчора спали спокійно на стінах та на стелі, всі накинулися на нього: одна сіла йому на губу, друга на вухо, третя

націлялась, як би сісти на саме око, а ту, що мала необережність підсісти близько до носової ніздрі, він потяг спросонку в самий ніс, що примусило його добре чхнути — обставина, яка була причиною його пробудження. Обвівши поглядом кімнату, він тепер помітив, що на картинах не самі були птахи: між ними висів портрет Кутузова і намальований олійними фарбами якийсь старик з червоними обшлагами на мундирі, як носили за Павла Петровича. Годинник знову засичав і пробив десяту; у двері зазирнуло жіноче обличчя й ту ж мить сховалось, бо Чичиков, бажаючи краще заснути, поскидав з себе геть усе. Обличчя, що зазирнуло, здалось йому ніби трохи знайомим. Він почав пригадувати собі: хто б це був, і нарешті пригадав, що це була господиня. Він надів сорочку; одежа, вже висушена й почищена, лежала коло нього. Одягтись, підійшов він до дзеркала і чхнув знову так голосно, що індійський півень, який підійшов у той час до вікна, а вікно було дуже близько від землі, забелькотав йому щось відразу й дуже швидко своєю чудною мовою, мабуть, доброго здоров'я бажаю, на що Чичиков послав йому дурня. Підійшовши до вікна, він почав розглядати краєвиди, що були перед ним: вікно дивилось мало чи ' не в курник, принаймні, вузенький дворик перед ним увесь був повний птаства і всякої домашньої тварі. Індичкам і курям не було ліку; поміж ними походжав півень розмірeними кроками, струшуючи гребенем і повертаючи голову набік, немов до чогось прислухаючись; свиня з родиною опинилась тут-таки; тут-таки, розгрібаючи купу сміття, з'їла вона мимохідь курча і, не помічаючи цього, уминала далі лушпиння з кавуна своїм порядком. Цей невеликий дворик або курник перегороджував дощаний паркан, за яким тяглись просторі городи з капустою, цибулею, картоплею, буряками та іншим господарським овочем. По городу були розкидані де-не-де яблуні й інші фруктові дерева, накриті сітками для захисту від сорок та горобців, з яких останні цілими скісними хмарами перелітали з місця на місце. З цієї ж самої причини поставлено було кілька опудал на довгих тичках з розчепіреними руками; на одному з них одягнений був чепець самої господині. За городами починалися селянські хати, які хоч і були побудовані далеко одна від одної і не замкнуті в правильні вулиці, але, як відзначив собі Чичиков, свідчили про добробут мешканців; бо був

догляд належний; потрухлий тес на дахах скрізь був замінений новим; ворота ніде не похилились; а по обернутих до нього селянських критих повітках помітив він де запасний майже новий віз, а де і два. "Та в неї сільце не мале", сказав він і поклав собі зразу ж розговоритися й познайомитися t з господинею краще. "Він заглянув у щілинку в дверях, звідки вона було висунула голову, і, побачивши, що вона сидить за чайним столом, вийшов до неї з веселим і ласкавим виглядом.

"Добридень, батечку. Як спочивали?" сказала господиня, підводячись з місця. Вона була одягнена краще, ніж учора, в темному платті, і вже не в спальному чепці, але на шиї все ж таки, було щось намотане.

"Добре, добре", казав Чичиков, сідаючи в крісло. "Ви як, матінко?".

"Погано, батеньку мій". "Як так?"

"Безсоння. Усе поперек болить, і в нозі, вище кісточки, так і крутить".

"Минеться, минеться, матінко! На це не треба зважати". "Дай Боже, щоб минулось. Я вже й салом мазала і скипидаром теж примочувала. А з чим чайку вип'єте? У пляшці фруктова".

"Непогано, матінко, покуштуємо й фруктової". Читач, я думаю, вже помітив, що Чичиков, незважаючи на ласкавий вигляд, говорив однак вільніше, ніж з Маніловим, і зовсім не церемонився. Треба сказати що в нас на Русі якщо і не наздогнали ще де в чому іноземців, то далеко випередили їх у вмінні поводитись. Перелічити не можна всіх відтінків і тонкощів нашого поводження. Француз або німець довіку не збагне й не зрозуміє всіх його особливостей і відмін; він майже тим самим голосом і тією самою мовою говоритиме і з мільйонщиком, і з дрібним тютюновим крамарем, хоч, звісно, в душі попадлючить у міру перед першим. У нас не те: у нас є такі мудреці, які з поміщиком, що має двісті душ,

говоритимуть зовсім інакше, ніж з тим, у кого їх триста, аз тим, у кого їх триста, говоритимуть знову ж не так, як з тим, у кого їх п'ятсот, а з тим, у кого їх п'ятсот, знову ж не так, як з тим, у кого їх вісімсот, словом, хоч до мільйона дійди, все знайдуться відтінки. Припустімо, наприклад, існує канцелярія, не тут, а в тридев'ятому царстві; а в канцелярії, припустімо, існує правитель канцелярії. Прошу подивитись на нього, коли він сидить серед своїх підлеглих — та просто від страху й слова не вимовиш! гордість і благородство, і вже чого тільки не виражає обличчя його? просто бери пензель та й малюй: Прометей22, сущий Прометей! Дивиться орлом, виступає плавно, розмірено. І той самий орел, як тільки вийшов з кімнати і наближається до кабінету свого начальника, куріпкою такою поспішає з паперами під пахвою, що й не сказати. У товаристві й на вечірці, де всі невеликого чину, Прометей так і залишається Прометеем, а як тільки трохи вище за нього, з Прометеем зробиться таке перетворення, якого й Овідій23 не вигадає: муха, менший навіть за муху, здрібнів у піщинку! "Та це не Іван Петрович", кажеш, дивлячись на нього. "Іван Петрович на зріст вищий, а цей і низенький, і худенький, той говорить гучно, басить і ніколи не сміється, а цей чорт знає що: цвіриньчить пташкою і все сміється!" Підійдеш ближче, глянеш, справді Іван Петрович! "Ехе, хе!" думаєш собі... Але одначе ж вернімося до дійових осіб. Чичиков, як ми вже бачили, вирішив зовсім не церемонитись, і тому, взявши в руки чашку з чаєм і вливши туди фруктової, повів таку розмову:

"У вас, матінко, гарне сільце. Скільки в ньому душ?" "Душ у ньому, батеньку мій, мало не 80-т", сказала господиня: "та от лихо, часи погані, ось і торік був такий неврожай, що боронь Боже".

"Одначе мужички з вигляду дебелі, хатки міцні. А дозвольте, як прізвище ваше? Я такий неуважний... приїхав у нічну пору..."

"Коробочка, колезька секретарша"24.

"Щиро дякую. А на ім'я та по батькові?"

"Настасія Петрівна".

"Настасія Петрівна? гарне ім'я Настасія Петрівна. У мене тітка рідна, сестра моєї матері, Настасія Петрівна".

"А вас на ім'я як?" спитала поміщиця: "адже ви, мабуть, засідатель?"

"Ні, матінко", відповів Чичиков, посміхнувшись: "мабуть, не засідатель, а так їздимо у своїх справах".

"А, так ви покупець! Як шкода, справді, що я продала мед купцям, так дешево, а ось ти, батечку мій, у мене б, мабуть, його купив".

"А от меду і не купив би".

"А що ж саме? Хіба прядиво? Та й прядива ж у мене тепер обмаль: з півпуда тільки".

"Ні, матінко, іншого роду товарець: скажіть, у вас умирали селяни?"

"Ох, батечку, вісімнадцять душ!" сказала стара зітхнувши. "І помер усе такий славний народ, усе робітники. Після, правда, народилось, та що з них; все така дрібнота, а засідатель наїхав, подать, каже, сплачувати з душі. Народ мертвий, а плати, як за живого. На тім тижні згорів у мене коваль, такий умілий коваль і слюсарне майстерство знав".

"Хіба у вас була пожежа, матінко?"

"Бог боронив від такої біди, пожежа б ще гірше; сам згорів, батечку мій. Всередині в нього якось зайнялось, забагато випив, тільки синій вогник пішов від нього, увесь зотлів, зотлів і почорнів, як вугіль, а такий був вправний коваль! і тепер мені виїхати нічим, нікому коней підкувати".

"На все воля Божа, матінко!" сказав Чичиков зітхнувши: "проти мудрості Божої нічого не можна сказати... То відступіть їх мені, Настасіє Петрівно?"

"Кого батечку?"

"Та отих усіх, що повмирали".

"Та як же відступити їх?"

"Та так просто. Або хоч і продайте. Я вам за них дам гроші".

"Та як же, я, далебі, в тямки не візьму? Невже хочеш ти їх викопувати з землі?"

Чичиков побачив, що стара сягнула далеко і що неодмінно треба їй розтлумачити в чому річ. Кількома словами пояснив він їй, що передача або купівля буде значитись тільки на папері і душі будуть прописані мовби живі.

"Та нащо ж вони тобі?" сказала стара, витріщивши на нього очі.

"Це вже моя справа". "Та вони ж мертві". "Та хто ж каже, що вони живі? Через те й збиток вам, що мертві: ви за них платите, а тепер я вас увільню від клопоту й платежу. Розумієте? Та не тільки увільню, а ще й поверх того дам вам п'ятнадцять карбованців. Ну, тепер ясно?"

"Далебі, не знаю", повільно промовила господиня. "Адже я мертвих ніколи ще не продавала".

"Ще б пак! Це б схоже було на диво, якби ви їх кому-небудь продали. Чи ви думаєте, що з них справді є якась користь?"

"Ні, цього я не думаю. Яка там з них користь, користі ніякої немає. Мене тільки те й турбує, що вони вже мертві".

"Ну, баба, здається, твердолоба!" подумав про себе Чичиков. "Слухайте, матінко. Та ви подумайте тільки гарненько: адже ви розоряєтесь. Платите за нього подать, як за живого..."

"Ох, батечку мій, і не говори про це!" підхопила поміщиця. "Ще два тижні тому сплатила більш ніж півтораста. Та засідателя підмастила".

"Ну, бачите, матінко. А тепер тільки візьміть до увага те, що засідателя вам підмащувати більше не треба, бо тепер я плачу за них; я, а не ви; я беру на себе всі повинності. Я укладу навіть купчу за свої гроші, чи розумієте ви це?"

Стара замислилась. Вона бачила, що справа, дійсно, нібито вигідна, та тільки вже занадто нова й небувала; а тому почала дуже побоюватись, щоб як-небудь не обдурив її цей покупець; адже приїхав Бог знає звідки, та ще й нічної пори.

"Так що ж, матінко, по руках чи що?" казав Чичиков.

"Далебі, батечку мій, ніколи ще не траплялось продавати мені покійників. От живих я уступила ще позаторік протопопу двох дівок, по сто карбованців за кожну, і дуже дякував, такі вийшли славні робітниці: самі салфетки тчуть".

"Ну, та не про живих мова; Бог з ними. Я питаю про мертвих".

"Далебі, я боюсь так одразу, щоб якось не зазнати збитку. Може, ти, батечку мій, мене дуриш, а вони теє... вони більш якось коштують".

"Слухайте, матінко... ех, які ви! що ж вони можуть коштувати? Зважте: це ж прах. Розумієте? це просто прах. Ви візьміть усяку

негодящу, найостаннішу річ, наприклад, навіть просто ганчірку, і ганчірці є ціна: її хоч, принаймні, куплять на паперову фабрику, а це ж ні на що не потрібне. Ну скажіть самі, на що воно потрібне?"

"Це вже, далебі, правда. Все ж таки зовсім ні на що не потрібне; але ж мене тільки те й спиняє, що вони ж уже мертві".

"Ох, яка ж дубоголова!" сказав у думці Чичиков, якому вже починав уриватись терпець. "От і порозумійся ти з нею! у піт увігнала, клята баба!" Тут він, вийнявши з кишені хустку, почав витирати піт, що справді виступив на лобі. А втім, Чичиков даремно сердився: буває і поважний, і державний навіть чоловік, а на ділі виходить чистісінька Коробочка. Як забрав що собі в голову, то вже нічим його не переконаєш, скільки не подавай йому доводів, ясних, як день, все відскакує від нього, як гумовий м'яч відскакує від стіни. Витерши піт, Чичиков вирішив спробувати, чи не можна її навести на шлях якоюсь іншою стороною. "Ви, матінко", сказав він: "або не хочете розуміти слів моїх, або так умисне говорите, аби щось говорити... Я вам даю гроші: п'ятнадцять карбованців асигнаціями25. Розумієте ви? Та це ж гроші. Ви їх не знайдете на вулиці. Ну признайтесь, почім продали мед?"

"По 12-ть карб. пуд".

"Взяли трохи гріха на душу, матінко. По дванадцять не продали".

"Їй-Богу, продала".

"От бачите? Так то ж мед. Ви, збирали його, може, з рік з турботами, із старанням, клопотом; їздили, морили бджіл26, годували їх у льоху цілу зиму, а мертві душі річ не від світу цього. Тут ви від себе ніякого не докладали клопоту, на те була воля Божа, щоб вони покинули світ цей, завдавши шкоди вашому господарству. Там ви одержали за працю, за клопіт дванадцять карбованців, а тут ви берете ні за що, дурно, та й не дванадцять, а п'ятнадцять, та й не сріблом, а все синіми

асигнаціями"27. Після таких сильних запевнень Чичиков майже вже не сумнівався, що стара нарешті поступиться.

"Далебі", відповіла поміщиця: "таке вже моє вдовине недосвідчене діло! краще ж я трошки пережду, може, наїдуть купці, то й прицінюся".

"Сором, сором, матінко. Просто, сором! Ну, що ж це ви кажете, подумайте самі! хто ж їх купуватиме! Нащо вони їм? Ну, який ужиток він може з них зробити?"

"А може в господарстві як-небудь при нагоді знадобляться..." відказала стара, та й не кінчила мови, відкрила рота і дивилась на нього майже з острахом, бажаючи знати, що він на це скаже.

"Мертві в господарстві! Куди махнули! Горобців хіба лякати ночами на вашому городі, чи що?"

"Хрест святий з нами! Який страх ти говориш!" промовила стара, перехрестившись.

"Куди ж іще хотіли ви їх прилаштувати? Та, зрештою, кості й могили, все вам залишається, передача тільки на папері. Ну то що ж? Як же? Відповідайте, принаймні".

Стара знову замислилась.

"Про що ж ви думаєте, Настасіє Петрівно?"

"Далебі, ніяк не доберу, як мені бути, краще я вам прядиво продам".

"Та що ж прядиво? Даруйте, я вас прошу зовсім про інше, а ви мені прядиво тичете! Прядиво прядивом, другим разом приїду, заберу й прядиво. То як же, Настасіє Петрівно?"

"Їй-Богу, крам такий дивний, зовсім нечуваний!"

Тут уже Чичикову зовсім терпець урвався, він грюкнув спересердя стільцем об підлогу й погрозив їй чортом.

Чорта поміщиця злякалася страшенно. "Ох, не згадуй його, Бог з ним!" скрикнула вона, вся сполотнівши. "Ще позавчора всю ніч мені снився окаянний. Надумала була на ніч загадати на картах після молитви, та, видно, щоб покарати, Бог і наслав його. Такий гидкий привидівся; а роги довші, як у вола".

"Дивуюсь, як вони вам десятками не сняться. З, самої тільки людяності християнської хотів: бачу, бідолашна вдова побивається, терпить злидні... та хай згинуть і пропадуть вони з усім вашим селом!.."

"Ох, яку ж ти лайку загинаєш!" сказала стара, дивлячись на нього з острахом.

"Та не знайдеш слів з вами! Справді, начебто якась, щоб не сказати лихого слова, дворняжка, що лежить на сіні: і сама не гам, і другому не дам. Я хотів був купувати у вас господарські продукти різні, бо я й казенні підряди теж веду..." Тут він прибрехнув, хоч і мимохідь, і без усяких дальших розмислів, але несподівано вдало. Казенні підряди вплинули сильно на Настасію Петрівну, принаймні, вона промовила вже майже прохальним голосом: "Та чого ж ти розсердився так гаряче? Коли б знала раніше, що ти такий сердитий, то я б зовсім тобі не перечила".

"Є чого сердитись. Справа яйця виїденого не варта, а я буду через неї сердитись!"

"Ну, то нехай, я ладна віддати й за п'ятнадцять асигнаціями! тільки гляди, батечку мій, з підрядами: якщо трапиться борошна брати житнього, чи гречаного, чи крупів, або худоби різаної, так уже, будь ласка, не покривдь мене".

"Ні, матінко, не покривджу", казав він, а тимчасом обтирав рукою піт, що рясно котився по

обличчю його. Він розпитав її, чи не має вона в місті якогось повіреного або знайомого, котрого могла б уповноважити на укладання купчої і всього, що слід. "Аякже, протопопа, отця Кирила, син служить у палаті", сказала Коробочка. Чичиков попросив її написати до нього вірчого листа і, щоб увільнити від зайвого клопоту, сам навіть узявся його скласти.

"Добре було б", подумала тимчасом Коробочка: "якби він забирав у мене в казну борошно й худобу, треба його задобрити: тісто з учорашнього вечора ще зосталось, так піти сказати Фетіньї, щоб напекла млинців; добре б також загнути пирога прісного з яйцем: у мене його добре загинають, та й часу забере небагато". Господиня вийшла, щоб здійснити свою думку про загнуття пирога і, мабуть, поповнити її ще й іншими витворами домашньої пекарні й готування; а Чичиков також вийшов до вітальні, де провів ніч, для того, щоб дістати потрібні папери зі своєї шкатулки. У вітальні давно вже було все прибрано, розкішні перини винесено геть, перед диваном стояв накритий стіл. Поставивши на нього шкатулку, він трохи спочив, бо відчував, що був увесь в поту, як у річці: все, що було на ньому, починаючи від сорочки до панчіх, усе було мокре. "Бач, заморила як, клята баба!" сказав він, трохи передихнувши, і відімкнув шкатулку. Автор певен, що є читачі такі цікаві, які побажають навіть дізнатись про план і внутрішнє розташування шкатулки. Що ж, чому й не задовольнити! Ось воно, внутрішнє розташування: у самій середині мильниця, за мильницею шість-сім вузеньких перегородок для бритв; потім квадратні закапелки для пісочниці й чорнильниці з видовбаним між ними човником для пер, сургучів і всього, що довше; потім усякі перегородки з покришечками й без покришечок, для всього того що коротше, наповнені білетами візитними, похоронними, театральними й іншими, складеними на спомин. Увесь верхній ящик з усіма перегородками виймався і під ним був простір, зайнятий пачками паперів в аркуш, потім ішов маленький потайний ящик для грошей, який

висувався непомітно збоку шкатулки. Його завжди так похапливо висував і засував у ту ж мить господар, що напевне не можна сказати, скільки було там грошей. Чичиков тут-таки взявся до роботи і, загострivши перо, почав писати. В цей час увійшла господиня.

"Гарний, у тебе ящичок, батечку мій", сказала вона, підсівши до нього. "Чи не в Москві купив його?"

"У Москві", відповів Чичиков, пишучи далі. "Я так і знала: там усе доброї роботи. Позаторік сестра моя привезла звідти теплі чобітки дітям: такий міцний товар, і досі носиться. Диви, скільки в тебе тут гербового паперу!" провадила вона, зазирнувши до нього в шкатулку. І справді, гербового паперу було там немало. "Хоч би мені аркушик подарував! а в мене така скрута; трапиться в суд прохання подати, а й ні на чому".

Чичиков пояснив їй, що цей папір не такого роду, що він призначений для укладання купчих, а не для прохань. Зрештою, щоб заспокоїти її, він дав їй якийсь аркуш на карбованець ціною. Написавши листа, дав він їй підписатись і попросив маленький списочок мужиків. Виявилось, що поміщиця не вела ніяких записок, ні списків, а знала майже всіх напам'ять; він примусив її тут-таки продиктувати їх. Деякі селяни трохи здивували його своїми прізвищами, а ще більше прізвиськами, так що він кожного разу, почувши їх, спочатку спинявся, а тоді вже починав писати. Особливо вразив його якийсь Петро Савельїв Неуважайкорито, так що він не міг не сказати: "та й довгий який!" Другий мав причеплений до імені Коров'ячий кирпич, інший був просто: Колесо Іван. Кінчаючи писати, він потяг трохи до себе носом повітря і зачув принадний запах чогось смаженого на маслі.

"Прошу ласкаво закусити", сказала господиня. Чичиков оглянувся і побачив, що на столі стояли вже грибки, пиріжки, скородумки, шанішки28, прягли29, млинці, коржики з усякою присмакою: присмачені цибулькою, присмачені маком, присмачені сиром, присмачені вершками, і чого тільки не було.

"Прісний пиріг з яйцем!" сказала господиня.

Чичиков присунувся до прісного пирога з яйцем і, з'ївши відразу трохи більше половини, похвалив його. Та й справді, пиріг сам по собі був смачний, а після всього клопоту й мороки з старою здався ще смачнішим.

"А млинців?" сказала господиня.

У відповідь на це Чичиков згорнув три млинці разом і, вмочивши їх у розтоплене масло, спровадив у рот, а губи й руки витер салфеткою. Повторивши це разів зо три, він попросив господиню, щоб звеліла запрягати його бричку. Настасія Петрівна зразу ж послала Фетінью, звелівши тимчасом принести ще харячих млинців.

"У вас, матінко, млинці дуже смачні", сказав Чичиков, беручись до принесених гарячих.

"Прошу ласкаво закусити", сказала господиня.

"Та в мене їх добре печуть", сказала господиня: "але от лихо, врожай поганий, борошно таке вже невантажне... Та чого ж, батечку, ви так поспішаєте?" промовила вона, побачивши, що Чичиков узяв у руки картузі "адже й бричка ще не запряжена".

"Запряжуть, матінко, запряжуть. У мене скоро запрягають".

"То вже, будь ласка, не забувайте з підрядами".

"Не забуду, не забуду", казав Чичиков, виходячи в сіни.

"А сала не купуєте?" сказала господиня, ідучи за ним.

"Чому не купувати? Купую, тільки потім".

"У мене на Святки30 й сало буде".

"Купимо, купимо, всього купимо, і сала купимо".

"Може, знадобиться ще пташиного пір'я. У мене в Пилипівку31 й пташине пір'я буде".

"Добре, добре", говорив Чичиков.

"От бачиш, батечку мій, і бричка твоя ще не готова", сказала господиня, коли вони вийшли на ґанок.

"Буде, буде готова. Розкажіть тільки мені, як виїхати на велику дорогу".

"Як би ж це зробити?" сказала господиня. "Розказати важко, поворотів багато; хіба що дам тобі дівчинку, щоб провела. У тебе ж, либонь, місце є на козлах, щоб вона примостилася". '

"Чому не бути".

"То вже дам тобі дівчинку; вона в мене знає дорогу, тільки ти дивись! не завези її, у мене вже одну завезли купці".

Чичиков запевнив її, що не завезе, і Коробочка, заспокоївшись, уже почала розглядати все, що ' було на її подвір'ї; втупила очі в ключницю, що виносила з комори дерев'яну побратиму32 з медом, у мужика, що заходив у ворота, і помалу-малу вся поринула в господарське життя. Але навіщо так довго займатись Коробочкою? Коробочка, чи Манілова, господарське життя, чи негосподарське — повз них! А то на світі дивно влаштовано: веселе вмить обертається на сумне, якщо тільки довго

застоїшся перед ним, і тоді Бог знає що спаде на думку. Може, почнеш навіть думати: та годі-бо, чи справді ж Коробочка стоїть так низько на нескінченних щаблях людського вдосконалення? Чи справді така велика прірва відділяє її від сестри її, недосяжно відгородженої стінами аристократичного дому з запашними чавунними сходами, що сяють міддю, червоним деревом і килимами, яка позіхає над недочитаною книгою, чекаючи дотепно-світського візиту, де їй вдасться блиснути розумом і висловити завчені думки, думки, що захоплюють за законами моди на цілий тиждень місто, думки не про те, що робиться в її домі та в її маєках, заплутаних і безладних, через незнання господарської справи, а про те, який політичний переворот готується у Франції, якого напряму набрав модний католицизм. Але повз, повз! навіщо говорити про це? Та чому ж серед бездумних веселих, безтурботних хвилин, сам собою, раптом пролине інший дивний струмінь: ще сміх не встиг зовсім збігти з обличчя, а вже став іншим серед тих самих людей, і вже іншим світлом освітлилось обличчя...

"А ось бричка, ось бричка!" скрикнув Чичиков, побачивши нарешті, як під'їжджала його бричка. "Чого ти, йолопе, так довго порався? Видно, вчорашній хміль у тебе не весь ще вивітрило".

Селіфан на це нічого не відповів. "Прощайте, матінко! А що ж, де ваше дівча?" "Гей, Пелагеє!" сказала поміщиця дівчинці років одинадцяти, що стояла біля танку, в платті з домашньої вибійки із босими ногами, які здалеку здавалися чобітьми, так вони були обліплені свіжим болотом. "Покажи-но панові дорогу".

Селіфан допоміг дівчинці вилізти на козли, яка, ставши однією ногою на панську приступку, спершу замазала її гряззю, а тоді вже вилізла наверх і примостилася біля нього. Слідом за нею і сам Чичиков поставив ногу на приступку і, нахиливши бричку на правий бік, бо був важкенький, нарешті, вмостився, сказавши: "а! тепер добре! прощайте, матінко!" — Коні рушили.

Селіфан був цілу дорогу суворий і разом з тим дуже уважний до свого діла, що бувало з ним завжди після того, коли будь у чому завинив, або був п'яний. Коні були напрочуд вичищені. Хомут на одному з них, який надівався доти майже завжди рваним, так що з-під ременю виглядало клоччя, був майстерно зашитий. Цілу дорогу був він мовчазний, тільки похльоскував батогом, і не звертав ніякої повчальної промови до коней, хоч чубарому коневі, звісно, хотілося б вислухати щось напутливе, бо в цей час віжки завжди якось мляво лежали в руках балакучого возниці, і батіг тільки для форми гуляв по спинах. Та з похмурих уст чути було на цей раз самі одноманітно-неприємні вигуки: "Ну ж, ну, роззяво! лови! лови гав!" та й годі. Навіть сам гнідий і засідатель були незадоволені, не почувши й разу ані "любі мої", ані "поштиві". Чубарий відчував дошкульні удари по своїх гладких і широких частинах. "Ач, як рознесло його!" думав він сам собі, трохи прищулюючи вуха. "Не бійсь знає, де вдарити! Не стьобне прямо по спині, а так і вибирає місце де болючіше, по вухах зачепить, або під черево хльосне".

"Направо, чи що?" з таким сухим запитанням звернувся Селіфан до дівчинки, що сиділа коло нього, показуючи батогом на почорнілу від дощу дорогу між ясно-зеленими, посвіжілими полями.

"Ні, ні, я тоді покажу", відповідала дівчинка. "Куди ж?" сказав Селіфан, коли під'їхали ближче. "Ось куди", відповідала дівчинка, показавши рукою. "Ех, ти!" сказав Селіфан. "Та це ж і є направо: не знає, де право, де ліво!"

Хоч день був дуже гарний, але земля до такої міри розкисла, що колеса брички, захоплюючи її, незабаром обмоталися нею як повстю, що значно обтяжило екіпаж; до того ж, ґрунт був глинистий і липучий над міру. І те й друге було причиною, що вони не могли вибратися з путівців раніш полудня. Без дівчинки було б важко зробити і це, бо дороги розлазились на всі боки, як спіймані раки, коли їх висиплють з торби, і Селіфанові довелося б попопетляти вже не зі своєї вини. Незабаром

дівчинка показала рукою на будівлю, що чорніла вдалині, сказавши: "он стовповий шлях!"

"А будинок?" спитав Селіфан.

"Трактир", сказала дівчинка.

"Ну, тепер ми самі доїдемо", сказав Селіфан; "іди собі додому".

Він спинився і допоміг їй злізти, промовивши крізь зуби:

"Ех ти, чорнонога!"

Чичиков дав їй мідний гріш, і вона попленталась додому, вже з того задоволена, що посиділа на козлах.

ГЛАВА IV

Під'їхавши до трактиру, Чичиков звелів спинитися з двох причин. З одного боку, щоб дати спочити коням, а з другого, щоб самому трохи перекусити й підкріпитися. Автор повинен признатися, що дуже заздрить апетитові й шлункові такого роду людей. Для нього зовсім нічого не значать усі пани великої руки, що живуть у Петербурзі й Москві, проводять час в обдумуванні, чого б поїсти завтра та який би обід вигадати на післязавтра, і беруться за цей обід не інакше, як пославши спершу в рот пілюлю; ковтають устерс, морських павуків та інші дива, а потім їдуть у Карлсбад або на Кавказ. Ні, ці панове ніколи не збуджували в ньому заздрощів. Але пани середньої руки, що на одній станції візьмуть шинки, на другій свининки, на третій шмат осетра або якусь запечену ковбасу з цибулею, і потім, мов нічого й не сталося, сідають за стіл у будь-який час, і стерляжа юшка з миньками та молоками шипить і бурчить у них між зубами, яку заїдають розтягаєм або кулеб'якою з сомовим плескачем33, так що й збоку глянувши проймає апетит — оці пани, справді, не обділені завидним даром неба!

Не один пан великої руки пожертвував би в ту ж мить половину селянських душ і половину маєтків, заставлених і незаставлених, з усіма поліпшеннями на іноземний і російський лад, з тим тільки, щоб мати такий шлунок, який має пан середньої руки, та от лихо, що ні за які гроші, навіть за маєтки, з поліпшеннями і без поліпшень, не можна придбати такого шлунку, який буває в пана середньої руки.

Дерев'яний потемнілий трактир прийняв Чичиков під свій вузенький гостинний дашок на дерев'яних точених стовпчиках, схожих на старовинні церковні свічники. Трактир був схожий на російську хату трохи в більшому розмірі. Різьблені узористі карнизи зі свіжого дерева кругом вікон і під дахом різко й живо мережили темні його стіни; на віконницях були намальовані глечики з квітами.

Коли він зійшов вузенькими дерев'яними східцями нагору, в широкі сіни, то натрапив на відчинені зі скрипом двері і разом з ними потік світла і товсту бабу в строкатому ситцю, що промовила: "сюди, будь ласка!" В кімнаті побачив він усіх давніх приятелів, що зустрічаються у кожному з невеликих дерев'яних трактирів, яких немало набудовано по шляхах, а саме: позеленілий самовар, вискоблені гладенько соснові стіни, трикутна шафа з чайником та чашками в кутку, фарфорові позолочені яєчка, почеплені перед образами на блакитних і червоних стрічках, кицька з маленькими кошенятами, дзеркало, що показувало замість двох очей четверо, а замість обличчя якийсь корж; нарешті, натикані пучками пахучі трави й гвоздики за образами, висохлі до такої міри, що бажаючий понюхати їх чхав та й тільки.

"Порося є?" з таким запитанням звернувся Чичиков до баби, що стояла перед ним.

"Є".

"З хроном і зі сметаною?"

"З хроном і зі сметаною".

"Давай його сюди!"

Стара пішла поратись і принесла тарілку, салфетку, таку накрохмалену, що жолобилась, як суха кора, потім ніж з пожовклою костяною колодочкою, тоненький, як кишеньковий, двозубу виделку й сільницю, яку ніяк де можна було поставити прямо на стіл.

Герой наш за своїм звичаєм зараз зайшов з нею в розмову й розпитав, чи сама вона утримує трактир, а чи є хазяїн, і скільки дає прибутку трактир, і чи з ними живуть сини, і що старший син нежонатий, чи жонатий, і яку взяв дружину, з великим приданим чи ні, і чи задоволений був тесть, і чи не сердився, що мало подарунків одержав на весіллі, словом, не проминув нічого. Само собою розуміється, що поцікавився дізнатись, які в окрузі є в них поміщики, і дізнався, що всякі є поміщики: Блохін, Почитаєв, Мильной, Чепраков полковник, Собакевич. "А! Собакевича знаєш?" спитав він і тут-таки почув, що стара знає не тільки Собакевича, але й Манілова, і що Манілов делікатніший від Собакевича; звелить зразу зварити курку, замовить і телятинки; коли є печінка бараняча, то й баранячої печінки замовить, і всього тільки, що покуштує, а Собакевич одного чогось спитає, та зате вже все з'їсть, навіть і добавки зажадає за ту саму ціну.

Коли він отак розмовляв, заживаючи поросятко, від якого залишився вже останній шматок, то почув, як під'їхавши, застукотів колесами екіпаж. Виглянувши у вікно, побачив він, що коло трактира спинилася легенька бричка, запряжена тройкою добрих коней. З брички злазили два якихось чоловіки. Один білявий, високий на зріст; другий трохи нижчий, чорнявий. Білявий був у темно-синій венгерці34, чорнявий просто в смугастому архалуку35. Здалека пленталася ще колясчина, порожня, яку тягла якась волохата четвірка в порваних хомутах і мотузяній упряжі. Білявий зараз же пішов сходами нагору; смуглявий тимчасом ще залишався і мацав щось у бричці, водночас розмовляючи з слугою, і махаючи на коляску, що їхала за ними. Голос його здався

Чичикову нібито трохи знайомим. Поки він його роздивлявся, білявий встиг уже намацати двері й відчинити їх. Це був чоловік високий на зріст, з обличчя худорлявий, або, як то кажуть; поношений, з рудими вусиками. Із засмаглого обличчя його можна було зробити висновок, що він знав, що таке дим, якщо не Пороховий, то, принаймні, тютюновий. Він ввічливо вклонився Чичикову, на що останній відповів тим самим. Протягом кількох хвилин вони б, мабуть, розговорились і добре познайомилися між собою, бо вже початок був зроблений, і обидва майже водночас висловили задоволення, що куряву на шляху цілком прибив учорашній дощ, і тепер їхати і прохолодно, і приємно, як увійшов чорнявий його товариш, скинувши з голови на стіл картуз свій, по-молодецькому розкошлавши рукою своє чорне густе волосся. Це був середній на зріст дуже непогано збудований молодець з повними рум'яними щоками, з білими, як сніг, зубами і чорними, як смола, бакенбардами. Свіжий він був, як кров з молоком; здоров'я, здавалось, так і пашіло з обличчя його.

"Те, те, те!" скрикнув він раптом і розставив обидві руки, побачивши Чичикова. "Яким вітром?"

Чичиков пізнав Ноздрьова, того самого, з яким він разом обідав у прокурора і який з ним за кілька хвилин зійшовся на таку коротку ногу, шо почав уже говорити "ти", хоч, зрештою, він зі свого боку не дав на те ніякого приводу.

"Куди їздив?" спитав Ноздрьов і, не діждавшись відповіді, продовжував далі: "А я, брат, з ярмарку. Вітай: програвся дощенту! Чи ж віриш, ніколи в житті ще так не програвався. Адже я на обивательських приїхав! Ось подивись навмисне у вікно!" Тут він пригнув сам голову Чичикова, так що той трохи не вдарився нею об раму. "Бачиш, яка погань! насилу дотягли прокляті, я вже пересів ось на його бричку". Кажучи це, Ноздрьов показав пальцем на свого товариша. "А ви ще не знайомі? Зять мій, Міжуєв! Ми з ним цілий ранок говорили про тебе. "Ну, дивись", кажу, "коли ми не зустрінемо Чичикова". Ну, брат, коли б ти знав, як я програвся! Віриш, не тільки вбухав чотирьох рисаків — просто

все спустив. Адже на мені нема ані ланцюжка, ані годинника..." Чичиков глянув і побачив справді, що на ньому не було ні ланцюжка, ні годинника, йому навіть здалося, що й один бакенбард був у нього менший і не такий густий, як другий. "А було б у мене тільки двадцять карбованців у кишені", казав далі Ноздрьов: "іменно не більше, як двадцять, я відіграв би все, тобто, крім того, що відіграв би, от, як чесна людина, тридцять тисяч зараз поклав би у бумажник".

"Але ж ти й тоді так казав", відповів білявий: "а коли я тобі дав п'ятдесят карбованців, в ту ж мить просадив їх".

"І не просадив би! їй-Богу, не просадив би! Якби не зробив я сам дурниці, далебі, не просадив би. Якби не загнув я після пароле36 на клятій сімці утку37, я б міг зірвати весь банк38".

"Але ж не зірвав", сказав білявий.

"Не зірвав, бо загнув утку невчасно. А ги думаєш, майор твій добре грає?"

"Добре, чи не добре, але ж він тебе обіграв".

"Велика штука!" сказав Ноздрьов: "так і я його обіграю. Ні, ось хай спробує він грати дублетом39, так тоді я подивлюсь, я подивлюсь тоді, який з нього картяр!.. Зате, брат Чичиков, як погуляли ми в перші дні! Правда, ярмарок був навдивовижу. Самі купці кажуть, що ніколи не було такого з'їзду. У мене все, що тільки привезли з села, продали за найвигіднішу ціну. Ех, братіку, як гульнули! Тепер навіть як згадаєш... чорт забери, тобто, як шкода, що тебе не було! Уяви, що за три версти від міста стояв драгунський полк. Так віриш, що офіцери, скільки їх не було, сорок чоловік самих офіцерів було в місті; як почали ми, братіку, пити... Штабс-ротмістр Поцелуєв... такий бравий! вуса, братіку, отакі! Бордо називає просто бурдашкою. "Принеси лишень, брат", каже, "бурдашки!" Поручик Кувшинников... Ох, братіку, яка пречудова

людина! от уже можна сказати, по всій формі гультяй. Ми все були з ним разом. Якого вина продав нам Пономарьов! Треба тобі знати, що він шахрай, і в його крамниці нічого не можна брати: до вина домішує всяку погань: сандал, палену пробку і навіть бузиною, мерзотник, затирає, та зате коли вже витягне з далекої кімнатки, яка зветься в нього особливою, якусь пляшечку, ну просто, брат, опинишся в емпіреях40. Шампанське в нас було таке, — що перед ним губернаторське? просто квас. Уяви, не кліко, а якесь кліко матрадура, це означає подвійне кліко. І ще дістав одну пляшечку французького під назвою: бон-бон. — Запах? розетка і все, що хочеш... Ну, вже й гульнули!.. Після нас приїхав якийсь князь, послав до крамниці по шампанське, немає жодної пляшки у всьому місті, все офіцери випили. Віриш, я сам за обідом випив сімнадцять пляшок шампанського!"

"Ну, сімнадцять пляшок ти не вип'єш", зауважив білявий.

"Як чесна людина кажу, що випив", відповів Ноздрьов.

"Ти можеш собі казати, що хочеш, а я тобі кажу, що й десяти не вип'єш".

"Ну хочеш об заклад, що вип'ю?"

"Навіщо ж об заклад?"

"Ну, постав свою рушницю, що купив у місті".

"Не хочу".

"Ну та постав, спробуй!"

"І пробувати не хочу".

"Та був би ти без рушниці, як без шапки. Ех, брат Чичиков, тобто, як я жалкував, то тебе не було. Я знаю, що ти не розлучився б із поручиком Кувшинниковим. От би ви з ним добре зійшлися! Це не те, що прокурор і всі губернські скнари в нашому" місті, які так і трусяться за кожною копійкою. Цей, братіку, і в гальбік41, і в баночок, і в усе що хочеш. Ех, Чичиков, ну, що б тобі було

приїхати. Справді, свинтус ти після цього, скотар та й голі! поцілуй мене, серце, смерть як я люблю тебе! Міжуєв, глянь: от доля звела: ну то він мені або я йому? він приїхав Бог знає звідки, я теж тут живу... А скільки було, брат, карет, і все це en gros42. У фортунку43 крутнув; виграв: дві банки помади, фарфорову чашку й гітару; потім знову поставив один раз і прокрутив, канальство, ще й своїх шість карбованців. А який, коли б ти знав, зальотник Кувшинников! Ми з ним були на всіх май-' же балах. Одна була така виряджена; рюші на ній та трюші, і чорт знає чого не було... я думаю собі тільки: чорт забери! А Кувшинников, тобто це така бестія, підсів до неї і французькою мовою підсипає їй такі компліменти... Віриш, простих баб не проминув. Це він називає поласувати полуничкою. Риби й баликів навезли чудових. Я таки привіз з собою одного, добре, що догадавсь купити, як були ще гроші. Ти куди тепер ідеш?"

"А я до чоловічка одного", сказав Чичиков. ,

"Ну, що там чоловічок, кинь його! їдьмо до мене!"

"Ні, не можна, є діло".

"Ну, от уже й діло! вже й вигадав! ох ти Оподелдок Іванович!"

"Таки справді, діло, та ще й нагальне".

"Іду на парі, брешеш! ну скажи тільки, до кого їдеш?"

"Ну, до Собакевича".

Тут Ноздрьов зареготав тим дзвінким сміхом, яким заливається тільки свіжа здорова людина, в якої всі до одного показуються білі, як цукор, зуби, тремтять і стрибають щоки, і сусід за двома дверима, в третій кімнаті, кидається спросоння, витріщивши очі й промовляючи: "як же його розібрало!"

"Що ж тут смішного", сказав Чичиков, почасти незадоволений з такого сміху.

Але Ноздрьов і далі реготав на все горло, приказуючи: "ой рятуй, їй-право, лусну зо сміху!"

"Нічого немає смішного: я дав йому слово", сказав Чичиков.

"Та ж тобі життя буде немиле, коли приїдеш до нього, це просто скупердяга! Я ж знаю твою вдачу, ти гірко опечешся, якщо думаєш знайти там банчок і добру пляшку якого-небудь бонбону. Слухай, братіку: ну к чорту Собакевича, їдьмо зараз до мене! яким баликом почастую! Пономарьов бестія так розкланювався, каже: для вас тільки, весь ярмарок, каже, обшукайте, не знайдете такого. Але ж шахрай страшенний. Я йому в вічі це казав: ви, кажу, з нашим відкупщиком найперші шахраї! Сміється бестія, та бороду гладить. Ми з Кувшинниковим щодня снідали в його крамниці. Ах, брат, забув сказати тобі: знаю, що ти тепер не відчепишся, але за десять тисяч не віддам, наперед кажу... Гей, Порфирію", закричав він, підійшовши до вікна, на свого слугу, що держав у одній руці ножик, а в другій шкоринку хліба з шматком балика, який пощастило йому мимохідь відрізати, виймаючи щось там із брички. "Гей, Порфирію!" кричав Ноздрьов: "а внеси щеня! Яке щеня!" продовжував він, звертаючись до Чичикова. "Крадене, і за себе самого не відда— , вав хазяїн. Я йому обіцяв булану кобилу, яку, пам'ятаєш, виміняв у Хвостирьова..." Чичиков, проте, зроду не бачив ні буланої кобили, ні Хвостирьова.

"Пане! нічого не хочете закусити?" сказала в цей час, підходячи до нього, стара.

"Нічого. Ех, брат, як погуляли! А втім, дай чарку горілки. Яка в тебе є?"

"Ганусівка"44, відповіла стара.

"Ну, давай ганусівки", сказав Ноздрьов.

"Давай вже й мені чарку!" сказав білявий.

"В театрі одна актриса так каналія співала,;як канарейка! Кувшинников, який сидів біля мене, "от", каже, "брат, поласувати б полуничкою!" Самих балаганів, я думаю було п'ятдесят. Фенарді45 чотири години крутився вітряком". Тут він узяв чарку з рук старої, яка йому за те низько вклонилась. "А, давай його сюди!" закричав він, побачивши Порфирія, що ввійшов зі щеням. Порфирій був одягнений так само, як і пан, в якомусь архалуку, підбитому ватою, але трохи більше заяложеному.

"Давай його, клади сюди на підлогу!"

Порфирій поклав щеня на підлогу, яке, витягшись на всі чотири лапи, нюхало землю.

"От щеня!" сказав Ноздрьов, узявши його за спинку й піднявши рукою. Щеня досить жалісно заскавуліло.

"Але ж ти не зробив того, що я тобі казав", промовив Ноздрьов, повернувшись до Порфирія і розглядаючи пильно черево щеняти: "і не подумав вичесати його?"

"Ні, я його вичісував".

"А чому ж блохи?"

"Не можу знати. Могли як-небудь з брички поналазити".

"Брешеш, брешеш, і на думці не мав чесати, я думаю, дурню, ще й своїх напустив. А глянь, Чичиков, глянь, які вуха, на лишень помацай рукою".

"Та навіщо, я й так бачу: доброї породи!" відповів Чичиков.

"Ні, ти візьми-таки, помацай вуха!"

Чичиков, щоб догодите йому, помацав вуха, промовивши: "еге, гарний буде собака".

"А ніс, чуєш, який холодний? ось візьми рукою". Не бажаючи образити його, Чичиков узяв і за ніс, сказавши: "гарний нюх".

"Справжній мордаш", продовжував Ноздрьов: "я, признатись, давно гострив зуби на мордаща. На, Порфирію, віднеси його!"

Порфирій, узявши щеня під черево, поніс його в бричку.

"Слухай, Чичиков, ти мусиш неодмінно тепер їхати до мене: п'ять верст усього, духом домчимо, а там уже можеш і до Собакевяча".

"А що ж", подумав собі Чичиков: "заїду я справді до Ноздрьова. Чим же він гірший за інших, така сама людина, та ще й програвся. Проворний він, як видно, на все, значить, у нього дурно можна щось випросити". "Гаразд, поїдемо", сказав він: "тільки цур не затримувати, мені час дорогий".

"Ну, голубе, оце діло! Оце добре, стривай-бо, я тебе поцілую за це". Тут Ноздрьов і Чичиков поцілувались. "І славно: утрьох і покотимо!"

"Ні, ти вже, будь ласка, мене відпусти", казав білявий: "мені треба додому".

"Пусте, пусте, брат, не пущу".

"Справді, жінка буде сердитись, тепер же ти можеш пересісти ось на їхню бричку".

"Ні, ні, ні! І не думай!"

Білявий був один із тих людей, в характері яких на перший погляд є якась упертість. Ще не встигнеш розкрити рота, як вони вже ладні сперечатись і, здається, ніколи не погодяться на те, що явно протилежне їх характеру думок, що ніколи не назвуть дурного розумним і що особливо не згодяться танцювати під чужу дудку; а кінчиться завжди тим, що в характері їх виявиться м'якість, що вони згодяться саме на те, що відкидали, дурне назвуть розумним і підуть потім витанцьовувати якнайкраще під чужу дудку, словом, почнуть гладенько, а кінчать гидкенько.

"Дурниця!" сказав Ноздрьов у відповідь на якесь заперечення білявого, надів йому на голову картуз, і — білявий пішов слідом за ними.

"За горілочку, пане, не заплатили..." сказала стара.

"А, добре, добре, матінко. Слухай, зятьок! заплати будь ласка. В мене немає ні копійки в кишені".

"Скільки тобі?" сказав зятьок.

"Та що, батечку, всього двогривенюс46", відповіла стара. "Бреши, бреши. Дай їй полтину47, вистачить з неї".

"Малувато, пане", сказала стара, проте взяла гроші з подякою і ще побігла мерщій відчиняти їм двері Вона не зазнала збитків, бо заправила вчетверо проти того, що коштувала горілка.

Приїжджі посідали. Бричка Чичикова їхала поруч з бричкою, де сиділи Ноздрьов та його зять, і тому вони всі троє могли вільно між собою розмовляти усю дорогу. За ними їхала, раз у раз відстаючи, невелика колясчина Ноздрьова, запряжена охлялими обивательськими кіньми. У ній сидів Порфирій зі щеням.

Тому що розмова, яку подорожні вели між собою, була не дуже цікава для читача, то зробимо краще, коли скажемо що-небудь про самого Ноздрьова, якому, може, доведеться відіграти не зовсім останню роль у нашій поемі.

Особа Ноздрьова, певно, вже трохи знайома читачеві. Таких людей доводилося всякому зустрічати чимало. їх звуть спритними хлопцями, вважають ще в дитинстві й у школі за гарних товаришів, і при всьому тому часто боляче лупцюють. В їх обличчях завжди видно щось відкрите, пряме, завзяте. Вони скоро знайомляться, і не зоглядишся, як уже говорять тобі: "ти". Дружбу заведуть, здається, навіки; але майже завжди так трапляється, що той, хто подружиться, поб'ється з ними того ж вечора на товариській гулянці. Вони завжди балакуни, гультяї, сміливці, народ примітний. Ноздрьов у тридцять п'ять років був достоту такий, яким був у вісімнадцять і двадцять: охочий погуляти. Одруження його аж ніяк не змінило, тим більше, що жінка незабаром пішла на той світ, покинувши двох діток, які зовсім йому були не потрібні. Дітей, однак, доглядала гарненька нянька. Дома він більше, ніж день, не міг всидіти. Чутливий ніс його чув за кілька десятків верст, де був ярмарок з усякими з'їздами та балами; він уже, як оком змигнути, був там, сперечався й заводив колотнечу за зеленим столом, бо мав, подібно до всіх таких, пристрасть до карт. У карти, як ми вже бачили з першої

глави, грав він не зовсім безгрішно й чисто, знаючи багато різних пересмикувань і інших тонкощів, і тому гра вельми часто кінчалася іншою грою: або лупцювали його чобітьми, або ж учиняли пересмикування його густим і дуже гарним бакенбардам, так що повертався додому він іноді з однією тільки бакенбардою, та й то досить рідкою. Але його здорові й повні щоки були добре створені і містили в собі стільки вирощувальної сили, що бакенбарди скоро виростали знову, ще навіть кращі, ніж були. І що найдавніше, що може тільки на Русі трапитись, він через якийсь час уже зустрічався знову з тими приятелями, що його товкли, і зустрічався наче й не було нічого, і він, як то кажуть, нічого і вони нічого.

Ноздрьов був у деякому відношенні історична людина. Ні на одному зібранні, де він був, не обходилось без історії. Яка-небудь історія неодмінно траплялася: або виведуть його піц руки з зали жандарми, або змушені бувають виштовхати свої ж приятелі. Коли Ж цього, не станеться, то все-таки щось та буде таке, чого з іншими ніяк не буде: або надудлиться в буфеті так, що тільки сміється, або забрешеться якнайгірше, так що, нарешті, самому зробиться совісно. І набреше зовсім без ніякої потреби: візьме й розкаже, що в Нього був кінь якої-небудь голубої або рожевої масті і тому подібні нісенітниці, так, що слухачі, нарешті, всі відходять, промовивши: "ну, брат, ти, здається, вже почав таке верзти, що й купи не тримається". Є люди, що мають пристрасть напаскудити ближньому, іноді зовсім без ніякої причини. Інший, наприклад, навіть чоловік в чинах, з благородною зовнішністю, із зіркою на грудях, потискуватиме вам руку, розговориться з вами про предмети глибокі, що спонукують до роздумів, а потім, дивись, тут-таки перед вашими очима і напаскудить вам. І напаскудить так, як простий колезький реєстратор, а зовсім не так, як людина із зіркою на грудях, яка розмовляє про предмети високі, що спонукують до роздумів, так що стоїш тільки та дивуєшся, знизуючи плечима, та й годі. Таку саму дивну пристрасть мав і Ноздрьов. Чим хто ближче з ним сходився, тому він найшвидше насолював: розпускав небувальщину, що вже дурнішої трудно вигадати, розладжував весілля, торговельну угоду і зовсім не вважав себе за вашого ворога; навпаки, коли випадок приводив його

знову зустрітися з вами, він поводився знов подружньому і навіть казав: "Але ж ти, мерзотнику отакий, ніколи не заїдеш до мене". Ноздрьов у багатьох відношеннях був різносторонньою людиною, тобто людиною на всі руки. За одну хвилину він пропонував вам їхати куди завгодно, хоч на край світу, вступити у будь-яке починання, міняти все, що тільки є, на все, що хочете. Рушниця, собака, кінь — усе було предметом міньби, але зовсім не з тим, щоб виграти, це походило просто від якоїсь невгамовної спритності й жвавості характеру. Коли йому на ярмарку щастило натрапити на простака і обіграти його, він накуповував безліч усього, що перше наверталось йому на очі в крамницях: хомутів, курильних смолок48, ситцю, свічок, хусток для няньки, жеребця, ізюму, срібний умивальник, голландського полотна, крупчатки, тютюну, пістолетів, оселедців, картин, точильний інструмент, горшків, чобіт, фаянсового посуду скільки вистачало грошей. А втім, рідко траплялось, щоб все це він довозив додому; майже того самого дня спускалось воно все іншому щасливому картяреві, іноді навіть з додачею власної люльки з кисетом і мундштуком, а іншим разом і всієї четверні з усім: з коляскою й кучером, так що сам господар вирушав у коротенькому сюртучку або архалуку шукати якого-небудь приятеля, щоб покористуватись його екіпажем. Ось який був Ноздрьов! Може, назвуть його характером утертим, почнуть говорити, що тепер немає вже Ноздрьова. Гай-гай! несправедливі будуть ті, хто почне говорити так. Ноздрьов довго ще не переведеться на світі. Він усюди між нами і, може, тільки ходить в іншому каптані; та легковажно-непроникливі люди, і людина в іншому каптані здається їм іншою людиною.

Тимчасом три екіпажі підкотили вже до ґанку будинку Ноздрьова. В будинку не було ніякого готування до їх прийняття. Посеред їдальні стояли дерев'яні козли, і два мужики, стоячи на них, мазали стіни, заводячи якусь нескінченну пісню; підлога вся була обляпана білилом. Ноздрьов звелів у ту ж мить мужиків і козли геть, і вибіг у другу кімнату віддавати наказ. Гості чули, як він замовляв кухареві обід; обміркувавши це, Чичиков, який починав уже трохи почувати апетит, побачив, що раніше п'ятої години вони не сядуть за стіл. Ноздрьов, повернувшись, повів гостей оглядати все, що тільки було в нього в селі: і за дві години

з чимось показав геть чисто все, так що вже нічого більше не залишилось показувати. Перш за все пішли вони оглядати конюшню, де бачили двох кобил, одну сіру в яблуках, другу булану, потім гнідого жеребця, з вигляду й непоказного, але за якого Ноздрьов божився, що заплатив десять тисяч.

"Десять тисяч ти за нього не дав", зауважив зять. "Він і однієї не вартий".

"Їй-Богу, дав десять тисяч", сказав Ноздрьов.

"Ти собі можеш божитись, скільки хочеш", відповів зять.

"Ну, хочеш, поб'ємось об заклад!" сказав Ноздрьов.

Об заклад зять не захотів битись.

Потім Ноздрьов показав порожні стійла, де були раніше теж добрі коні. У цій самій конюшні бачили цапа, якого, за старим повір'ям, вважали за необхідне держати при конях, який, як здавалось, був з ними в злагоді, гуляв під їхніми черевами, як у себе вдома. Потім Ноздрьов повів їх дивитись на вовченя, що було на припоні. "От вовченя!" сказав він: "я його навмисне годую сирим м'ясом. Мені хочеться, щоб воно було справжнім звіром!" Пішли оглядати ставок, де, за словами Ноздрьова, водилась риба така завбільшки, що два чоловіки насилу витягали штуку, що однак родич не проминав взяти під сумнів. "Я тобі, Чичиков", сказав Ноздрьов: "покажу чудову пару собак: міць чорних м'язів просто дивує, щиток49 — голка!" і повів їх до збудованого дуже красиво маленького будиночка, оточеного великим, загородженим з усіх боків двором. Вступивши в двір, побачили там усяких собак, і густопсових, і чистопсових, усіх можливих кольорів і мастей: муругих, чорних з підпалинами, полово-рябих, муруго-рябих, червоно-рябих, чорновухих, — сіровухих50... Були тут усі клички, всі наказові форми: стріляй, перелай, пурхай, пожар, скосир, чортихай, допікай, припікай,

северга51, ластівка, нагорода, опікунка. Ноздрьов був серед них достоту, як батько серед родини, всі вони, зразу пустивши вгору хвости, називані в собачіїв правилами, полетіли прямо назустріч гостям і почали з ними вітатися. Штук з десять з них поклали свої лапи Ноздрьову на плечі. Передай засвідчив таку саму дружбу Чичикову і, підвівшись на задні ноги, лизнув його язиком у самі губи, так що Чичиков тут-таки сплюнув. Оглянули собак, що дивували міццю чорних мязів — гарні були собаки. Потім пішли оглядати кримську суку, яка була вже сліпа і, за словами Ноздрьова, незабаром мала здохнути, але років зо два тому була дуже гарна сука; оглянули й суку — сука, й справді, була сліпа. Потім пішли оглядати водяний млин, де бракувало порплиці, в яку встановлюється верхній камінь, що швидко обертається на веретені, пурхає, за чудовим висловом російського мужика. "А ось тут скоро буде й кузня!" сказав Ноздрьов. Трохи пройшовши, вони побачили, справді, кузню, оглянули й кузню.

"На цьому ось полі", сказав Ноздрьов, показуючи пальцем на поле: "русаків така гибель, що землі не видно. Я сам своїми руками піймав одного за задні ноги".

"Ну, русака ти не піймаєш рукою!" зауважив зять.

"А отже піймав, умисне піймав!" відповів Ноздрьов. "Тепер я поведу тебе подивитись", продовжував він, звертаючись до Чичикова: "межу, де кінчається моя земля".

Ноздрьов повів своїх гостей полем, що в багатьох місцях було з самих купинок. Гості мусили пробиратись між перелогами й ріллею. Чичиков починав відчувати втому. В багатьох місцях ноги їх видавлювали під собою воду, до такої міри місце було низьке. Спочатку вони стереглися й переступали обережно, але потім, побачивши, що все це ні до чого не веде, брели прямо, не розбираючи, де більша, а де менша грязь. Пройшовши чималенько, побачили справді межу, що була з дерев'яного стовпчика та вузенького рову.

"Ось межа!" сказав Ноздрьов: "усе, що бачиш по цей бік, усе це моє, і навіть по той бік, увесь цей ліс, що ген синіє, і все, що за лісом, усе моє".

"Та коли ж цей ліс став твоїм?" спитав зять. "Хіба ти недавно купив його? Адже він не був твій".

"Так, я купив його недавно", відповів Ноздрьов.

"Коли ж ти встиг його так скоро купити?"

"Аякже, я ще позавчора купив, і дорого, чорт забери, дав".

"Та ти ж був у той час на ярмарку".

"Ех ти, Софрон! Хіба не можна бути водночас на ярмарку і купити землю? Ну, я був на ярмарку, а прикажчик мій тут без мене й купив".

"Ну, хіба що прикажчик!" сказав зять, але й це взяв під сумнів і похитав головою. Гості вернулись тією самою гидкою дорогою додому. Ноздрьов повів їх у свій кабінет, в якому, проте, не було помітно слідів того, що буває в кабінетах, тобто книг або паперів; висіли тільки шаблі та дві рушниці, одна на триста, а друга на вісімсот карбованців. Зять, оглянувши, похитав тільки головою. Потім були показані турецькі кинджали, на одному з яких, помилково, було вирізьблено: Майстер Савелій Сибіряков. Слідом за тим показано гостям шарманку. Ноздрьов тут же прокрутив перед ними дещо. Шарманка грала не без приємності, але всередині її, здається, щось сталося: бо мазурка кінчалась піснею: "Мальбруг у похід рушив"52; а "Мальбруг у похід рушив" несподівано завершувався якимсь давно знайомим вальсом. Уже Ноздрьов давно перестав крутити, але в шарманці була одна дудка, дуже жвава, що ніяк не хотіла вгамуватись, і довго ще потім свистіла вона сама. Потім були показані люльки дерев'яні, глиняні, пінкові, обкурені й необкурені, обтягнуті замшею і необтягнуті, чубук з янтарним

мундштуком, недавно виграний, і кисет, вишитий якоюсь графинею, що десь на поштовій станції закохалася в нього по вуха, у якої ручки, за словами його, були найсубтильніший сюперфлю", — слово, яке, мабуть, означало в нього найвищу точку довершеності. Закусивши баликом, вони сіли за стіл близько п'ятої години. Обід; як видно, не був у Ноздрьова головним у житті; страви не відігравали великої ролі: дещо й пригоріло, дещо й зовсім не зварилось. Видно, що кухар керувався більше якимсь натхненням і клав перше, що потрапляло під руку: стояв коло нього перець— він сипав перець, капуста попалась — пхав капусту, жбухав молоко, шинку, горох — словом, качай-валяй, аби гаряче, а смак якийсь, певно, вийде. Зате Ноздрьов наполіг на вина: ще не подавали супу, він уже налив гостям по великій склянці портвейну і по другій госотерну, бо в губернських і повітових містах не буває простого сотерну. Потім Ноздрьов звелів принести пляшку мадери, кращої за яку не пив сам фельдмаршал. Мадера, справді, аж горіла в роті, бо купці, знаючи вже смак поміщиків, що любили добру мадеру, заправляли її нещадно ромом, а іноді вливали туди й царської горілки в надії, що все стерплять руські шлунки. Потім Ноздрьов звелів принести ще якусь особливу пляшку, яка, за словами його, була й бургоньйон і шампаньйон разом. Він наливав дуже старанно в обидві склянки — і направо, і наліво, і зятеві, і Чичикову; Чичиков помітив проте якось мимохідь, що самому собі він небагато доливав. Це змусило його бути обережним, і як тільки Ноздрьов як-небудь забалакувався, або наливав зятеві, він перекидав у ту ж мить свою склянку в тарілку. В недовгому часі була принесена на стіл горобинівка, яка мала, за словами Ноздрьова, справжній смак вершків, але в якій, на здивування, чути було сивуху в усій її силі. Потім пили якийсь бальзам, що мав таке ім'я, яке навіть важко було пригадати, та й сам господар удруге назвав його вже іншим ім'ям. Обід давно вже кінчився, і вина були перепробувані, але гості все ще сиділи за столом. Чичиков ніяк не хотів заговорити з Ноздрьовим при зятеві про головний предмет. Все-таки зять був людина стороння, а предмет вимагав усамітненої і дружньої розмови. А втім, зять навряд чи міг бути людиною небезпечною, бо набрався, здається, вдосталь, і, сидячи на стільці, щохвилини клював носом. Помітивши й сам, що перебуває не в надійному стані, він почав, нарешті, відпрошуватись додому, але таким

лінивим і млявим голосом, немовби, за російським висловом, натягав кліщами на коня хомут. "І ні-ні, не пушу!" сказав Ноздрьов. "Ні, не роби мені кривди, друже мій, справді, поїду", сказав зять: "ти мене дуже скривдиш".

"Пусте, пусте! ми влаштуємо цю ж хвилину банчок". "Ні, влаштовуй, брат, сам, а я не можу, жінка буде у великій претензії, справді, я мушу їй розказати про ярмарок. Треба, брат, справді, треба їй зробити приємність. Ні, ти не держи мене!"

"Ну її, жінку, к...! велике справді діло робитимете вкупі!" "Ні, брат! вона така поштива й вірна! Послуги робить такі... віриш, у мене сльози на очах. Ні, ти не держи мене; як чесна людина, поїду. Я тебе в цьому запевняю по чистій совісті".

"Хай собі ще, яка з нього користь!" сказав тихо Чичиков Ноздрьову.

"А й справді!" сказав Ноздрьов: "смерть не люблю таких тюхтіїв!" і додав уголос: "ну, чорт з тобою, їдь собі бабитися з жінкою, фетюк54".

"Ні, брат, ти не лай мене фетюком", відповів зять: "я їй життям зобов'язаний. Така, справді, добра, мила, таку ласку виявляє... аж сльоза навертається, спитає, що бачив на ярмарку, треба все розказати, така, справді, мила".

"Ну, їдь собі, бреши їй дурниці! Ось картуз твій".

"Ні, брат, тобі зовсім не слід так про неї казати; цим ти, можна сказати, самого мене ображаєш, вона така мила".

"Ну, то й забирайся до неї швидше!"

"Так, брат, поїду, вибач, що не можу залишитись. Душею радий би був, але не можу". Зять ще довго повторяв свої вибачення, не

помічаючи, що сам уже давно сидів у бричці, давно виїхав за ворота, і перед ним давно були тільки порожні поля. Треба думати, що жінка небагато чула подробиць про ярмарок.

"Така погань!" казав Ноздрьов, стоячи перед вікном і дивлячись, як виїжджав екіпаж. "Он як поплентався коник припряжний непоганий, я давно хотів підчепити його. Та вже такий... з ним не можна ніяк зійтися. Фетюк, просто фетюк!"

Після цього ввійшли вони в кімнату. Порфирій подав свічки, і Чичиков помітив у руках господаря колоду карт, що невідомо звідки взялася.

"А що, брат", казав Ноздрьов, притиснувши боки колоди пальцями й трохи погнувши її, так що тріснув і відскочив папірець. "Ну, для проводження часу, держу триста карбованців банку!"

Але Чичиков прикинувся наче й не чув, про що мова, і сказав, немов раптом пригадавши: "А! щоб не забути: у мене до тебе прохання".

"Яке?"

"Дай раніше слово, що виконаєш".

"Та яке прохання?"

"Ну, та вже дай слово!"

"Будь ласка".

"Слово честі?"

"Слово честі".

"Ось яке прохання: у тебе є, певне, багато померлих селян, які ще не викреслені з ревізії?"

"Ну, є; а що?"

"Переведи їх на мене, на моє ім'я".

"А нащо тобі?"

"Ну, та мені треба".

"Та нащо?"

"Ну, та вже треба... це вже моє діло, словом, треба".

"Ну, вже, певно, щось затіяв. Признайся, що?"

"Та що ж затіяв? з такої дурниці й затіяти нічого не можна".

"Та навіщо ж вони тобі?"

"Ох, який цікавий! йому всяку погань хотілося б помацати рукою, та ще й понюхати!"

"Та чому ж ти не хочеш сказати?"

"А що ж тобі за користь знати? ну, просто так спала фантазія".

"Так от же: дотри, доки не скажеш, не зроблю!"

"Ну, от бачиш, от уже й нечесно з твого боку: слово дав, та й задкуєш".

"Ну, як ти собі хочеш, а не зроблю, поки не скажеш, нащо".

"Що б таке сказати йому?" подумав Чичиков і після хвилинного роздуму заявив, що мертві душі потрібні йому, щоб набути ваги в суспільстві, що він маєтків великих не має, так до того часу хоч би які-небудь душі".

"Брешеш, брешеш!" сказав Ноздрьов, не давши докінчити: "брешеш, брат!"

Чичиков і сам помітив, що вигадав не дуже влучно, і привід досить слабкий. "Ну, то я ж тобі скажу прямiше", сказав він, поправившись: "тільки, будь ласка, не проговорись нікому. Я надумав женитись; але треба тобі знати, що батько й мати нареченої преамбіційні люди. Така, далебі, комісія: не радий, що зв'язався: хочуть неодмінно, щоб у жениха було ніяк не менше трьохсот душ, а тому, що в мене цілих майже півтораста душ не вистачає..."

"Ну, брешеш! брешеш!" закричав знову Ноздрьов.

"Ну, от уже тут", сказав Чичиков: "і ось настільки не збрехав", і показав великим пальцем на своєму мізинці манісіньку частинку.

"Єзуїт, єзуїт. Голову ставлю, що брешеш!"

"Одначе, це ж образа! що ж я таке справді! чому я неодмінно брешу?"

"Ну, та я ж знаю тебе: ти ж великий шахрай, дозволь мені це сказати тобі по дружбі! Якби я був твоїм начальником, я б тебе повісив на першому дереві".

Чичикова образило таке зауваження. Всякий-бо вислів, хоч трохи грубий або такий, що ображав добропристойність, був йому

неприємний. Він навіть не любив допускати з собою ні в якому разі фамільярного поводження, хіба що тільки особа була надто високого звання. І тому тепер він зовсім образився.

"Їй-Богу, повісив би", повторив Ноздрьов: "я кажу тобі це одверто, не для того, щоб тебе образити, а просто по-дружньому кажу".

"Усьому є межі", сказав Чичиков з почуттям гідності. "Коли хочеш похизуватися подібними словами, так іди в казарми", і потім додав: "не хочеш подарувати, то продай".

"Продати! Та я ж знаю тебе, ти ж негідник, ти ж дорого не даси за них?"

"Ех, та й ти теж гарний! дивись-но! та що вони в тебе, брильянтові, чи що?"

"Ну, так і є. Я ж тебе знав".

"Даруй, брат, що ж у тебе за крамарський нахил! Ти б мусив просто віддати мені їх".

"Ну, слухай, щоб довести тобі, що я зовсім не якийсь скнара, я не візьму за них нічого. Купи в мене жеребця, я тобі дам їх на додачу".

"Вибач, нащо ж мені жеребець?" сказав Чичиков, здивований справді такою пропозицією.

"Як нащо? та я ж за нього заплатив десять тисяч, а тобі віддаю за чотири".

"Та нащо мені жеребець? заводу я не держу".

"Та слухай, ти не розумієш: адже я з тебе візьму тепер усього тільки три тисячі, а решту тисячу ти можеш заплатити мені згодом".

"Та непотрібен мені жеребець, Бог з ним!"

"Ну, купи булану кобилу".

"І кобили не треба".

"За кобилу й за сірого коня, отого, що ти в мене бачив, візьму з тебе тільки дві тисячі".

"Та непотрібні мені коні".

"Ти їх продаси, тобі на першому ярмарку дадуть за них утроє більше".

"То краще ж ти їх сам продай, коли певен, що виграєш утроє".

"Я знаю, що виграю, та мені хочеться, щоб і ти мав вигоду".

Чичиков подякував за прихильність і рішуче відмовився і від сірого коня, і від буланої кобили.

"Ну, то купи собак. Я тобі продам таку пару, просто мороз поза шкурою йде! породиста, з вусами, шерсть стирчить угору, як щетина. Бочкуватість ребер незбагненна, лапа вся зібрана в грудку, землі не зачепить!"

"Та навіщо мені собаки? я не мисливець".

"Та мені хочеться, щоб у тебе були собаки. Слухай, коли вже не хочеш собак, то купи в мене шарманку, чудова шарманка; самому, як

чесна людина, коштувала півтори тисячі; тобі віддаю за 900 карбованців".

"Та навіщо ж мені шарманка? Я ж не німець, і об тягатися з нею по дорогах і випрошувати гроші". v "Але ж це не така шарманка, як носять німці. Це орган; глянь умисне: вся з червоного дерева. Ось я тобі покажу її ще!" Тут Ноздрьов, схопивши за руку Чичикова, почав тягти його до другої кімнати, і хоч як той упирався ногами в підлогу, хоч як запевняв, що він знає вже, яка шарманка, але мусив почути ще раз, як вирушив у похід Мальбруг. "Коли ти не хочеш на гроші, так ось що, слухай: я тобі дам шарманку і всі, скільки в мене є, мертві душі, а ти мені дай свою бричку й триста карбованців додачі".

"Ну, от іще, а я ж чим поїду?"

"Я тобі дам іншу бричку. Ось ходімо в сарай, я тобі покажу її! Ти її тільки перефарбуєш і буде чудо бричка".

"От його невгамовний біс опанував!" подумав сам собі Чичиков і вирішив будь-що-будь спекатися всяких бричок, шарманок і всіх можливих собак, незважаючи на незбагненну бочкуватість ребер і грудкуватість лап.

"Але ж бричка, шарманка й мертві душі, усе разом!"

"Не хочу", сказав ще раз Чичиков.

"Чому ж ти не хочеш?"

"Тому, що, просто, не хочу, та й годі".

"От який-бо ти, справді! з тобою, як я бачу, не можна, як ведеться між добрими друзями й товаришами, такий, справді!.. Одразу видно, що дволична людина!"

"Та що ж я, дурень, чи що? ти поміркуй сам: навіщо ж придбаю я річ, зовсім для мене непотрібну?"

"Ну, вже, будь ласка, не кажи. Тепер я дуже добре тебе знаю. Така, справді, ракалія! Ну, слухай: хочеш метнемо банчок? Я поставлю всіх померлих на карту, шарманку теж".

"Ну, наважитись на банк, значить, підпадати під невідомість", казав Чичиков і тимчасом глянув скоса на карти, що були в нього в руках. Обидві талії55 здались йому дуже схожі на штучні, і самий крап56 виглядав теж підозріло.

"Чого ж невідомості?" сказав Ноздрьов. "Ніякої невідомості! хай тільки буде на твоєму боці щастя, ти можеш виграти чортову прірву. Ось вона! от щастя!" казав він, починаючи метати для збудження запалу: "от щастя! от щастя! ось: так і ріже! ось та проклята дев'ятка, на якій я все просадив! Почував, що продасть, та вже, зажмуривши очі, думаю собі: чорт тебе забери, продавай, проклята!"

Коли Ноздрьов це говорив, Порфирій приніс пляшку. Але Чичиков відмовився рішуче як грати, так і пити.

"Чому ж ти не хочеш грати?" сказав Ноздрьов.

"Ну, тому, що не маю настрою. Та признатися сказати, я зовсім не охочий грати".

"Чому ж не охочий?"

Чичиков знизав плечима й додав: "бо не охочий".

"Погань же ти!"

"Що ж робити? так Бог створив".

"Фетюк просто! Я думав був раніше, що ти хоч трохи порядна людина, а ти ніякого не розумієш поводження. З тобою зовсім не можна говорити, як з людиною близькою... ніякої прямодушності, ні щирості! чистий Собакевич, такий мерзотник!"

"Та за що ж ти лаєш мене? Винен хіба я, що не граю? Продай мені душ самих, коли вже ти такий чоловік, що трусишся над цією дурницею".

"Чорта лисого матимеш! хотів був, даром хотів віддати, а тепер от не дістанеш! Хоч три царства давай, не віддам. Такий скупердяй, пічкур гидкий. З цієї пори з тобою ніякого діла не хочу мати. Порфирію, піди скажи конюхові, щоб не давав його коням вівса, хай їдять саме сіно".

Такого висновку Чичиков ніяк не сподівався.

"Краще б ти мені й на очі не показувався!" сказав Ноздрьов.

Проте, незважаючи на таку незгоду, гість і господар повечеряли вкупі, хоч цим разом не стояло на столі ніяких вин з хитромудрими назвами. Стирчала одна тільки пляшка з якимсь кіпрським, яке було те, що називають кислятина в усіх відношеннях. Після вечері Ноздрьов сказав Чичикову, відвівши його у бокову кімнату, де була наготовлена для нього постіль: "Ось тобі твоя постіль! Не хочу й надобраніч казати тобі!"

Чичиков залишився після відходу Ноздрьова в найнеприємнішому настрої. Він у душі досадував на себе, лаяв себе за те, що до нього заїхав і згаяв даремно час. А ще більше лаяв себе за те,

що заговорив з ним про справу, і повівся необережно, як дитина, як дурень: бо справа зовсім не такого роду, щоб бути звіреною Ноздрьову:

Ноздрьов людина-погань, Ноздрьов може набрехати, прибільшити, розпустити чорт знає що, підуть ще якісь плітки — негаразд, негаразд. "Просто, дурень я", казав він сам собі. Ніч спав він дуже погано. Якісь маленькі прежваві комахи кусали його нестерпно боляче, так що він усією жменею шкріб по враженому місці, приказуючи: "а, щоб вас чорт забрав разом з Ноздрьовим!" Прокинувся він рано-вранці. Першим ділом його було, надівши халат, взувши чоботи, податись через двір на конюшню, наказати Селіфанові зараз же запрягати бричку. Вертаючись через двір, він зустрівся з Ноздрьовим, що був теж у халаті, з люлькою в зубах.

Ноздрьов привітав його по-дружньому і спитав, як йому спалось.

"Так собі", відповів Чичиков досить сухо.

"А я, брат", казав Ноздрьов: "така мерзота верзлась цілу ніч, що бридко й розказувати, і в роті після вчорашнього немов ескадрон переночував. Уяви: снилось, що мене відшмагали, єй-єй! І хто б ти думав? От нізащо не вгадаєш штабс-ротмістр Поцелуєв разом з Кувшинниковим".

"Так", подумав сам собі Чичиков: "добре було б, якби тебе відшмагали наяву".

"їй-Богу! Та ще як боляче! Прокинувся, чорт забери, справді щось свербить; мабуть, відьми-бло-хи. Ну, ти йди тепер одягайся, я до тебе зараз прийду. Треба тільки вилаяти падлюку-прикажчика".

"Чичиков пішов у кімнату одягтись і вмитися. Коли після того вийшов він до їдальні, там уже стояв на столі чайний прибор з пляшкою рому. В кімнаті були сліди вчорашнього обіду і вечері; здається, щітка для підлоги не торкалася зовсім. На підлозі валялися хлібні крихти, а тютюновий попіл видно було навіть на скатертині. Сам господар, що не забарився скоро вийти, нічого не мав у себе під халатом, крім відкритих

грудей, на яких росла якась борода. Держачи в руці чубук і присьорбуючи з чашки, він був дуже гарний для живописця, що страх не любить панів прилизаних і завитих як на цирульних вивісках, або вистрижених під гребінець.

"Ну, то що ж думаєш?" сказав Ноздрьов, трохи помовчавши: "не хочеш грати на душі?"

"Я вже сказав тобі, брат, що не граю, купити, давай куплю".

"Продати я не хочу, це буде не по-приятельському. Я не буду знімати плівки з чортзна-чого. У банчок — інша річ. Га? Прикиньмо хоч галію!"

Вертаючись через двір, він зустрівся з Ноздрьовим, що був теж у халаті...

"Я вже сказав, що ні".

"А мінятися не хочеш?"

"Не хочу".

"Ну, слухай: зіграємо в шашки, виграєш — твої всі. У мене ж багато таких, яких треба викреслити з ревізії. Гей, Порфирію, принеси-но сюди шашечницю".

"Даремна праця, я не гратиму".

"Та це ж не в банк; тут ніякого не може бути щастя або фальші: все ж від уміння: я навіть тебе попереджаю, що я зовсім не вмію грати, хіба що-небудь мені даси вперед".

"Ану лиш", подумав сам собі Чичиков: "зіграю я з ним у шашки! В шашки грав я колись непогано, а на штуки йому тут трудно взятись".

"Гаразд, хай уже буде так, в шашки зіграю", сказав Чичиков.

"Душі йдуть за сто карбованців!"

"Навіщо ж? досить, коли підуть за п'ятдесят".

"Ні, що ж за куш п'ятдесят? Краще ж у цю суму я включу тобі яке-небудь щеня середньої руки або золоту печатку до годинника".

"Ну, гаразд!" сказав Чичиков.

"Скільки ж ти мені даси вперед?" сказав Ноздрьов.

"Це з якої речі? звісно, нічого".

"Принаймні, хай будуть мої два ходи".

"Не хочу, я сам погано граю".

"Знаємо ми вас, як ви погано граєте!" сказав Ноздрьов, виступаючи шашкою.

"Давненько не брав я в руки шашок!" казав Чичиков, посуваючи теж шашку.

"Знаємо ми вас, як ви погано граєте!" сказав Ноздрьов, виступаючи шашкою.

"Давненько не брав я в руки шашок!" говорив Чичиков, посуваючи шашку.

"Знаємо ми вас, як ви погано граєте!" сказав Ноздрьов, посуваючи шашку, та в той же самий час посунув обшлагом рукава й другу шашку.

"Давненько не брав я в руки!.. Е, є! це, брат, що? подай-но її назад!" говорив Чичиков.

"Кого?"

"Та шашку ж", сказав Чичиков, і в той-таки час побачив майже перед самим носом своїм і другу, що, як здавалось, пробиралася в дамки; звідки вона взялася, це один тільки Бог знав. "Ні", сказав Чичиков, уставши з-за стола: "з тобою немає ніякої змоги грати. Так не ходять, трьома шашками зараз!"

"Чому ж трьома? це помилково. Одна просунулась ненавмисне; я її відсуну, будь ласка!"

"А друга ж звідки взялася?"

"Яка друга?"

"А ось ця, що пробирається в дамки?"

"От тобі й на, ніби не пам'ятаєш!"

"Ні, брат, я всі ходи рахував, і всі пам'ятаю; ти її тільки тепер примостив, їй місце он де!"

"Як, де місце?" сказав Ноздрьов, почервонівши: "та ти, брате, як я бачу, вигадник!"

"Ні, брате, це, здається, ти вигадник, та тільки невдало".

"За кого ж ти мене маєш?" говорив Ноздрьов: "що я, шахрувати буду?"

"Я тебе ні за кого не маю, а тільки грати з цього часу ніколи не буду".

"Ні, ти не можеш відмовитись", говорив Ноздрьов, розпалюючись: "гру почато!"

"Я маю право відмовитись, бо ти не так граєш, як личить чесній людині".

"Ні, брешеш, ти цього не можеш сказати!"

"Ні, брате, сам ти брешеш!"

"Я не шахрував, а ти відмовитись не можеш, ти мусиш кінчити партію!"

"Цього ти мене не примусиш зробити", сказав Чичиков холоднокровно і, підійшовши до дошки, перемішав шашки,

Ноздрьов спалахнув і підійшов до Чичикова так близько, що той відступив кроків два назад.

"Я тебе примушу грати! То дарма, що ти перемішав шашки, я пам'ятаю всі ходи. Ми їх поставимо знову так, як були".

"Ні, брате, справі кінець, я з тобою не гратиму".

"Так ти не хочеш грати?"

"Ти сам бачиш, що з тобою нема змоги грати".

"Ні, скажи прямо; ти не хочеш грати?" говорив Ноздрьов, підступаючи ще ближче.

"Не хочу!" сказав Чичиков і підніс одначе ж обидві руки про всяк випадок ближче до обличчя, бо справа ставала справді гаряча. Ця обачність була цілком доречна, бо Ноздрьов розмахнувся рукою... і дуже могло б статися, що одна з приємних і повних щік нашого героя вкрилася б незмивним безчестям; але, щасливо відвівши удар, він сходив Ноздрьова за обидві задирливі його руки й держав його і міцно.

"Порфирію, Павлушко!" кричав Ноздрьов люто, пориваючись вирватись.

Почувши ці слова, Чичиков, щоб не робити дворових людей свідками спокусливої сцени і разом з тим почуваючи, що держати Ноздрьова була річ марна, випустив його руки. В цей самий час увійшов Порфирій і з ним Павлушка, хлопець дужий, з яким мати діло було зовсім не вигідно.

"Знаємо ми вас, як ви погано граєте!" сказав Ноздрьов, виступаючи шашкою. "Давненько не брав я в руки шашок!" говорив Чичиков, посуваючи шашку.

"Так ти не хочеш кінчати партію?" говорив Ноздрьов. "Відповідай мені прямо!"

"Партію немає змоги кінчати", казав Чичиков і глянув у вікно. Він побачив свою бричку, що стояла зовсім готова, а Селіфан чекав, здавалося, тільки знаку, щоб підкотити до ґанку, та з кімнати не було ніякої змоги вибратись: на дверях стояли два дужі кріпосні дурні.

"То ти не хочеш докінчувати партії?" повторив Ноздрьов з обличчям, що палало як у вогні.

"Якби ти грав, як личить чесній людині. Але тепер не можу".

"А! так ти не можеш, негіднику! як побачив, що не твоя бере, так і не можеш! Бийте його!" кричав він несамовито, звернувшись до Порфирія й Павлушки, а сам схопив у руку черешневий чубук. Чичиков зробився блідий, як полотно. Він хотів щось сказати, але почував, що губи його ворушились без звуку.

"Бийте його!" кричав Ноздрьов, пориваючись уперед з черешневим чубуком, увесь в жару, в поту, немов підступав під неприступну фортецю. "Бийте його!" кричав він таким самим голосом, як під час великого приступу кричить своєму взводові: хлопці, вперед! який-небудь одчайдушний поручик, якого шалена хоробрість вже набула такої слави, що дається спеціальний наказ держати його за руки під час гарячих діл. Але поручик уже відчув бойовий запал, усе пішло обертом у голові його; перед ним носиться Суворов, він лізе на велике діло. Хлопці, вперед! кричить він, пориваючись, не помишляючи, що шкодить уже обміркованому планові загального приступу, що мільйони рушничних дул виставилися в амбразури неприступних мурів фортеці, які підносяться за хмари, що злетить, як пух, у повітря його безсилий взвод і що вже свище фатальна куля, готуючись заткнути його крикливе горло. Та якщо Ноздрьов являв собою одчайдушного, знавіснілого поручика, що підступав під фортецю, то фортеця, на яку він ішов, аж ніяк не була схожа на неприступну. Навпаки, фортеця почувала такий страх, що душа її сховалась аж у п'яти. Вже стілець, яким він надумав був боронитись, був вирваний кріпосними людьми з його рук, уже, зажмуривши очі, ні живий ні мертвий, він готувався покуштувати черкеського чубука свого господаря і Бог знає чого не сталося б з ним; але долі вгодно було врятувати боки, плечі й усі добропристойно виховані частини нашого героя. Несподіваним чином дзенькнули раптом, як з хмар, звуки дзвіночків, пролунав ясно стукіт коліс повозки, що підлетіла до ґанку, і озвалися навіть у самій кімнаті важкий храп і тяжке відсапування розгарячілих коней спиненої тройки. Всі мимоволі глянули у вікно: хтось з вусами, у напіввійськовому сюртуку, злазив з повозки. Розпитавшись у передпокою, увійшов він саме тієї хвилини, коли Чичиков не встиг іще опам'ятатись від свого страху і був у найжалюгіднішому стані, в якому будь-коли бував смертний.

"Дозвольте дізнатись, хто тут пан Ноздрьов?" сказав незнайомий, глянувши з деяким подивом на Ноздрьова, що стояв з чубуком у руці, і на Чичикова, який ледве починав оправлятися від свого невигідного стану.

"Дозвольте раніш дізнатись, з ким маю честь говорити?" сказав Ноздрьов, підходячи до нього ближче.

"Капітан-справник"57.

"А що ви хочете?"

"Я приїхав вам оголосити передане мені повідомлення, що ви перебуваєте під судом до часу винесення ухвали у вашій справі".

"Що за дурниця, у якій справі?" сказав Ноздрьов. "Ви були причетні до історії з нагоди заподіяння поміщикові Максимову особистої образи різками у п'яному вигляді".

"Ви брешете! я і в вічі не бачив поміщика Максимова!"

"Шановний пане! дозвольте вам доповісти, що я офіцер. Ви можете це сказати вашому слузі, а не мені!".

Тут Чичиков, не чекаючи, що відповідатиме на це Ноздрьов, мерщій за шапку, та поза спиною капітана-справника вислизнув на ґанок, сів у бричку й звелів Селіфанові поганяти коней щодуху.

ГЛАВА V

Герой наш, проте, добре налякався. Хоч бричка мчала скільки сили, і село Ноздрьова давно зникло з очей, закрившись полями, схилами й пагорками, та він усе ще поглядав назад зі страхом, немов чекаючи, що

от-от налетить погоня. Він ледве переводив подих, і коли спробував прикласти руку до серця, то відчув, що воно билось як перепілка в клітці. "От якого жару завдав! дивись ти який!" Тут багато було назичено Ноздрьову нелегких і сильних побажань; трапились навіть і негарні слова. Що ж поробиш? Руська людина, та ще й у гніві. До того ж, справа була зовсім неабияка. "Що не кажи", сказав він сам собі: "а коли б не нагодився капітан-справник, мені б, може, не пощастило б більше і на світ Божий глянути! Пропав би, як бульбашка, на воді,

"Бийте його!" кричав Ноздрьов, пориваючись уперед з черешневим чубуком, увесь в жару, в поту, немов підступав під неприступну фортецю.

без усякого сліду, не залишивши нащадків, не здобувши майбутнім дітям ні достатку, ні чесного імені!" Герой наш дуже дбав про своїх нащадків.

"Та й пан же паскудний!" думав собі Селіфан: "я ще ніколи не бачив такого пана. Просто плюнути б йому за це! Ти краще людині не дай їсти, а коня ти мусиш нагодувати, бо кінь любить овес. Це його продовольство: що приміром нам кошт, то для нього овес, він його продовольство".

Коні теж, здавалось, думали невигідно про Ноздрьова: не тільки гнідий і засідатель, але й сам чубарий був не в настрої. Хоч на його частку і припадав завжди гірший овес, і Селіфан не інакше засипав йому в жолоб, як сказавши попереду: "ех, ти, падлюка!" та проте це все ж таки був овес, а не звичайне сіно, він жував його залюбки і часто засував довгу морду свою в жолобок до товаришів, покуштувати, яке в них було продовольство, особливо, коли Селіфана не було в конюшні, а тепер саме сіно... не гаразд, усі були незадоволені.

Та незабаром усі незадоволені були перервані серед виявів свого почуття раптовим і зовсім несподіваним способом. Усі, не виключаючи й

самого кучера, опам'яталися й прочунялись тільки тоді, коли на них наскочила коляска з шестериком коней, і майже над головами їх розітнулися крики дам, що сиділи в колясці, лайка та погрози чужого кучера: "Ах ти ж, шахраю такий; адже я тобі кричав уголос: звертай, ґаво, праворуч!.. П'яний ти, чи що?" Селіфан відчув свою необачність, та через те, що руська людина не любить признатись перед іншим, що вона винна, то тут таки й промовив, набундючившись: "А ти чого так розігнався? очі свої в шинку заставив, чи що?" Слідом за цим він узявся подавати назад бричку, щоб визволитись таким чином з чужої упряжі, та ба, усе переплуталось. Чубарий з цікавістю обнюхував нових своїх приятелів, що опинились по обидва боки його. Тимчасом дами, що сиділи в колясці, дивились на все це з виразом страху в очах і на всьому обличчі. Одна була вже стара, друга молоденька, шістнадцятилітня, із золотим волоссям, дуже старанно й мило пригладженим на невеличкій голівці. Гарненький овал обличчя її круглився, як свіженьке яєчко, і, подібно до нього, білів якоюсь прозорою білизною, коли свіже, щойно знесене, воно держиться проти світла в смуглих руках ключниці, що перевіряє його, і пропускає крізь себе проміння сяючого сонця: її тоненькі вушка, теж прозорі, рожевіли теплим світлом, що проймало їх. При цьому переляк у відкритих застиглих вустах, на очах сльози — усе це в ній було таке миле, що герой наш дивився на неї кілька хвилин, не звертаючи ніякої уваги на колотнечу, що сталася між кіньми й кучерами. "Назад подай, чи що, нижегородська ґаво!" кричав чужий кучер. Селіфан потяг віжками назад, чужий кучер зробив те ж саме, коні трохи подались назад і потім знову збились, позаступавши за посторонки. При цій нагоді чубарому коневі так сподобалось нове знайомство, що він ніяк не хотів виходити з колії, у яку впровадила його непередбачена доля, і, поклавши морду на шию свого нового приятеля, здавалось, щось нашіптував йому на саме вухо, мабуть, нісенітницю страшенну, тому що, приїжджий безперестанку стріпував вухами.

На таке сум'яття встигли одначе зібратися мужики з села, яке було, на щастя, недалечко Через те, що таке видовище для мужика суща благодать, все одно що для німця газети, або клуб, то незабаром біля екіпажа стовпилось їх безліч, і на селі залишились тільки старі баби та

малі діти. Посторонки поскидали, кілька стусанів чубарому коневі в морду змусили його податись назад; словом, їх розчепили й розвели. Та чи досада, яку відчули приїжджі коні від того, що розлучили їх з приятелями, чи просто дурість, тільки, хоч скільки хльоскав їх кучер, вони не рушали й стояли як укопані. Завзяття мужиків зросло до неймовірного ступеня. Кожен навперейми набивався з порадою: "Піди, Андрюшко, проведи лишень припряжного, що з правого боку, а дядько Митяй хай сяде верхи на корінного! Сідай, дядьку Митяй!" Сухорлявий і високий дядько Митяй з рудою бородою зліз на корінного коня і зробився схожий на сільську дзвіницю або краще на журавля, яким тягають воду з криниці. Кучер ударив по конях, але дарма, нічого не пособив дядько Митяй. "Стій, стій!" кричали мужики: "сідай лишень ти, дядьку Митяй, на припряжного, а на корінного хай сяде дядько Миняй!" Дядько Миняй, широкоплечий мужик з чорною, як вугілля, бородою і черевом, схожим на той велетенський самовар, у якому вариться збитень для всього перемерзлого базару, охоче сів на корінного, який мало не пригнувся під ним до землі. "Тепер піде діло!" кричали мужики. "Наддай, наддай йому духу! опережи батогом отого, отого мишастого, чого він корячиться, немов корамора!58" Та, побачивши, що діло не йшло і не допомогло ніяке наддавання духу, дядько Митяй і дядько Миняй сіли обидва на припряжного, потім дядько Митяй і дядько Миняй сіли обидва на корінного, а на припряжного посадили Андрюшку.

"Назад подай, чи що, нижегородська ґаво!" кричав чужий кучер. Селіфан потяг віжками назад, чужий кучер зробив те ж саме, коні трохи подались назад і потім знову збились, позаступавши за посторонки.

Нарешті кучерові урвався терпець, і він прогнав і дядька Митяя, і дядька Миняя, і добре зробив, бо від коней пішла така пара, наче вони відмахали, не переводячи духу, станцію. Він дав їм хвилину перепочити, після чого вони пішли самі собою. Протягом усієї цієї пригоди Чичиков дивився дуже уважно на молоденьку незнайомку. Він пробував кілька разів з нею заговорити, та якось не випало так. А тимчасом дами поїхали, гарненька голівка з тоненькими рисами обличчя й тоненьким станом зникла як щось схоже на видіння, і знову тільки дорога, бричка,

тройка відомих читачеві коней, Селіфан, Чичиков, рівнина й безлюддя навколишніх полів. Скрізь, де б не було в житті, чи серед черствих, шереховатобідних і неохайних заплiснявілих низьких рядів його, чи серед одноманітно-холодних і нудно-охайних станів вищих, скрізь хоч раз зустрінеться на шляху людині явище, не схоже на все те, що траплялось їй бачити доти, яке хоч раз збудить у ній почуття, не схоже на ті, які судились їй почувати все життя. Скрізь, наперекір яким би не було печалям, з яких плететься життя наше, весело пролине сяюча радість, як іноді блискучий екіпаж в золотій упряжі, з картинними кіньми й сяючим блиском шибок, раптом несподівано промчить повз якесь занедбане, бідне сільце, що не бачило нічого, крім сільського воза, і довго мужики стоять з розкритими ротами, не надіваючи шапок, хоч давно уже промчав і зник з очей чудовий екіпаж. Так і блондинка теж раптом зовсім несподівано показалась у нашій повісті і так само зникла. Коли б зустрівся на той час замість Чичикова якийсь двадцятилітній юнак, гусар він, чи студент він, а чи просто хтось, що допіру вийшов на життєву ниву, і Боже! чого б не прокинулось, не заворушилось, не заговорило в ньому! Довго стояв би він безпам'ятно на одному місці, втупивши нестямно очі вдалину, забувши і дорогу, і всі, що мали на нього впасти догани й картання за згаяний час, забувши і себе, і службу, і світ, і все, що тільки є на світі.

Але герой наш був уже. середніх літ і обачливо-охолодженого характеру. Він теж задумався і думав, але поважніші, не такі безрозсудні й навіть почасти дуже ґрунтовні були його думки. "Гарна жіночка!" сказав він, відкривши табакерку й понюхавши тютюну. "Але що ж, головне, в ній гарне? Гарне те, що вона зараз тільки, як видно, випущена з якогось пансіону або інституту, що в ній, як то кажуть, немає ще нічого баб'ячого, тобто саме того, що в них є найнеприємнішого. Вона тепер, як дитя, все в ній просте, вона скаже, що на думку спаде, засміється, де схоче засміятись. З неї все можна зробити, і вона може бути чудо, а може вийти й погань, і вийде погань! Ось хай лишень за неї візьмуться тепер матусі і тітоньки. За один рік так її напхають усяким бабством, що сам рідний батько не пізнає. Звідки візьметься й надутість, і манірність; почне повертатись за

витвердженими повчаннями, почне сушити голову й вигадувати, з ким і як і скільки треба говорити, як на кого дивитись, кожну хвилину боятиметься, щоб не сказати більше, ніж треба, заплутається нарешті сама, і кінчиться тим, що почне нарешті брехати все життя, і вийде просто чорзна-що!" Тут він деякий час помовчав і потім додав: "А цікаво б знати, чия вона? що, який її батько? чи багатий поміщик статечної вдачі, чи просто благомисляча людина з капіталом, набутим на службі? Адже коли б, припустімо, цій дівчині та додати тисяч двісті приданого, з неї міг би вийти дуже, дуже ласий шматочок. Це могло б скласти, так би мовити, щастя порядної людини". Двісті тисяч так принадно почали вимальовуватись у голові його, що він в душі почав досадувати на самого себе, чому протягом того часу, як вовтузилися коло екіпажів, не розпитався у форейтора або кучера, хто такі були проїжджі. Проте село Собакевича, що незабаром показалось, розвіяло його думки і примусило їх звернутись до свого постійного предмета.

Село здалось йому досить велике; два ліси, березовий і сосновий, як два крила, одне темніше, друге світліше, були в нього справа й зліва; посередині виднівся дерев'яний будинок з мезоніном, червоним дахом і темно-сірими або краще дикими стінами, будинок на зразок тих, які в нас будують для військових поселень і німецьких колоністів. Було помітно, що, будуючи його, зодчий безупинно боровся зі смаком господаря. Зодчий був педант і хотів симетрії, господар — зручності, і як видно, внаслідок того, позабивав з одного боку всі відповідні вікна і прокрутив на місці їх одне маленьке, що було потрібне, мабуть, для темної комірки. Фронтон теж ніяк не прийшовся посередині будинку, хоч як бився архітектор, бо господар звелів одну колону збоку викинути, і тому стало їх не чотири, як було призначено, а тільки три. Подвір'я обгороджене було міцними й надмірно товстими дерев'яними штахетами. Поміщик, здавалось, дбав дуже про міцність. На конюшні, сараї й кухні були вжиті ваговиті й товсті колоди, призначені на вікове стояння. Сільські мужицькі хати теж побудовані були навдивовижу: не було рівно витесаних стін, різьблених візерунків та інших витівок, але все було припасовано міцної як слід. Навіть колодязь був оправлений у такий міцний дуб, який іде тільки на млини та на кораблі. Словом, усе,

на що б не дивився він, було тривке, непохитне, в якомусь міцному й незграбному порядку. Під'їжджаючи до ґанку, помітив він два обличчя, що виглянули з вікна майже одночасно: жіноче в чепці, вузьке, довге, як огірок, і чоловіче кругле, широке, як молдавські гарбузи, звані горляйками, з яких роблять на Русі балалайки, двострунні, легкі балалайки, красу і потіху молодцюватого двадцятилітнього хлопця, моргуна й чепуруна, що й підморгує, і посвистує на білогрудих та білошиїх дівчат, які зібралися послухати його тихострунного тринькання. Виглянувши, обидва обличчя в ту ж хвилину сховались. На ґанок вийшов лакей у арій куртці з голубим стоячим коміром і ввів Чичикова до сіней, куди вийшов уже сам господар. Побачивши гостя, він сказав уривчасто: "прошу!" і повів його у внутрішні покої. Коли Чичиков глянув скоса на Собакевича, він йому цим разом здався дуже схожим на середньої величини ведмедя. Для довершення схожості, фрак на ньому був зовсім ведмежого кольору, рукава довгі, панталони довгі, ступнями він ступав криво й косо і наступав раз у раз на чужі ноги. Колір обличчя мав вогнистий, гарячий, який буває на мідному п'ятаку. Відомо, що є багато на світі таких облич, над обробкою яких природа недовго мудрувала, не вживала ніяких дрібних інструментів, як-от: терпугів, сверделець та іншого, а просто рубала з усього розмаху, ударила сокирою раз — став ніс, ударила вдруге — стали губи, великим свердлом колупнула очі і не обстругавши, пустила в світ, мовивши: живе! Отакий самий міцний і на диво зшитий образ був у Собакевича: держав він його більше вниз, ніж угору, в'язами не повертав зовсім і, через таку незграбність мало коли дивився на того, з ким говорив, а то все або на ріг груби або на двері. Чичиков ще раз глянув на нього скоса, коли проходили вони їдальню: ведмідь! справжнісінький ведмідь! Треба ж такий дивний збіг: його навіть звали Михайлом Семеновичем. Знаючи звичку його наступати на ноги, він дуже обережно ступав своїми й давав йому дорогу вперед. Господар, здавалось, сам почував за собою цей гріх і зразу ж спитав: "Чи не потурбував я вас?" Але Чичиков подякував, сказавши, що ще не сталося ніякої турботи.

Увійшовши до вітальні, Собакевич показав на крісло, сказавши знову: "прошу!". Сідаючи, Чичиков глянув на стіни і на картини, що

висіли на них. На картинах усе були молодці, усе грецькі полководці, гравіровані на весь зріст: Маврокор-дато в червоних панталонах і мундирі, з окулярами на носі, Колокотроні, Міаулі, Канарі59. Усі ці герої були з такими товстими стегнами й нечуваними вусами, що дрож проходив по тілу. Між міцними греками невідомо яким способом і навіщо примостився Багратіон60, тонкий, худенький, з маленькими прапорами й гарматами внизу і в щонайвужчих рамках. Далі знову була героїня грецька Бобеліна61, якої одна нога здавалась більшою за весь тулуб тих франтів, що наповнюють теперішні вітальні. Господар, бувши сам людиною здоровою й міцною, здавалось, хотів, щоб і кімнату його прикрашали теж люди міцні й здорові. Коло Бобе-діни, біля самого вікна, висіла клітка, з якої виглядав шпак темного кольору з білими цяточками, дуже схожий теж на Собакевича. Гість і господар не встигли помовчати й двох хвилин, як двері у вітальні відчинились, і ввійшла господиня, дама дуже висока в чепці зі стрічками, перефарбованими домашньою фарбою. Увійшла вона статечно, держачи голову прямо, як пальма.

"Це моя Феодулія Іванівна!" сказав Собакевич.

Чичиков поцілував ручку Феодулії Іванівни, яку вона майже впхнула йому в губи, причому він мав нагоду помітити, що руки були вимиті огірковим розсолом.

"Серденько, рекомендую тобі", продовжував Собакевич: "Павло Іванович Чичиков! У губернатора і поштмейстера мав честь познайомитись".

Феодулія Іванівна попросила сідати, сказавши також: "прошу!" і зробивши рух головою, подібно до актрис, що грають королев. Потім вона сіла на дивані, напнулася своєю мериносовою хусткою і вже не ворухнула більше ні оком, ні бровою, ні носом.

Чичиков знову підвів очі вгору і знову побачив Канарі з товстими стегнами й нескінченними вусами, Бобеліну й шпака в клітці.

Майже протягом цілих п'яти хвилин усі зберігали мовчанку; чути було тільки, як стукав дзьобом шпак об дерево дерев'яної клітки, на дні якої вивуджував він хлібні зернятка. Чичиков ще раз обвів оком кімнату, все що тільки в ній було, — усе було міцне, незграбне до найвищої міри, і мало якусь дивну подібність з самим господарем дому: в кутку вітальні стояло черевате горіхового дерева бюро на незграбних чотирьох ногах: достоту ведмідь. Стіл, крісла, стільці, усе було найважчих і найнеспокійніших якостей, словом, кожна річ, кожен стілець, здавалось, говорив: і я теж Собакевич! або: і я теж, дуже схожий на Собакевича!

"Це моя Феодулія Іванівна!" сказав Собакевич.

Чичиков поцілував ручку Феодулії Іванівни, яку вона майже впхнула йому в губи...

"Ми про вас згадували у голови палати, у Івана Григоровича", сказав нарешті Чичиков, побачивши, що ніхто не має наміру починати розмову: "в минулий четвер. Дуже приємно провели там час".

"Так, я не був тоді у голови", відповів Собакевич.

"А прекрасна людина!"

"Хто саме?" сказав Собакевич, дивлячись на ріг печі.

"Голова".

"Ну, може, це вам так здалося: він тільки й того що масон62, а такий дурень, якого світ не родив".

Чичикова трохи спантеличила така почасти різка оцінка, але потім, поправившись, він продовжував: "Звісно, всяка людина не без хиб, але зате губернатор, яка чудова людина!"

"Губернатор чудова людина?"

"Еге, хіба не так?"

"Перший розбійник на світі!"

"Як, губернатор розбійник?" промовив Чичиков і зовсім не міг зрозуміти, як губернатор міг потрапити в розбійники. "Признаюсь, цього б я ніяк не подумав", казав він далі.

"Але дозвольте одначе зауважити: вчинки його зовсім не такі; навпаки, скоріше навіть м'якості в ньому забагато". Тут він навів як доказ навіть гаманці, вишиті його власними руками, і висловився з похвалою про лагідний вираз обличчя його.

"І обличчя розбійницьке!" сказав Собакевич. "Дайте йому тільки ножа та випустіть на великий шлях, заріже, за копійку заріже! Він та ще віце-губернатор — це Гога й Магога"63.

"Ні, він з ними не в ладах", подумав сам собі Чичиков. "А от я заговорю з ним про поліцеймейстера? він, здається, друг його". — "То зрештою, як на мене", сказав він: "то мені признатись, найбільше з усіх подобається поліцеймейстер. Якийсь такий характер прямий, відвертий; в обличчі видно щось щире".

"Шахрай!" сказав Собакевич дуже холоднокровно: "продасть, обдурить, ще й пообідає з вами! Я їх знаю всіх: це все шахраї, все місто там таке: шахрай на шахраї сидить і шахраєм поганяє. Всі христопродавці. Одна там тільки і є порядна людина: прокурор; та й той, якщо сказати правду, свиня".

Після таких похвальних, хоч трохи й закоротких біографій, Чичиков побачив, що про інших чиновників нема чого згадувати, і пригадав, що Собакевич не любив ні про кого добре говорити.

"Що ж, серденько, ходім обідати", сказала Собакевичу його дружина.

"Прошу!" сказав Собакевич. По цьому, підійшовши до стола, де була закуска, гість і господар випили як слід по чарці горілки, закусили, як закушує вся простора Росія по містах і селах, тобто всякими соліннями й іншими збудливими благодатями, і потекли всі в їдальню; поперед них, як плавна гуска, полинула господиня. Невеликий стіл був накритий на чотири особи. На четверте місце з'явилась дуже скоро, важко сказати напевне, хто така, дама чи дівчина, родичка, домоводка, чи просто особа, що проживає в домі; щось без чепця, коло тридцяти років, в строкатій хустці. Є особи, які існують на світі не як предмет, а як сторонні цяточки або плямочки на предметі. Сидять вони на тому самому місці, однаково держать голову, їх майже готовий прийняти за меблю і думаєш, що зроду ще не виходило слово з таких вуст; а де-небудь у дівочій або в коморі виявиться просто: ого-го!

"Щі, моє серце, сьогодні дуже хороші!" сказав Собакевич, сьорбнувши щів і відкраявши собі з блюда величезний шматок няні, відомої страви, що подається до щів і робиться з баранячого шлунку, начиненого гречаною кашею, мозком та ніжками. "Такої няні", казав він далі, звертаючись до Чичикова: "ви не їстимете у місті, там вам чорзна-що подадуть!"

"У губернатора одначе непоганий стіл", сказав Чичиков. .

"Та чи знаєте ви, з чого це все готується? ви їсти не будете, коли дізнаєтесь".

"Не знаю, як готується, про це я не можу судити; але котлети з свинини, й розварена риба, були чудові".

"То вам так здалося. Адже я знаю, що вони на ринку купують. Купить он той каналія-кухар, що вивчився у француза, кота, облупить його та й подає на стіл замість зайця".

"Фу! яку ти неприємність говориш", сказала дружина Собакевича.

"А що ж, серденько, так у них робиться, я не винен, так у них у всіх робиться. Всяка непотріб, усе, що Акулька в нас викидає, даруйте на слові, в помийницю, вони його в суп! та в суп! туди його!"

"Ти за столом завжди отаке розкажеш!" відказала знову дружина Собакевича.

"Що ж, серце моє", сказав Собакевич: "коли б я сам це робив, але я тобі прямо у вічі скажу, що я погані не їстиму. Мені жабу хоч цукром обліпи,

не візьму її в рот, і устриці теж не візьму: я знаю, на що устриця схожа. Візьміть барана", казав він далі, звертаючись до Чичикова: "це баранячий бік з кашею! Це не ті фрикасе, що робляться на панських кухнях з баранини, яка діб по чотири на ринку валяється! Це все вигадали лікарі німці та французи, я б їх перевішав за це! Вигадали дієту, лікувати голодом! Що в них німецька рідко-коста натура, так вони думають, що і з руським шлунком упораються!. Ні, це все не те, це все вигадки, це все..." Тут Собакевич навіть сердито похитав головою. "Балакають освіта, освіта, а ця освіта — фук! Сказав би й інше слово, та от тільки що за столом непристойно. У мене не так. У мене коли свинина, всю свиню давай на стіл; баранина, всього барана тягни, гуску, всю гуску! Краще я з'їм з двох страв, та з'їм у міру, як душа вимагає". Собакевич потвердив це ділом: він перекинув половину баранячого боку до себе на тарілку, з'їв усе, обгриз, обсмоктав до останньої кісточки.

"Так", подумав Чичиков: "хоч дурний, та хитрий".

"У мене не так", говорив Собакевич, витираючи салфеткою руки: "у мене не так, як у якогось Плюшкіна: 800 душ має, а живе й обідає гірше за мого пастуха!"

"Хто такий цей Плюшкін?" спитав Чичиков.

"Шахрай", відповів Собакевич. "Такий скнара, що уявити важко. В тюрмі колодники краще живуть, ніж він: усіх людей переморив голодом".

"Невже?" підхопив з зацікавленням Чичиков: "і ви кажете, що в нього справді люди вмирають у великій кількості?"

"Як мухи мруть".

"Невже, як мухи! А дозвольте спитати, чи далеко живе він од вас?"

"За п'ять верст".

"За п'ять верст!" скрикнув Чичиков і навіть відчув невелике сердечне биття. "А коли виїхати з ваших воріт, це буде праворуч чи ліворуч?"

"Я вам навіть не раджу дороги знати до цієї собаки!" сказав Собакевич. "Пробачніше сходити у якесь непристойне місце, ніж до нього".

"Ні, я спитав не для чого-небудь, а тому тільки, що цікавлюсь пізнанням усякого роду місць", відповів на це Чичиков.

За баранячим боком пішли ватрушки, з яких кожна була більша за тарілку, потім індик завбільшки з теля, набитий усяким добром: яйцями, рисом, печінкою і не знати чим, що все лягало грудкою у шлунку. Цим обід і кінчився; та коли встали з-за стола, Чичиков відчув у собі ваги на

цілий пуд більше. Пішли до вітальні, де вже з'явилося на блюдечку варення, ні груша, ні слива, ні інша ягода, до якого, проте, не доторкнулись ні гість, ні господар. Господиня вийшла з тим, щоб накласти його й на інші блюдечка. Скористувавшись з її відсутності, Чичиков звернувся до Собакевича, який, лежачи в кріслі, тільки покректував після такого ситого обіду й випускав з рота якісь невиразні звуки, хрестячись і затуляючи щохвилини його рукою. Чичиков звернувся до нього з такими словами:

"Я хотів був поговорити з вами про одне дільце".

"Ось ще варення!" сказала господиня, вертаючись з блюдечком: "редька, варена на меду!"

"А от ми його потім!" сказав Собакевич. "Ти йди тепер до своєї кімнати, ми з Павлом Івановичем скинемо фраки, трошки спочинемо!"

Господиня вже виявила була готовість послати по пуховики й подушки, але господар сказав: "Нічого, ми спочинемо в кріслах", і господиня вийшла.

Собакевич злегка пригнув голову, готуючись слухати, в чому було дільце.

Чичиков почав якось дуже здалека, торкнувся взагалі всієї російської держави і говорив з великою похвалою про її простір, сказав, що навіть найдавніша римська монархія не була така велика, і іноземці справедливо дивуються... Собакевич усе слухав, нахиливши голову. І що за існуючими положеннями цієї держави, в славі якій немає рівної, ревізькі душі, закінчивши життєве поле, числяться, одначе, до подання нового ревізького реєстру нарівні з живими, щоб таким чином не перевантажувати присутственні місця безліччю дріб'язкових і марних довідок і не збільшувати складність і так уже досить складного державного механізму... Собакевич усе слухав, нахиливши голову — і

що однак при всій справедливості цього заходу він буває почасти обтяжливий для багатьох власників, зобов'язуючи їх сплачувати податі так, немов за живу річ, і що він, почуваючи пошану особисто до нього, ладен би навіть почасти взяти на себе цей справді важкий обов'язок. Щодо головного предмету, Чичиков висловився дуже обережно: ніяк не назвав душі померлими, а тільки неіснуючими.

Собакевич слухав усе як і раніше нахиливши голову, і хоч би що-небудь схоже на вираз з'явилось на обличчі його. Здавалось, у цьому тілі зовсім не було душі, або вона в нього була, але зовсім не там, де слід, а як у безсмертного кощія, десь за горами і вкрита такою товстою шкаралупою, що все, що тільки ворушилося на дні її, не позначалось аж ніяким струсом на поверхні.

"Отже?.." сказав Чичиков, чекаючи не без деякої тривоги відповіді.

"Вам треба мертвих душ?" спитав Собакевич дуже просто, без найменшого здивування, ніби мова була про хліб.

"Так", відповів Чичиков, і знову пом'якшив вислів, додавши: "неіснуючих".

"Знайдуться, чому не бути..." сказав Собакевич.

"А якщо знайдуться, то вам, без сумніву... буде приємно їх позбутися?"

"Будь ласка, я готовий продати", сказав Собакевич, вже трохи підвівши голову і зміркувавши, що покупець, певно, мусить мати тут якусь вигоду.

"Чорт забери!" подумав Чичиков про себе: "цей уже продає раніше, ніж я заїкнувся!" і промовив уголос: "А наприклад яка ж ціна, хоч зрештою, звичайно, це такий предмет... що про ціну навіть чудно..."

"Та щоб не правити з вас зайвого, по сто карбованців за штуку!" сказав Собакевич.

"По сто!" скрикнув Чичиков, роззявивши рота і подивившись йому в самі очі, не знаючи, чи сам він не дочув, чи язик Собакевича, з своєї важкої натури, не так повернувшись, бовкнув, замість одного, друге слово.

"Що ж, хіба це для вас дорого?" промовив Собакевич, і потім додав: "А яка ж була б ваша ціна?"

"Моя ціна! Ми, певно, якось помилились або не розуміємо один одного, забули, в чому полягає предмет. Я гадаю, з свого боку, поклавши руку на серце: по вісім гривень за душу, це найбільша ціна!"

"Он куди загнули — по вісім гривеничків!"

"Що ж, на моє міркування, як я думаю, більше не можна?".

"Але ж я не личаки продаю".

"Одначе ж погодьтесь самі: це ж і не люди".

"Так ви думаєте, знайдете такого дурня, щоб вам продав по двадцять копійок ревізьку душу".

"Але дозвольте: навіщо ви їх називаєте ревізькими, адже душі самі давно вже померли, залишився тільки звук, який не можна сприйняти почуттями. Зрештою, щоб не заходити в дальші розмови в цій справі, по півтора карбованці, зводьте, дам, а більше не можу".

"Сором вам і говорити таку суму! ви торгуйтесь, кажіть справжню ціну!"

"Не можу, Михаиле Семеновичу, вірте моїй совісті, не можу: чого вже не можна зробити, того не можна зробити", говорив Чичиков, проте по полтинику ще накинув.

"Та чого ви скупитесь?" сказав Собакевич: "справді, недорого! Інший шахрай обдурить вас, продасть вам погань, а не душі; а в мене, мов ядерний горіх, всі одна в одну: не ремісник, так інший який-небудь здоровий мужик. Ви подивіться: ось, наприклад, каретник Михеєв! адже більше ніяких екіпажів і не робив, як тільки ресорні. І не те, як буває московська робота, що на одну годину, міцність така, сам і обіб'є, і лаком покриє!"

Чичиков відкрив рот з тим, щоб зауважити, що Михеєва, одначе, давно немає на світі; але Собакевич увійшов, як то кажуть, у саму силу мови: де та рись узялася і дар слова:

"А Пробка Степан, тесляр? та я головою закладаюсь, коли ви де знайдете такого мужика. А яка силонька була! Коли б служив він у гвардії, йому Бог знає що дали б, три аршини з вершком на зріст!"

Чичиков знову хотів зауважити, що й Пробки немає на світі, але Собакевича, як видно, прорвало; полились такі потоки слів, що тільки треба було слухати:

"Милушкін, цегельник! Міг поставити піч у якому завгодно будинку. Максим Телятников, швець: що шилом кольне, то й чоботи, що чоботи, то й спасибі, і хоч би в рот хмільного! А Єремій Со-рокопльохін! та цей мужик сам стане за всіх, у Москві торгував, самого чиншу приносив по п'ятсот карбованців. Ось який народ! Це не те, шо вам продасть який-небудь Плюшкін".

"Але дозвольте", сказав, нарешті, Чичиков, вражений такою великою повіддю сліз, яким, здавалось, і краю не було: "навіщо ви перераховуєте

всі їхні якості? З них же користі тепер ніякої, це ж усе народ мертвий. Мертвим тілом хоч паркан підпирай, каже прислів'я".

"Так, звісно мертві", сказав Собакевич, немов схаменувшись і пригадавши, що вони, справді, були вже мертві, а потім додав: "а втім, і те сказати: що з цих людей, які числяться тепер живими? Що це за люди? мухи, а не люди".

"А все ж таки вони існують, а то мрія".

"Ну ні, не мрія! Я вам доповім, який був Михеєв, так ви таких людей не знайдете: здоровило такий, що в цю кімнату не ввійде; ні, це не мрія! А в плечищах у нього, була така сила, якої немає в коня; хотів би я знати, де б ви в іншому місці знайшли таку мрію!" Останні слова він уже сказав, звернувшись до розвішаних на стіні портретів Багратіона й Колокот-роні64, як звичайно буває з співрозмовниками, коли один з них раптом, невідомо чому, звернеться не до

тієї особи, якої стосуються слова, а до якої-небудь третьої, що несподівано надійшла, навіть зовсім незнайомої, від якої знає, що не почує ні відповіді, ні думки, ні потвердження, але в яку одначе так утупить погляд, ніби закликає її" в посередники; і трохи зніяковівши першої хвилини, незнайомий не знає, чи відповідати йому на ту справу, про яку нічого не чув, чи так постояти, додержавши належної пристойності, і потім уже піти геть.

"Ні, більше двох карбованців я не можу дати", сказав Чичиков.

"Гаразд, щоб не претендували на мене, що багато правлю і не хочу зробити вам ніякої ласки, зводьте по сімдесят п'ять карбованців за душу, тільки асигнаціями, далебі, тільки для знайомства!"

"Що він справді", подумав сам собі Чичиков: "за дурня, чи що, мене має", і додав потім уголос: "Мені чудно, справді: здається, між нами

відбувається якась театральна вистава або комедія, інакше я не можу собі пояснити... Ви, здається, людина досить розумна, володієте відомостями освіченості. Адже предмет просто: фу-фу! Чого ж він вартий? кому потрібний?"

"Та от ви ж купуєте, виходить потрібний".

Тут Чичиков прикусив губу і не знайшов що відповісти. Він почав був говорити про якісь обставини фамільні й родинні, але Собакевич відповів просто:

"Мені не треба знати, які у вас відносини: я до справ фамільних не втручаюсь, це ваше діло. Вам знадобилися душі, я й продаю вам, і будете каятись, що не купили".

"Два карбованчики", сказав Чичиков.

"Ото справді, заторочила сорока про Якова одно про всякого, як каже прислів'я, як уперлися в два, так не хочете з них і з'їхати. Ви давайте справжню ціну!"

"Ну, вже чорт його бери!" подумав сам собі Чичиков: "полтиника йому набавлю, собаці, на горіхи!" "Гаразд, полтиника набавлю".

"Ну, гаразд, і я вам скажу теж моє останнє слово: п'ятдесят карбованців! далебі, збиток собі, дешевше ніде не купите такого гарного народу!"

"От жмикрут!" сказав сам собі Чичиков і потім додав уголос з деякою досадою: "Та що, справді... немовби дійсно серйозна справа; та я в іншому місці задарма візьму. Ще мені всякий охоче збуде їх, щоб тільки швидше спекатися. Дурень хіба держатиме їх при собі й платитиме за них податки!"

"Але чи знаєте, що такого роду купівлі, я це кажу між нами, по дружбі, не завжди дозволенні, І коли б розказав я або хто інший, такій людині

не буде ніякої довіреності щодо контрактів або вступу в які-небудь вигідні зобов'язання".

"Бач, куди націляється, негідник!" подумав Чичиков і тут же якнайхолоднокровніше промовив: "як ви собі знаєте, я купую не для якоїсь потреби, як ви гадаєте, а так, з нахилу власних думок. Два з половиною не хочете, прощайте!"

"Його не зіб'єш, неподатливий" подумав Собакевич. "Ну, Бог з вами, давайте по тридцять і беріть їх собі".

"Ні, я бачу, ви не хочете продати, прощайте!"

"Дозвольте, дозвольте!" сказав Собакевич, взявши його за руку і ведучи у вітальню. "Прошу, я вам щось скажу".

"Чого турбуватись, я сказав усе".

"Дозвольте, дозвольте!" сказав Собакевич, не випускаючи його руки і наступивши йому на ногу, бо герой наш забув постерегтися, і за кару мусив засичати й підскочити на одній нозі.

"Прошу пробачення! я, здається, вас потурбував. Будь ласка, сідайте сюди! Прошу!" Тут він посадив його в крісло з деякою навіть спритністю, як такий ведмідь, що вже побував у руках, уміє і перекидатись, і робити усякі штуки на запитання: — а покажи, Мишко, як баби паряться? або: як, Мишко, малі хлопці горох крадуть?

"Справді, я марно час гаю, мені треба поспішати".

"Посидьте одну хвилиночку, я вам зараз скажу одне приємне для вас слово". Тут Собакевич підсів ближче і сказав йому стиха на вухо, ніби секрет: "хочете ріг?"

"Тобто, двадцять п'ять карбованців? Ні, ні, ні, копійки не добавлю".

Собакевич замовк. Чичиков теж замовк. Хвилини дві тривала мовчанка. Багратіон з орлиним носом дивився з стіни надзвичайно уважно на цю купівлю.

"Яка ж буде ваша остання ціна?" сказав нарешті Собакевич. "Два з половиною".

"Справді, у вас душа людська все одно, що парена ріпа. Та хоч по три карбованці дайте!"

"Не можу".

"Ну, нічого робити з вами, беріть! Збиток, та вже норов такий собачий: не можу не зробити приємності ближньому. Але ж я гадаю, що й купчу треба укласти, щоб усе було як слід".

"Розуміється".

"Ну, отож-то, треба буде їхати в місто".

Так закінчилася справа. Обидва вирішили, щоб завтра ж бути в місті й управитися з купчою. Чичиков попросив списочок селян. Собакевич охоче згодився і тут-таки, підійшовши до бюро, власноручно взявся виписувати всіх не тільки поіменно, але навіть з означенням похвальних якостей.

Чичиков попросив списочок селян. Собакевич охоче згодився і тут-таки, підійшовши до бюро, власноручно взявся виписувати всіх не тільки поіменно, але навіть з означенням похвальних якостей.

А Чичиков, з нічого робити, почав, будучи позаду, розглядати всю його простору постать. Як глянув він на його спину, широку, як у вятських, присадкуватих коней, і на ноги його, подібні до чавунних тумб, які ставлять на тротуарах, не міг не скрикнути в душі: "Ну ж і наділив тебе Бог! от уже, справді, як то кажуть, не до ладу скроєний, та міцно зшитий!.. Чи народився ти вже отак ведмедем, чи зведмедило тебе життя в глушині, хлібні посіви, клопоти з мужиками, і ти через них зробився те, що називають люди-на-жмикрут? Але ні: я думаю, ти все-таки був би той самий, хоч навіть виховали б тебе по моді, дали б тобі дорогу і жив би ти в Петербурзі, а не в глушині. Вся різниця в тому, що тепер ти умнеш пів баранячого боку з кашею, закусивши ватрушкою з тарілку завбільшки, а тоді б ти їв які-небудь котлетки з трюфелями65. Та от тепер у тебе під владою мужики: ти з ними в злагоді й, звісно, їх не скривдиш, бо вони твої, тобі ж буде гірше; а тоді б у тебе були чиновники, яких би ти сильно пристукував, зміркувавши, що вони не твої ж кріпаки, або грабував би ти казну! Ні, хто вже кулак, тому не розігнутися в долоню! А розігни кулакові один або два пальці, буде ще гірше. Хай тільки покуштує він злегка вершечків якоїсь науки, дасть він знати потім, зайнявши місце повище, всім тим, хто справді пізнав якусь науку. Та ще, чого доброго, скаже потім: "А дай лишень себе покажу!" Та таку вигадає мудру постанову, що багатьом доведеться солоно... Ех, коли б усі жмикрути!.."

"Готова записка", сказав Собакевич, обернувшись. "Готова? прошу її сюди!" Він перебіг її очима і здивувався акуратності й точності: не тільки було докладно записано ремесло, звання, літа й родинний стан, а навіть на полях були особливі примітки про поведінку, тверезість, словом, любо було глянути.

"Тепер, будь ласка, завдаточок!" сказав Собакевич. "Нащо ж вам завдаточок? Ви одержите в місті за одним разом усі гроші".

"Все ж, знаєте, так ведеться", відказав Собакевич. "Не знаю, як вам дати, я не взяв з собою грошей. Ага, ось десять карбованців є".

"Що ж десять! Дайте принаймні хоч п'ятдесят!" Чичиков почав був відмовлятись, що немає; але Собакевич так твердо сказав, що в нього є гроші, що він вийняв ще папірця, сказавши:

"Гаразд, ось вам іще п'ятнадцять, разом двадцять п'ять. Будь ласка, тільки розписочку".

"Та нащо ж вам розписка?"

"Все ж, знаєте, краще розписочку. Всяко буває... може трапитись".

"Добре, давайте ж сюди гроші!"

"Нащо ж гроші? У мене ось вони в руці! як тільки напишете розпису в ту ж хвилину їх візьмете".

"Але дозвольте, як же мені писати розписку? перше треба бачити гроші".

Чичиков випустив з рук папірці Собакевичу, який, наблизившись до стола й накривши їх пальцями лівої руки, другою написав на клаптику паперу, що завдаток двадцять п'ять карбованців державними асигнаціями за продані ревізькі душі одержав сповна. Написавши розписку, він переглянув ще раз асигнації.

"А папірець старенький!" промовив він, розглядаючи одну з них на світло: "трохи розірваний, ну та між приятелями на це нічого дивитися".

"Жмикрут, жмикрут!" подумав сам собі Чичиков: "та ще й бестія на додачу!"

"А жіночої статі не хочете?"

"Ні, дякую".

"Я б недорого і взяв. Для знайомства по карбованчику за штуку".

"Ні, жіночої статі не потребую".

"Ну, як не потребуєте, то нема що й говорити. На смаки нема закону: хто любить попа, а хто попадю, говорить прислів'я".

"Ще хотів би я вас попросити, щоб ця угода лишилася між нами", сказав Чичиков, прощаючись.

"Та вже само собою розуміються. Третього сюди нічого плутати; що по щирості відбувається між близькими друзями, то мусить залишитись у взаємній їхній дружбі. Прощайте! Дякую, що відвідали; прошу й надалі не забувати: коли вибереться вільна годинка, приїжджайте пообідати, час провести. Може, знову доведеться прислужитись чим-небудь один одному".

"Атож, ще б пак!" думав сам собі Чичиков, сідаючи в бричку. "По два з половиною за мертву душу здер, чортів жмикрут!"

Він був незадоволений поведінкою Собакевича. Все ж таки, як би там не було, людина знайома, і в губернатора, і в поліцеймейстера бачились, а повівся, ніби зовсім чужий, за мотлох узяв гроші! Коли бричка виїхала з двору, він оглянувся назад і побачив, що Собакевич усе ще стояв на ґанку і, як здавалось, придивлявся, бажаючи знати, куди гість поїде.

"Негідник, досі ще стоїть!" промовив він крізь зуби і звелів Селіфанові, повернувши до селянських хат, від'їхати таким чином, щоб не можна

Коли бричка була вже в кінці села, він підкликав до себе першого мужика, що, знайшовши десь на шляху товстелезну колоду, тяг її на плечі, мов невтомна мурашка, до себе додому. "Гей, бородо! А як проїхати звідси до Плюшкіна так, щоб не побіля панського двору?"

було бачити екіпажа з панського двору, йому хотілося заїхати до Плюшкіна, в якого, за словами Собакевича, люди вмирали, як мухи, але не хотілось, щоб Собакевич знав про це. Коли бричка була вже в кінці села, він підкликав до себе першого мужика, що, знайшовши десь на шляху товстелезну колоду, тяг її на плечі, мов невтомна мурашка, до себе додому.

"Гей, бородо! А як проїхати звідси до Плюшкіна так, щоб не побіля панського двору?"

Мужика, здавалось, утруднило це запитання.

"Що ж, не знаєш?"

"Ні, пане, не знаю"

"Ех ти! А вже й сивий волос пробився! скупердягу Плюшкіна не знаєш; того, що погано годує людей?"

"А! латаний, латаний!" скрикнув мужик. Додав він іще й іменник до слова латаний, дуже вдалий, але невживаний у світській розмові, а тому ми його проминемо. Зрештою, можна догадуватись, що вислів був дуже влучний, тому що Чичиков, хоч мужик давно вже зник з очей, і далеко від'їхали вперед, проте все ще посміхався, сидячи в бричці. Висловлюється сильно російський народ! і коли нагородить кого слівцем, то піде воно йому в рід і потомство, потягне він його з собою і на службу, і у відставку, і в Петербург, і на край світу. І як уже потім не хитруй і облагороджуй своє прізвисько, хоч примусь пишучих людців виводити його за найману плату від древньо-князівського роду, ніщо не

поможе: крякне само за себе прізвисько на все своє вороняче горло і скаже ясно, звідки вилетіла пташка. Промовлене влучно, все одно що писане, сокирою не вирубується. А яке ж то буває влучне все те, що вийшло з глибини Русі, де нема ні німецьких, ні чухонських, ні всяких інших племен, а все сам — самородок, живий і меткий російський розум, що не лізе за словом у кишеню, не висиджує його, як квочка курчат, а вліпить відразу, як паспорт на вічне носіння, і нічого додавати вже потім, який у тебе ніс або губи — однією рисою змальований ти з ніг до голови!

Яка незчисленна безліч церков, монастирів з куполами, банями, хрестами розсипана по святій благочестивій Русі, така незчисленна безліч племен, поколінь, народів товпиться, рясніє і метається по лицю землі. І всякий народ, що носить у собі запоруку сил, повний творчих здібностей душі, своєї яскравої осібності й інших дарів Божих, своєрідно відзначився кожен своїм власним словом, що ним, виражаючи який тільки не є предмет, відбирає у вираженні його частину власного свого характеру. Серцевіданням і мудрим пізнанням життя озветься слово британця; легким чепуруном блисне і розлетиться недовговічне слово француза; вигадливо придумає своє, не кожному приступне, розумно-кощаве слово німець; але немає слова, що було б таке замашне, дотепне, так вирвалося б з-під самого серця, так би кипіло й дихало життям, як влучно сказане російське слово.

ГЛАВА VI

Колись давно, в літа моєї юності, в літа мого дитинства, що промайнуло без вороття, мені було весело під'їжджати уперше до незнайомого місця: байдуже, чи було то сільце, бідне повітове містечко, чи село, слобідка, цікавого багато відкривав у ньому допитливий дитячий погляд. Кожна будівля, все, що тільки носило на собі відбиток якоїсь примітної особливості, усе спиняло мене і вражало. Чи кам'яний, казенний будинок, певної архітектури з половиною фальшивих вікон, що один-однісінький стирчав серед брусованої тесаної купи одноповерхових міщанських обивательських будиночків, чи круглий,

правильний купол, весь оббитий листовим білим залізом, піднесений над вибіленою, як сніг, новою церквою, чи ринок, чи франт повітовий, що зустрівся серед міста, — нічого не минала свіжа тонка увага, і, виткнувши носа з похідної повозки своєї, я дивився і на небачений дотиі покрій якого-небудь сюртука, і на дерев'яні ящики з цвяхами, з сіркою, що жовтіла вдалині, з ізюмом і милом, що миготіли з дверей овочевої крамниці разом з банками висохлих московських цукерок, дивився і на піхотного, що йшов збоку, офіцера, занесеного Бог знає з якої губернії на повітову нудьгу, і на купця, що промайнув у сибірці66 на біговій дрожці, і линув думками за ними в нужденне життя їх. Повітовий чиновник пройде мимо — я вже й задумувався: куди він іде, чи на вечірку до якогось свого брата, чи прямо до себе додому, щоб, посидівши з півгодини на ґанку, поки не зовсім ще смеркло, сісти за ранню вечерю з матусею, з дружиною, з сестрою дружини і всією родиною, і про що буде мова в них у той час, коли дворова дівка в намисті або хлопець у товстій куртці принесе вже після супу лойову свічку в довговічному домашньому свічнику. Під'їжджаючи до села якогось поміщика, я з цікавістю дивився на високу вузьку дерев'яну дзвіницю або широку темну дерев'яну стару церкву.

Принадливо мигтіли мені здалека, крізь зелень дерев, червоний дах і білі димарі поміщицького будинку, і я чекав нетерпляче, поки розступляться по обидва боки сади, що його заступали, і він покажеться весь із своїм, тоді, гай-гай! зовсім не вульгарним виглядом, і по ньому намагався я вгадати, хто такий сам поміщик, чи товстий він, і чи сини в нього, а чи аж шестеро дочок із дзвінким дівочим сміхом, розвагами й неодмінною красунею меншою сестричкою, і чи кароокі вони, і чи весельчак він сам, чи похмурий, як вересень в останніх днях, дивиться в календар, та говорить про нудні для юнацтва жито й пшеницю.

Тепер байдуже під'їжджаю до всякого незнайомого села і байдуже дивлюся на його низькопробний вигляд; моєму схолоднілому зорові незатишно, мені не смішно, і те, що збудило б у минулі роки живий рух на обличчі, сміх і нескінченні розмови, те пропливає тепер мимо, і

байдуже мовчання заховують мої недвижні вуста. О моя юність! о моя свіжість!

Поки Чичиков думав і в душі посміхався з прізвиська, яке приточили мужики Плюшкіну, він не помітив, як в'їхав у середину просторого села з силою-силенною хат та вулиць. Скоро одначе дав помітити йому це чималенький поштовх, причиною чого був дерев'яний брук, перед яким міський кам'яний був ніщо. Колоди, як фортепіанні клавіші, то піднімались вгору, то опускалися вниз і необачний їздець діставав або ґулю на потилицю, або синю пляму на лоб, або ж траплялось своїми власними зубами відкусити преболяче кінчик власного ж язика. Якусь особливу ветхість помітив він на всіх сільських будівлях: дерево на хатах було темне й старе; багато дахів просвічувалися, як решето; на деяких залишився самий гребінь угорі, та лати по боках, мовби ребра. Здається, самі хазяї поздирали з них дранку і тес, міркуючи, і звісно справедливо, що в дощ хати не криють, а в годину й так не тече, бабитися ж у ній нема чого, коли є простір і в шинку, і на великому шляху, словом, де хоч. Вікна в хатках були без шибок, деякі були позатикані ганчір'ям або сіряком; балкончики під дахами з поручнями, невідомо для якої мети пороблені в деяких російських хатах, покривились і почорніли навіть не мальовничо. З-за хат тяглися в багатьох місцях рядами величезні скирти хліба, що застоялися, як видно, надовго; кольором скидались вони на стару, погано випалену цеглу, на них зверху росла всяка погань і навіть кущ причепився збоку. Хліб, як видно, був панський. З-за хлібних скирт і ветхих

хатніх дахів підносились і мигтіли в чистому повітрі то праворуч, то ліворуч, в міру того, як бричка робила повороти, дві сільських церкви, одна коло одної: спорожніла дерев'яна і кам'яна, з жовтенькими стінами, в плямах, потріскана. Частинами почав показуватися панський будинок і нарешті виглянув увесь в тому місці, де низка хат перервалась, і замість них залишився пустирем город чи капусник, обведений низькою, місцями поламаною огорожею. Якимсь старим інвалідом виглядав цей чудний замок, довгий, довгий надмірно. Місцями був він на один поверх, місцями на два; на темному даху, що не скрізь

надійно захищав його старість, стирчали два бельведери, один проти одного, обидва вже похилені; фарба, що колись укривала їх, зникла. Стіни будинку показували місцями голу штукатурну решітку і, як видно, багато зазнали від усяких негод, дощів, вихрів та осінніх перемін. З вікон тільки двоє були відчинені, інші були заставлені віконницями або навіть забиті дошками. Ці двоє вікон зі свого боку теж були підсліпуваті; на одному з них темнів наліплений трикутник з синього цукрового паперу. Старий, просторий сад, що тягся позад будинку, виходив за село і потім зникав у полі, зарослий і здичавілий, тільки він, здавалося, і освіжав це велике село, тільки він і був цілком мальовничий у своєму картинному запустінні. Зеленими хмарами і неправильними трепетнолистими куполами лежали на небесному обрії з'єднані верховіття дерев, що порозростались на волі. Білий колосальний стовбур берези, без верхівки, яку відламала буря або гроза, підносився з цієї зеленої гущавини і круглився в повітрі, як правильна мармурова, виблискуюча колона; косий і гострий злам його, яким він закінчувався вгорі замість капітелі, темнів на сніжній білизні його, як шапка або чорний птах. Хміль, що глушив унизу кущі бузини, горобини та лісової горішини і пробіг потім поверх усього частоколу, вихоплювався нарешті вгору і обвивав до половини зламану березу. Досягши середини її, він звідти звисав униз і починав уже чіпляти верховіття інших дерев або ж висів у повітрі, зав'язавши кільцями свої тонкі, чіпкі гачки, що легко колихалися вітром. Місцями розступалися зелені хащі, осяяні сонцем, і показували неосвітлену між ними заглибину, що зяяла як темна паща, вона була вся огорнута тінню, і ледь-ледь мріли в чорній глибині її: вузенька стрічечка стежки, обвалене поруччя, похилена бесідка, дупластий старезний стовбур верби, сивий чагарник, що густою щетиною виставляв з-за верби посохле від страшної глушини, поплутане й перехрещене листя й гілля, і, нарешті, молода гілка клена, що простягла збоку свої зелені лапи-листки, під один з яких забралось, Бог відає як, сонце і обертало його раптом в прозорий і вогнистий, чудово сяючий в цій густій темряві. Осторонь, біля самого краю саду, кілька високорослих, не врівень з іншими осик піднімали величезні воронячі гнізда на тремтливі свої верхів'я. На деяких з них відчахнуті і ще не зовсім відпалі гілки звисали вниз разом з посохлим листям. Словом, усе

було якесь пустинно-гарне, як не вигадати ні природі, ні мистецтву, і як буває тільки тоді, коли вони об'єднаються разом, коли по нагромадженій, часто без пуття, праці людини пройде остаточним різцем своїм природа, полегшить важкі маси, знищить грубовідчутну правильність і злиденні дірки, крізь які прозирає неприхований, голий план, і дасть дивну теплоту всьому, що утворилось у холоді розміреної чистоти і охайності. Зробивши один чи два повороти, герой наш опинився нарешті перед самим будинком, який здався тепер ще сумнішим. Зелена цвіль вкривала вже ветхе дерево на огорожі й воротях. Натовп будівель: людських, комор, льохів, що видимо ветшали, сповнював двір; біля них справа і зліва видно було ворота в інші двори. Усе говорило, що тут колись господарство текло у великому розмірі і все виглядало нині похмуро. Нічого не помітно було, що оживляло б картину, ні відчинюваних дверей, ні людей, що звідкись виходили б, ніякого живого клопоту й турбот у домі. Самі тільки головні ворота були розчинені, та й то тому, що в'їхав мужик з навантаженим возом, укритим рогожею, з'явившися ніби навмисне, щоб оживити це вимерле місце: іншим часом і вони були б замкнуті наглухо, бо в залізній петлі висів замок-велетень. Біля однієї з будівель Чичиков незабаром помітив якусь постать, що почала сваритися з мужиком, який приїхав возом. Довго він не міг розпізнати, якої статі була постать: жінка чи чоловік. Одяг на ній був зовсім невиразний, схожий дуже на жіночий капот, на голові ковпак, які носять сільські дворові жінки, тільки самий голос здався йому дещо хрипким для жінки. "Ой жінка!" подумав він сам собі й зразу ж додав: "Ой ні!" "Звісно жінка!" нарешті сказав він, роздивившись пильніше. Постать з свого боку дивилась на нього теж пильно. Здавалось, гість був для неї в дивовижу, бо вона оглянула не тільки його, а й Селіфана, і коней, починаючи з хвоста і до морди. По ключах, що висіли в неї за поясом, і з того, що вона лаяла мужика досить крутими словами, Чичиков зробив висновок, що це, певно, ключниця.

"Слухай, матінко", сказав він, виходячи з брички, "а пан?.."

"Немає дома", перебила ключниця, не чекаючи кінця запитання, і потім, хвилину згодом, додала: "а що вам треба?"

"Маю справу".

"Ідіть у кімнати!" сказала ключниця, відвернувшись і показавши йому спину, всю в борошні, з великою діркою трохи нижче.

Він вступив у темні, широкі сіни, з яких війнуло холодом, як з льоху. З сіней він попав у кімнату, також темну, ледь-ледь осяяну світлом, що виходило з широкої щілини під дверима. Відчинивши ці двері, він нарешті опинився в світлі і був вражений картиною безладдя. Здавалось, ніби в домі почалося миття підлог і сюди на цей час знесено всі меблі. На одному столі стояв навіть поламаний стілець, і поряд з ним годинник із зупиненим маятником, до якого павук уже припасував павутиння. Тут-таки стояла прихилена боком до стіни шафа зі старовинним сріблом, графинчиками й китайським фарфором. На бюрі, викладеному перламутровою мозаїкою, що місцями вже випала й лишила після себе тільки жовтенькі рівчачки, наповнені клеєм, лежало безліч усякої всячини: купа списаних дрібно папірців, накритих мармуровим позеленілим пресом з яєчком зверху, якась старовинна книга в шкіряній оправі з червоним обрізом, лимон, зовсім висохлий, не більший за лісовий горіх, відламана ручка крісла, чарка з якоюсь рідиною і трьома мухами, накрита листом, шматочок сургучика, шматочок десь піднятої ганчірки, два пера, вимазані в чорнило, висохлі, як у сухотах, зубочистка, зовсім пожовкла, якою господар, може, копирсався у зубах своїх ще до навали на Москву французів.

По стінах навішано було дуже тісно й безладно кілька картин: довгий пожовклий гравюр якоїсь битви, з величезними барабанами, гукаючими солдатами в трикутних капелюхах і потопаючими кіньми, без скла, вставлений у раму червоного дерева з тоненькими бронзовими смужками й бронзовими ж кружечками на ріжках. Поряд з ними займала півстіни величезна почорніла картина, писана олійними фарбами, що зображувала квіти, фрукти, розрізаний кавун, кабанячу морду й качку, що висіла вниз головою. З середини стелі звисала люстра в полотняному мішку, яка від пилу стала подібна до шовкового кокона, в якому сидить черв'як. У кутку кімнати була навалена долі

купа того, що грубіше і недостойне лежати на столах. Що саме було в купі, розібрати було важко, бо пилу на ній було стільки, що руки всякого, хто торкався, ставали схожими на рукавички; помітніше від іншого висувався звідти уламок дерев'яної лопати й стара підошва з чобота. Ніяк би не можна було сказати, що в кімнаті цій мешкала жива істота, коли б не засвідчував її перебування старий зношений ковпак, що лежав на столі. Поки він розглядав усю чудну обстановку, відчинились бокові двері і ввійшла та сама ключниця, яку зустрів він на подвір'ї. Але тут побачив він, що то був скоріше ключник, ніж ключниця: ключниця принаймні не голить бороди, а цей, навпаки, голив і, здавалось, досить рідко, бо все підборіддя з нижньою частиною щоки скидалось у нього на скребло з залізного дроту, яким чистять на конюшні коней. Чичиков, надавши запитального виразу обличчю своєму, чекав нетерпляче, що хоче сказати йому ключник. Ключник теж з свого боку чекав, що хоче йому сказати Чичиков. Нарешті, останній, здивований таким чудним мовчанням, наважився запитати:

"А де ж пан? у себе, чи що?"

"Тут господар", сказав ключник.

"Де ж?" повторив Чичиков.

"Чи ви сліпі, батечку, чи що?" сказав ключник. "Ото! Адже ж господар я!"

Тут герой наш мимоволі відступив назад і глянув на нього пильно, йому траплялося бачити чимало всякого роду людей, навіть таких, яких нам з читачем, може, ніколи не доведеться побачити; але такого він ще не бачив. Обличчя його не являло нічого особливого; воно було майже таке, як у багатьох худорлявих стариків, тільки підборіддя виступало дуже далеко вперед, так що він мусив щоразу закривати його хусткою, щоб не заплювати; маленькі очиці ще не погасли і бігали з-під високо порослих брів, як миші, коли, висунувши з темних нір гостренькі морди,

нашорошивши вуха і моргаючи вусом, вони дивляться, чи не затаївся де кіт або пустун-хлопчик, і нюхають підозріло саме повітря. Далеко прикметніше було вбрання його: ніякими засобами і намаганнями не можна б докопатись, з чого змайстрований був його халат: рукава й верхні поли так засмальцювались і заялозились, що були схожі на юхту, яка йде на чоботи; позаду замість двох теліпалось чотири поли, з яких клаптями лізла вата. На шиї в нього теж було пов'язане щось таке, чого не можна було розібрати: чи панчоха, чи підв'язка, чи начеревник, тільки ніяк не галстук.

Словом, коли б Чичиков зустрів його, отак причепуреного, десь під церковними дверима, то, мабуть, дав би йому мідний гріш. Бо на честь героя нашого треба сказати, що серце він мав жалісливе і він ніяк не міг утриматись, щоб не подати бідній людині мідного гроша. Але перед ним стояв не жебрак, перед ним стояв поміщик. У цього поміщика була тисяча з гаком душ, і спробував би хто знайти у кого іншого стільки хліба, зерном, борошном і просто в скиртах, у якого б кладовки, комори й сушарні завалені були такою безліччю полотен, сукон, овчин, вичинених і сиром'ятних, висушеною рибою і всяким овочем або грибами. Заглянув би хто до нього на робочий двір, де наготовлено було про запас усякого дерева й посуду, ніколи не вживаного — йому б здалося, чи не потрапив він часом у Москву на дров'яний двір, куди щодня ходять спритні тещі й свекрухи, з куховарками позаду, поповняти свої господарські запаси, і де горами біліє всяке дерево — шите, точене, стругане й плетене; бочки, пересіки, цебри, лагуни, дзбани з носиками і без носиків, побратими, козубки, микальниці67, куди баби кладуть свої мички, й інший мотлох, коробки з тонкої гнутої осики, кадібці з плетеного луб'я і багато всього, що йде на потребу багатої і бідної Русі. Нащо б, здавалось, потрібна була Плюшкіну така тьма подібних виробів? за все життя не довелося б їх ужити навіть на два такі маєтки, які були в нього, — але йому "й цього здавалось мало. Не задовольняючись цим, він ходив ще кожного дня по вулицях свого села, зазирав під містки, під перекладини, і все, що тільки траплялося йому: стара підошва, баб'яча ганчірка, залізний цвях, глиняний черепок, — усе тягнув до себе й складав у ту купу, яку Чичиков помітив у кутку

кімнати. "Он, уже рибалка вийшов на влови!" казали мужики, коли бачили, як він ішов по здобич. І справді, після нього не було потреби замітати вулицю: трапилось проїжджому офіцерові загубити шпору, шпора ця вмить спроваджувалась у відому купу; коли баба, якось заґавившись біля колодязя, забувала відро, він підбирав і відро. А втім, коли мужик помічав і викривав його на місці, він не сперечався і віддавав украдену річ; та якщо тільки вона потрапляла в купу, тоді вже кінець: він божився, що річ його, що купив він її отоді і в того, або дісталась від діда. У кімнаті своїй він піднімав з підлоги все, що тільки бачив: сургучик, клаптик папірця, пір'їнку і все це клав на бюро чи на віконце.

А був же час, коли він тільки був ощадним господарем! був жонатий і сім'янин, і сусід заїжджав до нього добре пообідати, послухати і повчитись у нього господарювання й мудрої скупості. Усе текло жваво і робилось розміреним ходом: крутилися млини, валяльні68, працювали сукняні фабрики, столярні верстати, прядильні; скрізь за всім наглядало пильне око хазяїна і, як працьовитий павук, бігав заклопотано, але спритно по всіх кінцях свого господарського павутиння. Занадто сильні почуття не відбивались у рисах обличчя його, але в очах світився розум; досвідченістю і знанням світу була перейнята мова його, і гостеві було приємно його слухати; привітна й говірка господиня славилась хлібосольством; назустріч виходили дві миловидні дочки, обидві біляві й свіжі, як троянди, вибігав син, моторний хлопчик, і цілувався з усіма, мало звертаючи уваги на те, радий чи не радий був цьому гість. У домі були повідчиняні всі вікна, антресолі були зайняті квартирою вчителя-француза, що прегарно голився і був великий стрілець: приносив завжди на обід тетеруків або качок, а іноді й самі тільки горобині яйця, з яких замовляв собі яєчню, бо більше в цілому домі ніхто її не їв. На антресолях жила також його компатріотка69, вихователька двох дівчат. Сам господар з'являвся до столу в сюртуку, хоч трохи приношеному, але охайному, лікті були в порядку: ніде ніякої латки. Але добра хазяйка померла; частина ключів, а з ними й дрібного клопоту, перейшла до нього. Плюшкін став неспокійніший і, як усі вдівці, підозріливіший і скупіший. На старшу дочку Олександру Степанівну він не міг у всьому

покластися, та й мав рацію, бо Олександра Степанівна скоро втекла із штабс-ротмістром Бог знає якого кавалерійського полку, і обвінчалася з ним десь похапцем, у сільській церкві, знаючи, що батько не любить офіцерів з чудного упередження, ніби всі військові картярі й мотяги. Батько послав їй на дорогу прокляття, а переслідувати не турбувався. У домі стало ще порожніше. У власника стала помітніше виявлятися скупість; вірна подруга її, сивина, що блиснула в шорсткому його волоссі, допомогла їй ще більше розвинутись; учитель-француз був відпущений, бо синові прийшов час на службу; мадам була прогнана, бо виявилась не безгрішною у викраденні Олександри Степанівни; син, бувши посланий у губернське місто з тим, щоб пізнати в палаті, на батькову думку, путню службу, вступив натомість у полк і написав батькові вже після свого вступу, просячи грошей на обмундирування; дуже природна річ, що він одержав на це те, що зветься в простолюдді дуля. Нарешті, остання дочка, що залишилась з ним у домі, померла, і старик опинився сам сторожем, охоронцем і володарем своїх багатств. Самотнє життя дало ситу поживу скупості, що, як відомо, має вовчий голод і чим більше пожирає, тим стає невситиміша; людські почуття, які й так не були глибокі, міліли щохвилини, і кожного дня щось втрачалося в цій зношеній руїні. І треба ж, під таку хвилину, неначе вмисне, на потвердження його думки про військових, щоб син його програвся в карти; він послав йому від щирого серця своє батьківське прокляття і ніколи вже не цікавився знати, існує він на світі чи ні. З кожним роком зачинялися вікна в його будинку, нарешті залишилось тільки двоє, з яких одне, як уже бачив читач, було заліплене папером; з кожним роком спускав він з очей, більше й більше, головні частини господарства, і дрібний погляд його звертався до папірців та пір'їнок, які він підбирав у своїй кімнаті; непоступливішим ставав він до покупців, що приїжджали забирати в нього господарські вироби; покупці торгувались, торгувались і нарешті кинули його зовсім, сказавши, що це біс, а не людина; сіно й хліб гнили, скирти й стоги перетворювались на гній, хоч розводь на них капусту, борошно в підвалах перетворилося в камінь, і треба було його рубати, до сукон, до полотен і домашніх тканин страшно було й торкнутись: вони оберталися в порох. Він уже позабував сам, скільки в нього було чого, і пам'ятав тільки, в якому місці стояв у

нього в шафі графинчик із залишком якоїсь настойки, на якому він сам зробив позначку, щоб ніхто по-злодійськи її не випив, та де лежала пір'їнка або сургучик. А тимчасом у господарстві дохід збирався по-давньому: стільки ж чиншу мусив принести мужик, таким же приносом горіхів обкладена була кожна жінка, стільки ж сувоїв полотна повинна була наткати ткаля — все це звалювалось у комори, і все ставало гнилизною й дірками, і сам він обернувся нарешті в якусь дірку на людстві. Олександра Степанівна якось приїжджала двічі з маленьким синком, пробуючи, чи не можна що-небудь одержати; видно, похідне життя з штабс-ротмістром не було таке принадне, яким здавалось до весілля. Плюшкін, проте, її простив і навіть дав маленькому внучкові погратись якогось ґудзика, що лежав на столі, але грошей нічого не дав. Вдруге Олександра Степанівна приїхала з двома малятками й привезла йому паску до чаю та новий халат, бо в батенька був такий халат, на який дивитись не тільки було совісно, але навіть і соромно. Плюшкін приголубив обох внуків і,j посадивши їх собі одного на праве коліно, а другого на ліве, погойдав їх зовсім так, немов вони їхали на конях, паску й халат узяв, але дочці нічогісінько не дав. З тим і поїхала Олександра Степанівна.

Отже, ось якого роду поміщик стояв перед Чичиковим! Треба сказати, що подібні явища рідко трапляються на Русі, де все любить скоріше розгорнутись, ніж зіщулитися, і тим разючіше буває воно, що тут же по сусідству нагодиться поміщик, який гуляє на всю широчінь руського молодецтва й панства, який марнує, як то кажуть, все життя. Небувалий проїжджий спиниться з поливом перед його житлом, не розуміючи, який можновладний принц опинився зненацька серед маленьких, непоказних власників: палацами виглядають його білі кам'яниці з незчисленною кількістю димарів, бельведерів, флюгерів, оточені стадом флігелів і всякими приміщеннями для приїжджих гостей. Чого тільки немає в нього? Театри, бали; всю ніч сяє прибраний огнями й каганчиками, сповнений громом музики сад. Півгубернії вичепурилося й весело гуляє під деревами, і нікому не ввижається дике й загрозливе в цьому насильному освітленні, коли театрально вискакує з гущавини дерев осяяна підробленим світлом гілка, позбавлена своєї яскравої

зелені, а вгорі темнішим і суворішим, і вдвадцятеро грізнішим здається через це нічне небо, і, далеко тріпочучи листям у високості, відходячи глибше в непробудний морок, обурюються суворі вершини дерев на цей оманний блиск, що освітлив знизу їхнє коріння.

Вже кілька хвилин стояв Плюшкін, не мовлячи й слова, а Чичиков усе ще не міг почати розмови, спантеличений як виглядом самого господаря, так і всім тим, що було в його кімнаті. Довго не міг він придумати, якими б словами пояснити причину свого приїзду. Він уже хотів був висловитись у такому дусі, що, начувшись про чесноту й високі властивості душі його, визнав за обов'язок принести особисто данину пошани, але схаменувся й відчув, що це занадто. Скоса кинувши ще один погляд на все, що було в кімнаті, він відчув, що слово чеснота й виняткові властивості душі можна з успіхом замінити словами: економія й порядок; і тому, змінивши таким чином мову, він сказав, що, начувшись про економію його й виняткове управляння маєтками, він визнав за обов'язок познайомитись і засвідчити особисто свою пошану. Звісно, можна було б навести іншу, кращу причину, але нічого іншого не навернулось тоді на думку.

На це Плюшкін щось промимрив собі крізь губи, бо зубів не було, що саме, невідомо, але, можливо, зміст був такий:

"А забрав би тебе чорт з твоєю пошаною!" Але тим, що гостинність у нас в такій силі, що й скнара неспроможний переступити її законів, то він додав зразу ж трохи виразніше:

"Прошу уклінно сідати!"

"Я давненько не бачу гостей", сказав він: "та признатися сказати, в них мало бачу толку. Завели пренепристойний звичай їздити один до одного, а в господарстві й недогляд... та й коней їхніх годуй сіном! Я давно вже пообідав, а кухня в мене така препогана, і димар зовсім розвалився, почнеш топити, ще пожежі наробиш".

"Он воно як!" подумав собі Чичиков: "добре ж, що я в Собакевича перехопив ватрушку, та шматок баранячого боку".

"І такий препоганий анекдот, що сіна хоч би пучок на господарстві!" продовжував Плюшкін. "Та й справді, як прибережеш його? земельки обмаль, мужик ледачий, робити не любить, думає, як би в шинок... так і дивися, підеш на старості літ попід вікнами!"

"А проте мені казали", скромно зауважив Чичиков: "що у вас понад тисячу душ".

"А хто це казав! Та ви б, батечку, заплювали очі тому, хто це казав! Він пересмішник, видно, хотів пожартувати з вас. Ось, кажуть, тисяча душ, а піди та полічи, то й не налічиш нічого! Останні три роки клята гарячка виморила в мене здоровенний гурт мужиків".

"Скажіть! і багато виморила?" скрикнув Чичиков із співчуттям.

"Еге, поховали багатьох".

"А дозвольте дізнатись: скільки числом?"

"Душ вісімдесят".

"Та ну?"

"Не буду брехати, батечку".

"Дозвольте ще спитати: адже ці душі, я гадаю, ви рахуєте з дня подання останньої ревізії?"

"Це б іще слава Богу", сказав Плюшкін: "та от лихо, що з того часу до ста двадцяти набереться".

"Справді? аж сто двадцять?" скрикнув Чичиков і навіть роззявив гроли рот від подиву.

"Старий я, батечку, щоб брехати: сьомий десяток живу!" сказав Плюшкін. Він, здавалось, образився таким майже радісним вигуком. Чичиков помітив, що справді непристойна така нечулість до

чужого горя, і тому зітхнув тут-таки і сказав, що співчуває.

"Але ж співчуття в кишеню не покладеш", сказав Плюшкін. "Ось біля мене живе капітан, чорт знає його звідки взявся, каже родич: дядечку, дядечку! і в руку цілує, а як почне вболівати, то так завиває, що вуха заткни. З обличчя весь червоний: оковитої, мабуть, на смерть держиться. Мабуть, спустив грошенята, служачи в офіцерах, або театральна актриса виманила, так от він тепер і співчуває!"

Чичиков постарався пояснити, що його співчуття зовсім не такого роду, як капітанське, і що він не пустими словами, а ділом готовий довести його і, не відкладаючи справи далі, без усяких манівців, тут же виявив готовість узяти на себе обов'язок платити податки за всіх селян, що повмирали з таких нещасних випадків. Пропозиція, здавалось, зовсім вразила Плюшкіна. Він вирячив очі, довго дивився на нього й нарешті спитав: "Та ви, батечку, чи не служили у військовій службі?"

"Ні", відповів Чичиков, досить лукаво: "служив по цивільній".

"По цивільній?" перепитав Плюшкін і почав жувати губами, немов що-небудь їв. "Та як же? Це ж вам самим на збиток?"

"Для втіхи вашої готовий і на збиток".

"Ах, батечку! ах, благодійнику ти мій!" скрикнув Плюшкін, не помічаючи від радощів, що в нього з носа визирнув вельми некартинно тютюн, на зразок густого кофію, і поли халата, розкрившись, показали

одежу не досить пристойну для розглядання. "Оце потішили старика! Ох, господи ти мій! Ох, святителі ви мої!.." Далі Плюшкін і говорити не міг. Але не минуло й хвилини, як ця радість, що миттю показалась на дерев'яному обличчі його, так же миттю й погасла, немов її зовсім не бувало, і обличчя його знову набрало заклопотаного виразу. Він навіть утерся хусткою і, згорнувши її жужмом, почав нею водити собі по верхній губі.

"Як же, з дозволу вашого, щоб не розгнівити вас, ви за кожен рік беретеся платити за них, чи що? і гроші мені даватимете чи в казну?"

"Та ми ось як зробимо: ми укладемо на них купчу, начеб вони були живі і начеб ви їх мені продали".

"Еге ж, купчу..." сказав Плюшкін, задумався і знову почав жувати губами. "Але ж купчу — все витрати. Приказні такі безсовісні! Раніш бувало півкарбованцем міді відбудешся, та мішком борошна, а тепер пошли цілу підводу крупи, та червоного папірця в придачу," таке сріблолюбство! Я

не знаю, як священики не звертають на це уваги, сказав би яке-небудь повчання, бо що там не кажи, а проти слова Божого не встоїш".

"Ну, ти, я думаю, встоїш!" подумав сам собі Чичиков і промовив тут-таки, що, з пошани до нього, він готовий узяти навіть витрати по купчій на свій кошт.

Почувши, що навіть витрати по купчій він бере на себе, Плюшкін зробив висновок, що гість мусить бути зовсім дурний і тільки прикидається, ніби служив по цивільній, а, певно, був у офіцерах і волочився за акторками. З усім тим він, однак, не міг затаїти своєї радості і побажав усяких , утіх не тільки йому, але навіть діткам його, не спитавши, чи були вони в нього, чи ні. Підійшовши до вікна, постукав він пальцями в шибку й тукнув: "Гей, Прошка". Через хвилину було чути, як

хтось убіг поспіхом у сіни, довго порався там і стукав чобітьми, нарешті двері відчинились, і ввійшов Прошка, хлопчик років тринадцяти, в таких великих чоботях, що, ступаючи, мало не вийняв з них ноги. Чому в Прошки були такі великі чоботи, це можна дізнатися зараз же: у Плюшкіна на всю двірню, скільки її було в домі, були одні тільки чоботи, які мусили завжди стояти в сінях. Кожен, кого кликали до панських покоїв, звичайно витанцьовував через увесь двір босий, але, входячи в сіни, взував чоботи і вже так з'являвся в кімнату. Виходячи з кімнати він залишав чоботи знову в сінях і рушав знову на власній підошві. Якби хто глянув на це з віконця осінньої пори, і особливо коли вранці починаються маленькі приморозки, то побачив би, що вся двірня робила такі високі стрибки, які навряд чи вдасться проробити в театрах найметкішому танцівникові.

"Ось гляньте, батечку, яка пика!" сказав Плюшкін Чичикову, показуючи пальцем на Прошчине обличчя. "Дурний же, як дерево, а спробуй що-небудь покласти, вмить украде! Ну, чого ти прийшов, дурню, скажи, чого?" Тут він зробив невеличку мовчанку, на яку Прошка відповів теж мовчанкою. "Настанови самовар, чуєш, та ось візьми ключа, та віддай Маврі, щоб пішла в комірку: там на полиці є сухар з паски, яку привезла Олександра Степанівна, щоб подали його до чаю!., стривай, куди ж ти? дурило! ну, й дурило ж!.. О, який же ти дурило!., чого тікаєш? Біс у тебе в ногах чи що свербить?., ти перше вислухай: сухар зверху, мабуть, попсувався трохи, так хай зіскребе його ножем, та кришок не кидає, а віднесе в курник.

"Ось гляньте, батечку, яка пика!" сказав Плюшкін Чичикову, показуючи пальцем на Прошчине обличчя. "Дурний же, як дерево, а спробуй що-небудь покласти, вмить украде! Ну, чого ти прийшов, дурню, скажи, чого?"

Та дивись ти, ти не заходь, брат, у комірку, а то я тебе, знаєш! березовим віником, щоб смачніше! ось у тебе тепер добрий апетит, то щоб був ще кращий! От тільки спробуй зайти в комірку, а я тимчасом з вікна дивитимусь, їм ні в чому не можна довіряти", казав він далі,

звернувшись до Чичикова, після того як Прошва забрався разом зі своїми чобітьми. Слідом за тим він почав і на Чичикова поглядати підозріло. Риси такої незвичайної великодушності почали йому здаватися неймовірними, і він подумав сам собі: "А чорт його знає, може, він просто хвалько, як усі ці мотяги; набреше, набреше, щоб побалакати, та напитися чаю, а потім і поїде собі!" А тому з обачності й разом бажаючи трохи перевірити його, сказав він, що непогано б укласти купчу якнайшвидше, бо, мовляв, усяко буває з людьми: сьогодні живий, а завтра й Бог відає.

Чичиков виявив готовість укласти її хоч і в цю хвилину й зажадав тільки списочка всіх селян.

Це заспокоїло Плюшкіна. Помітно було, що він придумував щось зробити, і справді, взявши ключі, наблизився до шафи і, відімкнувши дверці, копирсався довго між склянками й чашками і нарешті промовив: "От і не знайдеш, а в мене був славний лікерчик, якщо тільки не випили! народ, такі злодії! А ось чи оце не він?" Чичиков побачив у руках його графинчик, що весь був у пилу, як у фуфайці. "Ще покійниця робила", провадив далі Плюшкін: "шах-райка-ключниця зовсім була його закинула і навіть не заткнула, каналія! Комашки і всіляка погань були позалазили туди, але я все сміття повиймав і тепер ось чистенької я вам наллю чарочку".

Але Чичиков постарався відмовитись від такого лікерчика, сказавши, що він вже і пив, і їв.

"Пили вже і їли!" сказав Плюшкін. "Та звісно, доброго товариства людину хоч де пізнаєш: він і не їсть, а ситий; а як отакий який злодюжка, так його скільки не годуй... От хоч би капітан приїде: "Дядечку", каже, "дайте чогось поїсти!" А я йому такий дядечко, як він мені дідусь. У себе дома їсти, мабуть, нічого, так от він і тиняється! Ага, вам же потрібен реєстрик усіх цих дармоїдів? Якже, я, мов знав, усіх їх списав на окремий папірець, щоб при першому поданні ревізії усіх їх викреслити". Плюшкін надів окуляри й почав ритися в паперах.

Розв'язуючи всякі пачки, він почастував гостя таким пилом, що той чхнув. Нарешті, витяг папірець, увесь списаний кругом. Селянських імен було на ньому густо як мошки. Були там усякі: і Парамонов, і Пименов, і Пантелеймонов, і навіть визирнув якийсь Григорій Доїжджай-не-доїдеш; усіх було понад сто двадцять. Чичиков посміхнувся, побачивши таку силу-силенну. Сховавши його в кишеню, він сказав Плюшкіну, що йому треба буде для укладання купчої приїхати в місто.

"У місто? Та як же?., а дім як залишити? У мене ж народ — або злодій, або шахрай: за день так обберуть, що й каптана ні на чому буде повісити".

"То чи не маєте когось знайомого?"

"Та кого ж знайомого? Усі мої знайомі повмирали, або розознайомились. Ох, батечку! як не мати, маю!" скрикнув він. "Адже знайомий сам голова, їздив навіть в давні літа до мене, як не знати! однокашники були, разом по парканах лазили! як незнайомий? там такий знайомий! так чи не до нього й написати?"

"Та звісно до нього".

"Якже, там такий знайомий! у школі були приятелі".

І на цьому дерев'яному обличчі раптом промайнув якийсь теплий промінь, полишилось не почуття, а якийсь блідий відбиток почуття, явище, подібне до несподіваної появи на поверхні води потопаючого, який викликав радісний крик у юрбі, що обступила берег. Але даремно зраділі брати й сестри кидають з берега мотузки й чекають, чи не вирине знову спина або стомлені борнею руки — поява була остання. Глухо все, і ще страшніша й порожніша стає після того заспокоєна поверхня безмовної стихії. Так і обличчя Плюшкіна, слідом за почуттям, що на мить промайнуло по ньому, стало ще бездушніше і ще вульгарніше.

"Лежала на столі чвертка чистого паперу", сказав він: "та не знаю, де поділась: люди в мене такі непутящі!" Тут він почав заглядати і під стіл, і на стіл, нишпорив скрізь і нарешті закричав: "Мавро! чуєш, Мавро!" На поклик з'явилась жінка з тарілкою в руках, на якій лежав сухар, уже знайомий читачеві. І між ними відбулася така розмова: "Де ти заділа, розбійнице, папір?"

"Їй-Богу, пане, не бачила, опріч невеликого клаптичка, яким зволили прикрити чарку".

"А от я по очах бачу, що поцупила".

"Та на що ж би я поцупила? Мені ж користі з нього ніякої; неписьменна я".

"Брешеш, ти віднесла паламарчукові: він трохи тямить, так ти йому й віднесла".

"Та паламарчук, коли схоче, так дістане собі паперу. Не бачив він вашого клаптика!"

"От зажди лишень: на страшному суді чорти припечуть тебе за це залізними гаками! ось побачиш, як припечуть!"

"Та за що ж припечуть, коли я не брала і в руки чвертки? Хай уже за інший якийсь бабський гріх, а за злодійство ще мені ніхто не дорікав".

"А от чорти тебе й припечуть! скажуть: "Оце тобі, мотяго, за те, що пана дурила!" та гарячими тебе й припечуть!"

"А я скажу: ні за що! Їй-Богу, ні за що, не брала я... Та ось він лежить на столі. Завжди отак даремно дорікаєте!"

Плюшкін побачив, справді, чвертку й на хвилину спинився, пожував губами і промовив: "Ну, чого ж ти розходилася так: ач яка в'їдлива! їй скажи тільки одно слово, а вона вже у відповідь десяток! Піди лишень принеси вогнику запечатати лист. Та стій, ти схопиш лойову свічку, лій річ топка: згорить — та й нема, тільки збиток, а ти принеси мені скіпочку!"

Мавра пішла, а Плюшкін, сівши в крісло і взявши в руку перо, довго ще крутив на всі боки чвертку, роздумуючи, чи не можна відділити від неї ще восьминку, але нарешті переконався, що ніяк не можна; вмочив перо в чорнильницю з якоюсь запліснявілою рідиною і безліччю мух на дні і почав писати, виставляючи літери, схожі на музичні ноти, стримуючи щохвилини жвавість руки, що розскакувалася по всьому папері, ліплячи скупо рядок на рядку і не без жалю міркуючи про те, що все ще залишиться багато чистого пробілу.

І до такого нікчемства, дріб'язковості, гидоти могла дійти людина? могла так змінитися! І схоже це на правду? Все схоже на правду,' все може статися з людиною. Теперішній палкий юнак відскочив би з жахом, коли б показали йому його ж портрет у старості. Забирайте ж з собою в дорогу, виходячи з м'яких юнацьких літ у сувору жорстоку мужність, забирайте з собою всі людські почуття, не залишайте їх на шляху, не піднімете потім! Грізна, страшна прийдешня старість, і нічого не віддає назад, нічого не повертає! Могила милосердіша за неї, на могилі напишеться: тут почиває людина! але нічого не прочитаєш у холодних, бездушних рисах нелюдської старості.

"А чи не знаєте ви якого-небудь вашого приятеля?" сказав Плюшкін, згортаючи листа, "якому би знадобилися втікацькі душі".

"А у вас і втікачі є?" швидко спитав Чичиков опам'ятавшись.

"В тому-то й річ, що є. Зять робив довідки: каже, ніби й слід пропав, але ж він людина військова, майстер притупувати шпорою, а якби поклопотати по судах..."

"А скільки їх буде числом?"

"Та десятків із сім теж набереться".

"Та ну?"

"А Їй-Богу так! У мене ж що рік, то й тікають. Народ дуже вже зажерливий, від неробства завів звичку жерти, а в мене їсти й самому нічого... А я б уже за них що тільки дай, узяв би. Та порадьте вашому приятелеві: хай би хоч десяток знайшовся, так от у нього й добрий гріш. Адже ревізька душа ходить по п'ятсот карбованців".

"Ні, цього ми приятелеві й понюхати не дамо", сказав сам собі Чичиков і потім пояснив, що такого приятеля ніяк не знайдеться, що самі витрати в цій справі коштуватимуть більше; бо від судів треба відрізати поли власного каптана та тікати чимдалі; та коли вже він справді в такій скруті, то, бувши зворушений співчуттям, він ладен дати... але це така дрібниця, про яку навіть не варто й говорити".

"А скільки б ви дали?" спитав Плюшкін і сам ізжаднів: руки його затремтіли, як живе срібло.

"Я б дав по двадцять п'ять копійок за душу".

"А ви як купуєте, на готові?"

"Так, зразу гроші".

"Тільки, батечку, ради злиднів моїх, дали б уже по сорок копійок".

"Шановний!" сказав Чичиков: "не тільки по сорок копійок, по п'ятсот карбованців заплатив би! залюбки заплатив би, бо бачу поважний, добрий старик терпить з причини власної добродушності".

"А Їй-Богу, так! Їй-Богу, правда!" сказав Плюшкін, звісивши голову вниз і журливо похитавши нею, "все через добродушність".

"Ну, от бачите, я відразу збагнув ваш характер. Отже, чому ж не дати мені по п'ятсот карбованців за душу, але... достатку немає; по п'ять копійок, будь ласка, ладен прикинути, з тим, щоб кожна душа обійшлась, таким чином, по тридцять копійок".

"Ну, батечку, воля ваша, хоч по дві копійки прикиньте".

"По дві копійки прикину, будь ласка. Скільки їх у вас? Ви, здається, казали сімдесят?"

"Ні. Всіх набереться сімдесят вісім".

"Сімдесят вісім, сімдесят вісім, по тридцять копійок за душу, це буде..." тут герой наш одну секунду, не більше, подумав і сказав відразу: "це буде двадцять чотири карбованці і дев'яносто шість копійок!" він на арифметиці знався. Тут-таки примусив він Плюшкіна написати розписку й віддав йому гроші, які той узяв у обидві руки й поніс до бюро так обережно, немов ніс якусь рідину, щохвилини боячись розхлюпати Її. Підійшовши до бюра, він переглянув їх ще раз і поклав теж надзвичайно обережно до однієї з шухляд,

Тут-таки примусив він Плюшкіна написати розписку й віддав йому гроші, які той узяв у обидві руки й поніс до бюро так обережно, немов ніс якусь рідину, щохвилини боячись розхлюпати її.

де, певно, їм судилося бути похованими доти, доки отець Карп і отець Полікарп, два священики його села, не поховають його самого, на

невимовну радість зятеві й дочці, а може, й капітанові, що записався йому в рідню. Сховавши гроші, Плюшкін сів у крісло і вже, здавалось, більше не міг знайти матерії про що говорити.

"А що, ви вже збираєтесь їхати?" сказав він, помітивши невеликий рух, який зробив Чичиков для того тільки, щоб дістати з кишені хустку.

Це запитання нагадало йому, що справді нема чого більше баритись. "Так, мені вже час!" промовив він, взявшись за капелюх. "А чайку?"

"Ні, чайку хай краще вже колись іншим разом". "Як же, а я наказав самовар. Я, признатись сказать, не охочий до чаю: напій дорогий, та й ціна на цукор піднялась немилосерда. Прошка! не треба самовара! Сухар віднеси Маврі, чуєш хай його покладе на те саме місце, або ні, дай його сюди, я вже віднесу його сам. Прощайте, батечку, хай благословить вас Бог, а листа голові ви ж віддайте. Егеж! хай прочитає, він мій давній знайомий. Якже! були з ним однокашниками!"

Потому це дивне явище, цей зіщулений дідок провів його з двору, після чого звелів ворота зараз же замкнути; тоді обійшов комори, з тим, щоб оглянути, чи на своїх місцях сторожі, що стояли на кожному розі, калатаючи дерев'яними лопатками в порожнє барильце, замість чавунної дошки; після того зазирнув у кухню, де під тою приключкою, щоб покуштувати, чи добре їдять люди, наївся добряче щів з кашею і, вилаявши всіх до одного за злодійство й погану поведінку, повернувся до своєї кімнати. Залишившись сам, він навіть подумав про те, як би йому віддячити гостеві за таку, справді, безприкладну великодушність. "Я йому подарую", подумав він сам собі, "кишенькового годинника: він-бо гарний, срібний годинник, а не те, щоб якийсь томпаковий чи бронзовий, трошки зіпсований, але ж він собі полагодить; він чоловік молодий, так йому потрібний годинник, щоб сподобатись своїй нареченій! Або ні", додав він після деякого роздуму, "краще я залишу його йому після моєї смерті, в духівниці, щоб згадував про мене".

Але герой наш і без годинника був у найвеселішому настрої. Таке несподіване придбання було сущий подарунок. Справді, що не кажи, та не самі тільки мертві душі, а ще й утікачі, і всього понад двісті чоловіка! Звісно! ще під'їжджаючи до села Плюшкіна, він уже передчував, що буде деяка нажива, але такої прибуткової ніяк не сподівався. Всю дорогу він був веселий незвичайно, посвистував, награвав губами, приставивши до рота кулак, ніби грав на трубі, і нарешті завів якусь пісню, до такої міри незвичайну, що сам Селіфан слухав, слухав і потім, похитавши злегка головою, сказав: "чи ти ба, як пан співає!" Був уже густий присмерк, коли під'їхали вони до міста. Тінь із світлом перемішалась зовсім і, здавалось, самі речі перемішались також. Строкатий шлагбаум набув якогось невиразного кольору; вуса в солдата, що стояв на варті, здавались на лобі й багато вище від очей, а носа ніби не було зовсім. Гуркіт і стрибки дали відчути, що бричка з'їхала на брук. Ліхтарі ще не засвічувались, де-не-де тільки починали освітлюватись вікна будинків, а в провулках та завулках відбувалися сцени й розмови, нерозлучні з цим часом у всіх містах, де багато солдатів, візників, робітників і особливого роду істот у вигляді дам у червоних шалях і черевиках без панчіх, котрі, як кажани, шмигають по перехрестях. Чичиков не помічав їх і навіть не помітив багатьох тоненьких чиновників із тростинками, які, мабуть, зробивши прогулянку за місто, повертались додому. Інколи долинали до слуху його якісь, здавалось, жіночі витуки: "брешеш, п'янице, я ніколи не дозволяла йому такого грубіянства!" або: "ти не бийся, мурло, а ходім у часть, там я тобі доведу..." Словом, ті слова, які зненацька обдадуть, як варом, якого-небудь замріяного двадцятилітнього юнака, коли, повертаючись із театру, несе він у голові іспанську вулицю, ніч, чудовий жіночий образ з гітарою та чудовими кучерями. Чого тільки нема і чого тільки не мріється в голові його? він на небесах, і до Шіллера заїхав у гості — і раптом розлягаються над ним, як грім, фатальні слова, і бачить він, що знову опинився на землі, і навіть на Сінному майдані, і навіть поблизу шинку, і знову пішло по-буденному красуватися перед ним життя.

Нарешті бричка, зробивши чималий стрибок, спустилася, немов у яму, у ворота гостиниці, і Чичиков зустрів Петрушка, що однією рукою

придержував полу свого сюртука, бо не любив, щоб розходились поли, а другою почав допомагати йому злазити з брички. Половий теж вибіг зі свічкою в руці й салфеткою на плечі. Чи зрадів Петрушка приїздові пана, невідомо, принаймні, вони переморгнулися з Селіфаном, і звичайно сувора його зовнішність цим разом ніби трохи проясніла.

"Довго зводили гуляти", сказав половий, присвічуючи на сходах.

"Так", сказав Чичиков, коли вийшов на сходи. "Ну, а ти як?"

"Слава Богу", відповів половий, кланяючись. "Учора приїхав поручик якийсь військовий, зайняв шістнадцятий номер".

"Поручик?"

"Невідомо який, з Рязані, гніді коні".

"Добре, добре, поводься й надалі добре!" сказав Чичиков і ввійшов у свою кімнату. Проходячи передпокій, він покрутив носом і сказав Петрушці: "Ти б, принаймні, хоч вікна відчинив."

"Та я їх відчиняв", сказав Петрушка, та й збрехав. А втім, пан і сам знав, що він збрехав, та вже не хотів нічого перечити. Після зробленої подорожі він почував велику втому. Звелівши подати найлегшу вечерю, з самого тільки поросяти, він відразу роздягся і, забравшись під ковдру, заснув добре, міцно, заснув чудово, як сплять тільки щасливці, що не відають ні геморою, ні бліх, ні занадто великих розумових здібностей.

ГЛАВА VII

Щасливий подорожній, який після довгої нудної дороги з її холодами, сльотою, гряззю, невиспаними станційними доглядачами, бряжчанням дзвіночків, лагодженнями, сварками, ямщиками, ковалями і всякого роду дорожніми негідниками, бачить нарешті знайомий дах з

вогниками, що линуть назустріч, і постануть перед ним знайомі кімнати, радісний крик людей, що вибігли назустріч, шум і біганина дітей, і заспокійлива тиха мова, уривана палкими поцілунками, спроможними знищити все сумне з пам'яті. Щасливий сім'янин, що має такий куток, але горе холостяку.

Щасливий письменник, який мимо характерів, нудних, огидних, що вражають сумною своєю дійсністю, наближається до характерів, перейнятих високою гідністю людини; який з великого виру щоденно діючих образів обрав тільки нечисленні винятки, який не зміняв і разу високого ладу своєї ліри, не спускався з вершини своєї до бідних нікчемних собратів своїх і, не торкаючись землі, весь поринав у свої далеко відторгнуті від неї і звеличені образи. Подвійно завидна прекрасна доля його: він серед них, як у рідній сім'ї; а тим часом далеко й гучно лунає його слава. Він окурив чарівним куривом людські очі, він дивно підлестив їх, приховавши сумне в житті, показавши їм прекрасну людину. Все з оплесками лине за ним і мчить слідом за урочистою його колісницею. Великим світовим поетом іменують його, що ширяє високо над усіма іншими геніями світу, як ширяє орел над іншими з високим польотом. Від самого імені його вже проймаються трепетом молоді палкі серця, у відповідь йому сльози блищать у всіх очах. Немає рівного йому в силі — він Бог! Та не таке щастя, і інша доля у письменника, який насмілився викликати назовні все, що кожної хвилини перед очима, і чого не бачать байдужі очі, всю страшну разючу твань дрібниць, що обплутали наше життя, всю глибину холодних, роздроблених, повсякденних характерів, якими кишить наша земна, часом гірка й нудна дорога,. і міцною силою невблаганного різця насмілився виставити їх опукло і яскраво на всенародні очі! Йому не зібрати народних оплесків, йому не бачити вдячних сліз і одностайного захвату схвильованих ним душ; до нього не полетить назустріч шістнадцятилітня дівчина із запамороченою головою і геройським захопленням; йому не забутись у солодких чарах ним же породжених звуків; йому не уникнути, нарешті, сучасного суду, лицемірно-бездушного сучасного суду, який назве нікчемними й низькими ним виплекані творіння, приділить йому злиденний куток серед

письменників, що ображають людство, надасть йому властивостей ним же зображених героїв, відніме в нього і серце, і душу, і божественне полум'я таланту. Бо не визнає сучасний суд, що однаково дивні скельця, які оглядають сонця і передають рух непомітних комах; бо не визнає сучасний суд, що багато треба глибини душевної, щоб осяяти картину, взяту із нікчемного життя, і піднести її в перл витвору; бо не визнає сучасний суд, що високий захоплений сміх гідний стати поруч з високим ліричним порухом, і що ціла прірва між ним і кривлянням балаганного блазня! Не визнає цього сучасний суд, і все оберне на докір і ганьбу невизнаному письменникові; без відради, без відповіді, без співчуття, як безсімейний подорожній, залишиться він сам серед шляху. Суворе його поприще і гірко відчує він свою самотність.

І довго ще приречено мені дивною владою іти рука в руку з моїми химерними героями, споглядати весь велетенський гін життя, озирати його крізь видний світові сміх і незримі, невідомі йому сльози! І далекий ще той час, коли іншим джерелом грізна хуртовина натхнення здійметься з огорнутої в священний жах і сяйво голови, і почують у збентеженому трепеті величавий грім іншої мови...

В дорогу! в дорогу! геть набігла на чоло зморшка і сувора хмурість обличчя! Відразу і вмить пірнімо в життя з усією його беззвучною тріскотнявою та бубонцями і подивімось, що робить Чичиков.

Чичиков прокинувся, потяг руки й ноги, і відчув, що виспався добре. Полежавши хвилин зо дві на спині, він клацнув рукою і згадав з прояснілим обличчям, що в нього тепер за малим не чотириста душ. Тут-таки схопився він з ліжка, не подивився навіть на своє обличчя, яке любив щиро, і в якому, як здається, за найпринадніше вважав підборіддя, бо дуже часто хвалився ним перед ким-небудь з приятелів, особливо коли це траплялось під час гоління. "Ось глянь", казав він, звичайно погладжуючи його рукою: "яке в мене підборіддя: зовсім кругле!" Але тепер він не глянув ні на підборіддя, ні на обличчя, а просто так, як був, узув сап'янові чоботи з вирізаними викладками всяких кольорів, якими жваво торгує місто Торжок, завдяки недбалим

потягам руської натури, і по-шотландському в самій короткій сорочці, забувши свою статечність і пристойні середні літа, проробив по кімнаті два стрибки, при-шльопнувши себе дуже спритно п'яткою ноги. Потім в ту хвилину взявся до справи: перед шкатулкою потер руки з таким самим задоволенням, як потирає їх, виїхавши на слідство, непідкупний земський суд, підходячи до закуски, і зразу ж вийняв з неї папери, йому хотілось якнайшвидше кінчити все, не зволікаючи. Сам вирішив він скласти купчі, написати й переписати, щоб не платити нічого под'ячим. Формений порядок був йому достоту відомий: енергійно виставив він великими літерами: тисяча вісімсот такого-то року, потім слідом за тим, дрібнішими: я, поміщик такий-то, і все що слід. За дві години готове було все. Коли глянув він: потім на ці аркушики, на мужиків, які справді колись були мужиками, працювали, орали, пиячили, візникували, обдурювали панів, а може, й просто були хорошими мужиками, то якесь дивне, незрозуміле йому самому почуття опанувало його. Кожна з записочок нібито мала якийсь особливий характер, і через те нібито самі мужики набували свого власного характеру. Мужики, що належали Коробочці, всі майже були з додатками й прізвиськами. Записка Плюшкіна відзначалася лаконічністю в стилі: часто були виставлені тільки початкові слова імен та по батькові, і потім дві крапки. Реєстр Собакевича вражав незвичайною повністю та докладністю: ні одна з похвальних якостей мужика не була пропущена: про одного було сказано "добрий столяр", до другого дописано було "тямущий і хмільного не бере". Позначено було також докладно, хто батько і хто мати, і якої були обоє поведінки; у одного тільки якогось Федотова було написано: "батько невідомо хто, а народився від дворової дівки Капітоліни, але вдачі гарної і не злодій". Усі ці подробиці надавали якогось особливого вигляду свіжості: здавалось, нібито мужики ще вчора були живі. Дивлячись довго на імена їх, він розчулився і зітхнувши промовив: "Ненечко моя, скільки вас тут напхано! що ви, сердешні мої, поробляли на віку своєму? як перебивались?" І очі його мимоволі спинились на одному прізвищі, це був відомий Петро Савельїв Неуважай-корито, що належав колись поміщиці Коробочці. Він знову не втерпів, щоб не сказати: "Та й довгий який, на весь рядок роз'їхався! Майстер ти був, чи просто мужик і якою смертю тебе прибрало? чи в

шинку, чи серед дороги переїхала тебе сонного неповоротка валка? Пробка Степан, тесляр, тверезості зразкової. А! ось він, Степан Пробка, ось той богатир, що в гвардію годився б! Мабуть, усі губернії виходив із сокирою за поясом і чобітьми на плечах, з'їдав на гріш хліба, та на два сушеної риби, а в гамані, певно, притягав щоразу додому карбованців по сотні, а може й державну зашивав у полотняні штани або запихав у чобіт. Де тебе прибрало? Чи заліз ти для більшого заробітку під церковний купол, а може, й на хрест вибрався і, посковзнувшися звідти з перекладини, гримнув на землю, і тільки який-небудь дядько Михей, що стояв біля тебе, промовив, почухавши рукою в потилиці: "Ех, Ваня, і надало ж тобі!" а сам, обв'язавшись мотузком, поліз на твоє місце. Максим Телятников, швець. Хе, швець! п'яний, як швець, каже прислів'я. Знаю, знаю тебе, голубчику; якщо хочеш, усю історію твою розкажу: вчився ти в німця, що годував вас усіх разом, бив по спині ременем за неакуратність і не пускав на вулицю волочитись, і був ти диво, а не швець, і не нахвалиться було тобою німець, говорячи з дружиною або з камрадом. А як кінчилась твоя наука: "А ось тепер заведусь я своєю хатою", сказав ти, "та не так, як німець, що за копійкою труситься, а зразу забагатію". І ось давши панові чималий оброк, завів ти крамничку, набрав замовлень купу, та й ну працювати. Добув десь за дешевий гріш гнилушки товару й виграв, справді, вдвоє на кожному чоботі, та через тижнів два потріскались твої чоботи, і вилаяли тебе найганебніше. І от крамничка твоя спорожніла, і ти почав запивати, та валятись по вулицях, приказуючи: "Ні, погано на світі! немає життя руській людині, все німці заважають". А це що за мужик: Єлизавета Воробей.

Ото лихо: баба! вона як сюди забралася? Негідник Собакевич, і тут обдурив!" Чичиков мав рацію: це була, справді, жінка. Як вона забралась туди, невідомо, але так вправно була записана, що здалека можна було прийняти її за чоловіка і навіть ім'я кінчалось на літеру ъ, тобто не Єлизавета, а Єлизаветь). Одначе ж він цього не взяв до уваги і тут-таки її викреслив. "Григорій Доїжджай-не-доїдеш! Ти що був за чоловік? Чи візникуванням промишляв і, завівши тройку й рогожану кибитку, зрікся навіки дому, рідного лігва, і пустився тинятися з купцями по ярмарках. На дорозі ти віддав душу Богові, чи вколошкали тебе твої ж приятелі за

якусь гладку й червонощоку солдатку, чи запали в око лісовому бродязі ремінні твої рукавиці та тройка присадкуватих, але міцних коників чи, може, й сам, лежачи на податях, думав, думав, та з доброго дива завернув у шинок, а потім прямо в ополонку, і поминай як звали. Ех, руський народець! не любить помирати своєю смертю! А ви як, мої голуб'ята?" казав він далі, переводячи очі на папірець, де були позначені втікацькі душі Плюшкіна: "ви хоч і живі ще, та яке з вас пуття! Те саме, що й мертві, і де то носять вас тепер ваші прудкі ноги? Чи погано вам було в Плюшкіна, чи, просто, з своєї охоти гуляєте по лісах та обдираєте проїжджих? Чи по тюрмах сидите, чи пристали до інших панів і орете землю? Єремей Карякін, Микита Волокита, син його Антін Волокита — ці, й з прізвиська видно, що добрі бігуни. Попов, дворовий чоловік, мабуть, грамотій: ножа, я гадаю, не взяв у руки, а прокрався благородним способом. Та ось уже тебе безпаспортного піймав капітан-справник. Ти стоїш бадьоро на очній ставці. "Чий ти?" каже капітан-справник, докинувши тобі при цій вірній оказії якесь круте слівце. — "Такого й такого поміщика", відповідаєш ти жваво. — "Чого ти тут?" каже капітан-справник. — "Відпущений на оброк", відповідаєш ти, не запинаючись. — "Де твій паспорт?" — "У хазяїна, мішанина Пименова".— "Покликати Пименова! Ти Пименов?" — "Я Пименов". — "Давав він тобі паспорт свій?" — "Ні, не давав він мені ніякого паспорта". — "Що ж ти брешеш?" каже капітан-справник з додачею деякого крутого слівця. — "Так точно", відповідаєш ти жваво, "я не давав йому, бо прийшов додому пізно, а віддав на збереження Антипові Прохорову, дзвонареві". — "Покликати дзвонаря! Давав він тобі паспорт?" — "Ні, не брав я від нього паспорта". —"Що ж ти знову брешеш!" каже капітан-справник, скріпивши мову якимсь крутим слівцем. "Де ж твій паспорт?" — "Він у мене був", кажеш ти проворно, "та, може статись, видно, якось дорогою загубив його". — "А солдатську шинель", каже капітан-справник, загвоздивши тобі знову на додачу якесь круте слівце: "навіщо поцупив? і в священика теж скриню з міцними грішми?" — "І зовсім ні", кажеш ти, не зворухнувшись: "в злодійському ділі ніколи ще не бував". — "А чому ж шинель знайшли в тебе?" — "Не можу знати, мабуть, хтось інший приніс її". — "Ах, ти бестія, бестія!" каже капітан-справник, похитуючи головою і взявшись у боки. "А набийте йому на ноги колодки71 та відведіть у

тюрму". —< "Будь ласка! я з охотою", відповідаєш ти. І от, добувши з кишені табакерку, ти тастуєш приязно якихось двох інвалідів, що набивають на тебе колодки, і розпитуєш їх, чи давно вони у відставці і на якій війні бували. І от ти собі живеш у тюрмі, поки в суді чиниться твоя справа. І пише суд: перепровадити тебе з Царевококшайська в тюрму такого-то міста, а той суд пише знову: перепровадити тебе в якийсь Весьєгонськ, і ти переїжджаєш собі з тюрми до тюрми, і говориш, оглядаючи нову оселю: "Ні, ось Весьєгонська тюрма так куди краща: там хоч і в бабки, так є місце, та й товариства більше!" Абакум Фиров! ти брат, як? де, в яких місцях тиняєшся? Чи на Волгу тебе занесло, і полюбив ти вільне життя, приставши до бурлаків?.." Тут Чичиков спинився і злегка задумався. Над чим він задумався? Чи задумався він над долею Абакума Фирова, чи задумався так сам собі, як задумується всякий руський, хоч би яких він літ, чину і стану, коли замислить про розгул широкого життя. Та й справді, де тепер Фиров? гуляє шумно й весело на хлібній пристані, підрядившись до купців. Квіти й стрічки на капелюху, вся веселиться бурлацька ватага, прощаючись з коханками й дружинами, високими, стрункими, в намистах і стрічках; танки, співи, клекотить увесь майдан, а носії тимчасом під крики, лайку та підганяння, чіпляючи гачком по дев'ять пудів собі на спину, з шумом сиплють горох і пшеницю в глибокі судна, звалюють лантухи з вівсом та крупами, і далеко видніють по всьому майдану купи навалених у піраміду, немов ядра, мішків, і весь хлібний арсенал справляє враження громаддя, поки не перевантажиться увесь у глибокі судна-суряки і не помчить ключем разом з весняною кригою нескінченний флот. Отам-то ви вже напрацюєтесь, бурлаки! і дружно, як раніше гуляли й дуріли, візьметесь до праці й поту, тягнучи лямку під одну нескінченну, як Русь, пісню.

"Ех-хе! дванадцята година!" сказав нарешті Чичиков, глянувши на годинник. "Що ж це я так загаявся? Та ще хай би діло робив, а то ні з того, ні з сього спочатку теревені правив, а тоді задумався. От який я справді дурень!" Сказавши це, він змінив свій шотландський костюм на європейський, стягнув міцніше пряжкою свій повний живіт, збризнув себе одеколоном, взяв у руки теплий картуз і з паперами під рукою

вирушив у цивільну палату вчиняти купчу. Він поспішав не тому, що боявся спізнитись, спізнитись він не боявся, бо голова був людина знайома і міг продовжити і вкоротити, з його бажання, присутствіє, як той давній Зевс Гомера, що здовжував дні і насилав бистрі ночі, коли треба було припинити брань любих йому героїв, або дати їм можливість закінчити бійку, але він сам у собі почував бажання якнайшвидше довести справи до кінця; до того часу йому здавалося все неспокійним і незручним; все-таки спадала думка, що душі не зовсім справжні і що в таких випадках цей клопіт завжди треба чимшвидше з плечей. Не встиг він вийти на вулицю, міркуючи про все це і водночас тягнучи на плечах ведмедя, критого коричневим сукном, як на самому повороті в провулок стикнувся з паном теж у ведмедях, критих коричневим сукном, і в теплому картузі з вухами. Пан скрикнув, це був Манілов. Вони схопили тут же один одного в обійми і хвилин п'ять залишались на вулиці в такому стані. Поцілунки з обох боків були такі міцні, що в обох цілий день майже боліли передні зуби. У Манілова від радості залишились тільки ніс та губи на обличчі, очі зовсім зникли. З чверть години держав він обома руками руку Чичикова і нагрів її страшенно. У зворотах найтонших і найприємніших він розповів, як летів обняти Павла Івановича; мова була закінчена таким компліментом, який личив хіба тільки дівчині, з якою йдуть танцювати. Чичиков відкрив рота, ще не знаючи сам, як дякувати, коли це Манілов вийняв з-під шуби папір, скручений у трубочку і зв'язаний рожевою стрічкою, і подав дуже спритно двома пальцями.

"Це що?"

"Мужички".

"А!" Він тут же розгорнув його, перебіг очима й здивувався чистоті й красі письма: "славно написано", сказав він, "не треба й переписувати. Ще й каймка навколо! хто це так майстерно зробив каймку?"

"Ну, вже не питайте", сказав Манілов.

"Ви?"

"Дружина".

"Ах Боже мій! мені, далебі, соромно, що завдав стільки турбот".

"Для Павла Івановича не існує турбот".

Чичиков уклонився з подякою. Дізнавшись, що він ішов у палату вчинити купчу, Манілов виявив готовість супроводити його. Приятелі взялись під руку й пішли разом. При всякому невеликому підвищенні, або горбку, або приступці, Манілов піддержував Чичикова і майже піднімав його рукою, додаючи з приємною посмішкою, що він не допустить ніяк Павла Івановича забити свої ніжки. Чичиков ніяковів, не знаючи як дякувати, бо почував, що був трохи важкенький. У подібних взаємних послугах вони дійшли нарешті, до майдану, де були присутствені місця; великий триповерховий кам'яний будинок, увесь білий, як крейда, мабуть, для зображення чистоти душ службових осіб, що в ньому містились, інші будівлі на майдані не відповідали величному кам'яному будинкові. Це були: караульна будка, біля якої стояв солдат з рушницею, дві-три візничі біржі, і, нарешті, довгі паркани з відомими парканними написами й малюнками, надряпаними вуглем і крейдою; більше не було нічого на цьому самотньому, або, як у нас висловлюються, красивому майдані. З вікон другого й третього поверху іноді висувались непідкупні голови жерців Феміди71 і, в ту ж мить ховалися знову, мабуть, на той час заходив до кімнати начальник. Приятелі не зійшли, а збігли вгору сходами, бо Чичиков, намагаючись уникнути підтримування під руки з боку Манілова, прискорював крок, а Манілов теж з свого боку летів уперед, намагаючись не дозволити Чичикову втомитись, і тому обидва задихались дуже сильно, коли вступили в темний коридор. Ні в коридорах, ні в кімнатах очі їхні не були вражені чистотою. Тоді ще не дбали про неї: і те, що було брудне, так і залишалося брудним, не набуваючи принадного вигляду. Феміда просто, яка є, в негліже й халаті, приймала гостей. Слід було б описати канцелярські кімнати, якими проходили наші герої, але автор має

великий острах до всіх присутствених місць. Коли й траплялось йому проходити їх навіть у блискучому і облагородженому вигляді з лакованими підлогами й столами, він намагався пробігти якомога швидше, смиренно опустивши і втупивши очі в землю, а тому зовсім не знає, як там усе благоденствує і процвітає. Герої наші бачили багато паперу, і чорнового і білого, нахилені голови, широкі потилиці, фраки, сюртуки губернського крою і навіть просто якусь світло-сіру, з-поміж усіх дуже відмінну куртку, яка, повернувши голову набік і поклавши її майже на самий папір, виписувала шпарко й замашно який-небудь протокол про відсудження землі або опис маєтку, захопленого якимсь мирним поміщиком, що спокійно доживав віку свого під судом, наживши собі і дітей і внуків під його захистом, та чути було уривками короткі вислови, промовлювані хрипким голосом: "Будь ласка, Федосію Федосієвичу, дільце № 368!" "Ви завжди кудись дінете затичку із казенної чорнильниці!" Іноді голос більш величавий, без сумніву, одного з начальників, розлягався владно: "На, перепиши! а не то скинуть чоботи і просидиш ти в мене шість діб не ївши". Шум від пер був великий і скидався на те, немовби кілька возів із хмизом проїжджали через ліс, завалений на чверть аршина сухим листям.

Чичиков і Манілов підійшли до першого стола, де сиділи два чиновники ще юного віку, і спитали: "Дозвольте дізнатись, де тут справи по купчих?"

"А що вам треба?" сказали обидва чиновники, обернувшись.

"А мені треба подати просьбу".

"А що ви купили таке?"

"Я б хотів попереду знати, де стіл по купчих, тут чи в іншому місці?"

"Та скажіть попереду, що купили і за яку ціну, так ми вам тоді й скажемо де, а так не можна знати".

Чичиков зразу побачив, що чиновники були просто цікаві, як усі молоді чиновники, і хотіли надати більше ваги й значення собі й своїй роботі.

"Слухайте, любі мої", сказав він: "я дуже добре знаю, що всі справи по купчих, незалежно від ціни, всі в одному місці, а тому прошу вас показати нам стіл, а коли ви не знаєте, що у вас робиться, так ми спитаємо інших". Чиновники на це нічого не відповідали, один з них тільки ткнув пальцем у куток кімнати, де сидів за столом якийсь старик, що перемічав якісь папери. Чичиков і Манілов пройшли поміж столами прямо до нього. Старий працював дуже уважно.

"Дозвольте дізнатись", сказав Чичиков, уклонившись: "чи тут справи по купчих?"

Старий підвів очі й промовив із зупинками: "Тут немає справ по купчих".

"А де ж?"

"Це в купчій експедиції".

"А де ж купча експедиція?"

"Це в Івана Антоновича".

"А де ж Іван Антонович?"

Старик ткнув пальцем у інший куток кімнати. Чичиков і Манілов пішли до Івана Антоновича. Іван Антонович уже запустив одне око назад і оглянув їх скоса, але ту ж хвилину поринув ще уважніше в писання.

"Дозвольте дізнатись", сказав Чичиков, уклонившись: "тут купчий стіл?"

Іван Антонович немовби й не чув і заглибився зовсім у папери, не відповідаючи нічого. Видно було зразу, що цей уже був чоловік розважливого віку, не то що молодий балакун та вертихвіст. Іван Антонович, здавалося, мав уже далеко за сорок років; волосся на ньому було чорне, густе; вся середина обличчя виступала в нього вперед і пішла в ніс, словом, це було те обличчя, яке називають звичайно кувшинним рилом.

"Дозвольте дізнатись, тут купча експедиція?" сказав Чичиков.

"Тут", сказав Іван Антонович, повернув своє кувшинне рило і намірився знову писати.

"А в мене справа ось яка: куплено мною у різних власників тутешнього повіту селян на вивід; купча є, залишається вчинити".

"А продавці є?"

"Деякі є, а від інших довіреність".

"А просьбу принесли?"

"Приніс і просьбу. Я б хотів... мені треба поспішити... так чи не можна, наприклад, кінчити справу сьогодні?"

"Атож, сьогодні! сьогодні не можна", сказав Іван Антонович. "Треба здобути ще довідки, чи немає заборон".

"А втім, щодо того, щоб прискорити справу, так Іван Григорович, голова, мені великий друг..."

"Але ж Іван Григорович не один; бувають і інші", сказав суворо Іван Антонович.

Чичиков зрозумів заковику, яку загнув Іван Антонович, і сказав: "Іншим теж кривди не буде; я сам служив, діло знаю..."

"Ідіть до Івана Григоровича", сказав Іван Антонович, голосом трохи ласкавішим: "хай він дасть наказ, кому слід, а за нами діло не стане".

Чичиков, вийнявши з кишені папірця, поклав його перед Іваном Антоновичем, якого той зовсім не помітив і накрив його зараз же книгою. Чичиков хотів був показати йому його, але Іван Антонович рухом голови дав знати, що не треба показувати.

"А ваше як здоров'я?"

"Слава Богу, не поскаржусь", сказав Собакевич.

"Ось, він вас проведе в присутствіє!" сказав Іван Антонович, кивнувши головою, і один з священнодіючих, тут же присутніх, який так ревно приносив жертви Феміді, що обидва рукави тріснули на ліктях і давно лізла звідти підкладка, за що й дістав у свій час колезького реєстратора, прислужився нашим приятелям, як колись Віргілій прислужився Данте72, і повів їх в кімнату присутствія, де стояло одно тільки широке крісло і в ньому за столом перед зерцалом73 та двома товстими книгами сидів один, як сонце, голова. В цьому місці новий Віргілій відчув таку побожність, що ніяк не зважився ступити туди ногою і повернув назад, показавши свою спину, витерту, як рогожка, з прилиплою десь там курячою пір'їною. Увійшовши в залу присутствія, вони побачили, що голова був не сам, коло нього сидів Собакевич, зовсім заслонений зерцалом. Прихід гостей спричинив вигук, урядове крісло було відсунуте з шумом. Собакевич теж підвівся із стільця і став видний з усіх боків з довгими своїми руками. Голова прийняв Чичикова в обійми, і кімната присутствія наповнилася поцілунками; спитали один в одного

про здоров'я; виявилось, що в обох болить трохи поперек, що тут же й було пояснено сидячим життям. Голова, здавалось, уже був повідомлений Собакевичем про купівлю, бо почав вітати, що спочатку трохи збентежило нашого героя, особливо, коли він побачив, що і Собакевич і Манілов, обидва продавці, з якими справу було полагоджено келейно, тепер стояли разом віч-на-віч. Проте він подякував голові і, звернувшись зразу до Собакевича, спитав:

"А ваше як здоров'я?"

"Слава Богу, не поскаржусь", сказав Собакевич. І справді, ні на що було скаржитись: швидше залізо могло застудитись і кашляти, ніж цей на диво сформований поміщик.

"Та ви завжди славилися здоров'ям", сказав голова: "і покійний ваш батечко був теж кріпкий чоловік".

"Егеж, на ведмедя сам ходив", відповів Собакевич.

"Мені здається, проте", сказав голова: "ви б теж повалили ведмедя, якби захотіли вийти проти нього".

"Ні, не повалю", відповів Собакевич: "покійник був міцніший за мене", і, зітхнувши, казав далі: "Ні, тепер не ті люди, от хоч і моє життя, що за життя? так якось собі..."

"Чим же ваше життя не красне?" сказав голова.

"Негаразд, негаразд", сказав Собакевич, похитавши головою. "Ви посудіть, Іване Григоровичу: п'ятий десяток живу, ні разу не був хворий; хоч би тобі горло заболіло, болячка, або чиряк вискочив... Ні, не на добро! колись доведеться поплатитися за це". Тут Собакевич поринув у меланхолію.

"Ото який!" подумали разом і Чичиков і голова, "на що задумав нарікати!"

"До вас у мене є писулька", сказав Чичиков, вийнявши з кишені листа Плюшкіна.

"Від кого?" сказав голова і, розпечатавши, скрикнув: "А! від Плюшкіна. Він ще й досі животіє на світі. От доля, адже який був розумний, багатющий чоловік! а тепер..."

"Собака", сказав Собакевич: "шахрай, усіх людей переморив голодом".

"Гаразд, гаразд", сказав голова, прочитавши листа: "я готовий бути повіреним. Коли ви хочете вчинити купчу, тепер чи потім?"

"Тепер", сказав Чичиков: "я проситиму навіть вас, якщо можна, сьогодні; бо мені завтра хотілося б виїхати з міста: я приніс і купчі і просьбу".

"Усе це добре, тільки вже як хочете, ми вас не відпустимо так рано. Купчі будуть учинені сьогодні, а ви все-таки з нами поживіть. Ось я зараз дам наказ", сказав він і відчинив двері в канцелярську кімнату, всю наповнену чиновниками, що уподобилися до працьовитих бджіл, розсипаних по стільнику, якщо тільки стільник можна уподобити до канцелярських справ: "Іван Антонович тут?"

"Тут", озвався голос зсередини.

"Покличте його сюди!"

Уже відомий читачам Іван Антонович кувшин-не рило показався в залі присутствія і шанобливо вклонився.

"Ось візьміть, Іване Антоновичу, всі ці купчі..."

"Та не забудьте, Іване Григоровичу", підхопив Собакевич: "треба буде свідків, хоч по два з кожної сторони. Пошліть зараз же до прокурора, він людина гуляща і, певно, сидить дома, за нього все робить стряпчий Золотуха, найбільший хапуга в світі. Інспектор лікарської управи, він теж людина гуляща і, певно, вдома, якщо не поїхав кудись грати в карти, та ще тут багато є, хто ближче, Трухачевський, Бегушкін, усі вони даремно обтяжують землю!"

"А так, так!" сказав голова і зразу відрядив по них усіх канцелярського.

"Іще я попрошу вас", сказав Чичиков: "пошліть по повіреного однієї поміщиці, з якою я теж уклав угоду, по сина протопопа отця Кирила; він служить у вас же".

"Якже, пошлемо й по нього!" сказав голова: "все буде зроблено, а чиновним ви нікому не давайте нічого, про це я вас прошу. Приятелі мої не повинні платити". Сказавши це, він тут же дав

Іванові Антоновичу якийсь наказ, який тому, як видно, не сподобався. Купчі справили, здається, гарне враження на голову, особливо, коли він побачив, що всіх покупок було майже на сто тисяч карбованців. Кілька хвилин він дивився у вічі Чичикову з виразом великого задоволення і нарешті сказав: "Так он як! Ось яким способом, Павле Івановичу! так от ви придбали".

"Придбав", відповів Чичиков.

"Добре діло, справді, добре діло!"

"Та я бачу сам, що кращого діла не міг би й почати. Хоч як там, а мета людини все ще не визначена, коли вона не стала, нарешті,

твердою ногою на міцну підвалину, а не на якусь вільнодумну химеру юності". Тут він дуже до речі вилаяв за лібералізм, і по заслузі, всіх молодих людей. Але знаменно, що у словах його була все якась нетвердість, немов тут же сказав він сам собі: "Ех, брат, брешеш ти, та ще й дуже!" Він навіть не глянув на Собакевича й Манілова, боячись зустріти що-небудь на їхніх обличчях. Але даремно боявся він: обличчя Собакевича не зворухнулось, а Манілов, заворожений фразою, від задоволення тільки потрушував схвально головою, поринувши в такий стан, у якому перебуває любитель музики, коли співачка перевершила саму скрипку і писнула таку тонку ноту, яка не під силу й пташиному горлу.

"Та чому ж ви не скажете Іванові Григоровичу", озвався Собакевич: "що саме ви придбали; а ви, Іване Григоровичу, чому не спитаєте, яке придбання вони зробили? Який же народ! просто золото. Адже я їм продав і каретника Михеєва".

"Ні, невже й Михеєва продали?" сказав голова. "Я знаю каретника Михеєва: славний майстер; він мені дрожку переробив. Тільки дозвольте, як же... Ви ж мені сказали, що він помер..."

"Хто, Михеєв, помер?" сказав Собакевич, анітрохи не збентежившись. "Це його брат помер, а він преживісінький і став здоровіший, ніж був. Цими днями таку бричку налагодив, що й у Москві не зроблять. Йому по-справжньому тільки на самого государя й працювати".

"Атож, Михеєв славний майстер", сказав голова: "і я дивуюсь навіть, як ви могли з ним розлучитись".

"Та хіба один Михеєв! А Пробка Степан тесляр, Милушкін цегельник, Телятников Максим швець, усі ж пішли, усіх продав". А коли голова спитав, навіщо ж вони пішли, бувши людьми необхідними для дому й

майстрами, Собакевич відповів, махнувши рукою: А! так просто взяв дур:

дай, кажу, продам, та й продав здуру!" Потому він похилив голову, так ніби сам каявся в цій справі, і додав: "От і до сивого волосу дожив, а досі не набрався розуму".

"Але дозвольте, Павле Івановичу", сказав голова: "як же ви купуєте селян, без землі? хіба на вивід?"

"На вивід".

"Ну, на вивід інша річ. А в які місця?"

"В місця... в Херсонську губернію".

"О, там чудові землі, не заселені тільки", сказав голова і відізвався з великою похвалою про буйність тамтешніх трав.

"А землі в достатній кількості?"

"В достатній, стільки, скільки треба для куплених селян".

"Річка чи став?"

"Річка. А втім, і став є". Сказавши це, Чичиков глянув ненароком на Собакевича, і хоч Собакевич був, як і раніше, нерухомий, але йому здавалося, ніби було написано на обличчі його: "Ой, брешеш ти! навряд чи є річка й став, та й уся земля!"

Поки тривали розмови, почали помалу з'являтися свідки: знайомий читачеві прокурор моргун, інспектор лікарської управи, Трухачевський, Бегушкін та інші, що, за словами Собакевича, даремно обтяжували

землю. Багато з них були зовсім незнайомі Чичикову: тих, яких бракувало, і зайвих набрано було тут же з палатських чиновників. Привели також не тільки сина протопопа отця Кирила, але навіть і самого протопопа. Кожен із свідків вмістив себе з усіма своїми достоїнствами й чинами, хто оберненим шрифтом, хто косяками, хто просто мало не догори ногами, вміщуючи такі літери, яких навіть і не бачено було в російському алфавіті. Відомий Іван Антонович впорався досить проворно, купчі були записані, помічені, занесені в книгу й куди слід, з одержанням півпроцентних і за видрукуваний у Ведомостях, і Чичикову довелося заплатити зовсім дрібничку. Навіть голова дав наказ, щоб з митних грошей з нього взяли тільки половину, а друга невідомо яким способом була поставлена на рахунок якогось іншого просителя.

"Отже", сказав голова, коли все покінчили: "залишається тепер тільки покропити покупочку".

"Я готовий", сказав Чичиков. "Від вас залежить тільки призначити час. Був би гріх з мого боку, якби для такого приємного товариства та не розкупорити другу-третю пляшечку шипучого".

"Ні, ви не так зрозуміли справу: шипучого ми самі поставимо", сказав голова: "це наш обов'язок, наша повинність. Ви у нас гість: ми повинні частувати. Знаєте що, панове! Поки там що, а ми ось як зробимо: рушаймо всі, так як є, до поліцеймейстера; він у нас чудотворець: йому варт тільки моргнути, проходячи повз рибний ряд або погріб, так ви знаєте, як закусимо! та при цій оказії і у вістик".

Від такої пропозиції ніхто не міг відмовитись. Свідки вже від самої згадки про рибний ряд відчули апетит; узялися всі зразу ж за картузи й шапки, і присутствіє скінчилось. Коли проходили вони канцелярію, Іван Антонович кувшинне рило, поштиво вклонившись, сказав стиха Чичикову: "Селян накупили на сто тисяч, а за труди дали тільки одну біленьку".

"Але ж селяни які", відповів йому на це теж пошепки Чичиков, "ледачий і нікчемний народ, і половини не варті". Іван Антонович зрозумів, що відвідувач був характеру твердого і більше не дасть.

"А почім купили душу в Плюшкіна?" шепнув йому на друге вухо Собакевич.

"А Вороб'я навіщо дописали?" сказав йому у відповідь на це Чичиков.

"Якого Вороб'я?" сказав Собакевич.

"Та бабу, Єлизавету Вороб'я, ще й літеру ь поставили на кінці".

"Ні, ніякого Вороб'я я не дописував", сказав Собакевич і відійшов до інших гостей.

Гості добрались нарешті гуртом до дому поліцеймейстера. Поліцеймейстер був, справді, чудотворець: тільки почув він, у чім річ, в ту ж мить гукнув квартального, спритного чолов'ягу в лакованих ботфортах, і, здається, тільки два слова шепнув йому на вухо, та додав тільки: "розумієш!", а вже там, у другій кімнаті, протягом того часу, що гості різались у віст, з'явилася на столі білуга, осетри, сьомга, ікра паюсна, ікра свіжопросольна, оселедці, севрюжки, сири, копчені язики й балики, це все і було з боку рибного ряду. Потім з'явились додатки з хазяйського боку, вироби кухні: пиріг з головизною, куди ввійшли хрящ і щоки 9-пудо-вого осетра, другий пиріг з груздами, пряженці, маслянці74, зваренці75. Поліцеймейстер був до певної міри батько і благодійник у місті. Він був серед горожан зовсім як у рідній сім'ї, а до крамниць та гостиного двору навідувався, як до власної комори. Взагалі він сидів, як то кажуть, на своєму місці, і посаду свою збагнув досконало. Важко було навіть і вирішити, чи він був створений для місця, чи місце для нього. Справа була так поведена розумно, що він одержував удвоє більше прибутків проти всіх своїх попередників, а тим часом заслужив любов усього міста. Купці перші його дуже любили,

саме за те, що не гордий; і справді, він хрестив у них дітей, кумався з ними, і хоч дер із них часом сильно, але якось надзвичайно вміло: і по плечу поляскає, і засміється, і чаєм напоїть, пообіцяє і сам прийти пограти в шашки, розпитає про все: як справи, що і як. Коли дізнається, що дитинча якось прихворіло, то й ліки порадить, словом, молодець! Поїде на дрожці, дасть лад, а тимчасом і слівце промовить тому-іншому: "Що, Міхеїчу! треба б нам з тобою дограти колись у горку76". — "А так, Олексію Івановичу", відповідав той; скидаючи шапку: "треба б". —"Ну, брате, Ілле Пара-моничу, приходь до мене подивитись на рисака: наввипередки з твоїм піде, та й свого запряжи в бігунки; спробуємо". Купець, який на рисаках був схиблений, посміхався на це з особливою, як то кажуть, охотою і, погладжуючи бороду, казав: "Спробуємо, Олексію Івановичу!" Навіть усі сидільці, звичайно поскидавши в цей час шапки, із задоволенням поглядали один на одного й ніби хотіли сказати: "Олексій Іванович хороший чоловік!" Словом, він устиг набути цілковитої народності, і думка купців була така, що Олексій Іванович "хоч воно й візьме, так зате вже ніяк тебе не видасть". Помітивши, що закуска була готова, поліцеймейстер запропонував гостям закінчити віст після сніданку, і всі пішли до тієї кімнати, звідки долинаючий запах давно починав якнайприємніше лоскотати ніздрі гостям і куди вже Собакевич давно зазирав крізь двері, накинувши оком здалеку на осетра, що лежав збоку на великому блюді. Гості, випивши по чарці горілки темного, оливкового кольору, який буває тільки на сибірських прозорих каменях, з яких ріжуть на Русі печатки, приступили з усіх боків з виделками до стола й почали виявляти, як то кажуть, кожен свій характер і нахили, налягаючи хто на ікру, хто на сьомгу, хто на сир. Собакевич, залишивши поза всякою увагою увесь цей дріб'язок, примостився до осетра і, поки ті пили, розмовляли та їли, він за якусь чверть години умолов його всього, так що коли поліцеймейстер згадав був про нього і, сказавши: "а як вам, панове, здається цей утвір природи?" підійшов до нього з виделкою разом з іншими, то побачив, що від утвору природи залишився самий тільки хвіст; а Собакевич принишк так, мовби й не він, і, підійшовши до тарілки, яка була далі від інших, штрикав виделкою в якусь сушену маленьку рибку. Упоравши осетра, Собакевич сів у крісло і вже більше не їв, не пив, а тільки мружив і кліпав очима.

Рука в руку, не випускаючи один одного, вони цілу чверть години вибиралися на сходи і нарешті-таки подолали їх і зійшли.

Поліцеймейстер, здається, не любив жаліти вина; тостам не було числа. Перший тост був випитий, як читачі, може, й самі догадаються, за здоров'я нового херсонського поміщика, потім за благоденство селян його і щасливе їх переселення, потім за здоров'я майбутньої дружини його красуні, що зірвало приємну посмішку з вуст нашого героя. Приступили до нього з усіх, боків і почали переконливо просити залишитись хоч на два тижні в місті: "Ні, Павле Івановичу, як ви собі хочете, це виходить хату тільки холодити: на поріг та й назад! ні, ви проведіть час з нами! Ось ми вас одружимо: правда ж, Іване Григоровичу, одружимо його?"

"Одружимо, одружимо!" підхопив голова. "Хоч як опинайтесь руками й ногами, ми вас одружимо! Ні, батечку, потрапили сюди, так не нарікайте. Ми жартувати не любимо".

"Що ж? навіщо опинатися руками й ногами", сказав, посміхнувшись, Чичиков: "одруження не така річ, щоб теє, аби була наречена".

"Буде й наречена, чому не бути, все буде, все що хочете!.."

"А коли буде..."

"Браво, залишається!" закричали всі: "віват, ура, Павле Івановичу) ура!" І вони підійшли до нього цокатися з бокалами в руках. Чичиков перецокався з усіма. "Ні, ні, ще!" казали ті, що були завзятіші, і знову перецокались; потім полізли втретє цокатись, перецокались і втретє. За недовгий час усім зробилось весело надзвичайно. Голова, що був премилою людиною, коли розвеселявся, обнімав кілька разів Чичикова, промовляючи в сердечному пориванні: "Серце ти моє! мамонько моя!" і навіть, клацнувши пальцями, пустився пританцьовувати навколо нього, приспівуючи відому пісню: "Ах ты такой и эдакой камаринский мужик".

Після шампанського розкупорили угорське, яке додало ще більше духу й розвеселило товариство. Про віст забули цілком; сперечалися, кричали, говорили про все, про політику, про військову навіть справу, викладали вільні думки, за які іншим часом самі б відшмагали своїх дітей. Розв'язали тут же безліч трудних питань. Чичиков ніколи не почував себе в такому веселому настрої, уявляв себе вже справжнім херсонським поміщиком, говорив про всякі поліпшення: про трипільне господарство, про щастя й блаженство двох душ, і почав читати Собакевичу послання Вертера до Шарлотти77, на які той кліпав тільки очима, сидячи в кріслі, бо після осетра почував великий потяг до сну. Чичиков збагнув і сам, що почав уже занадто розв'язуватись, попросив екіпаж і скористувався прокурорською дрожкою. Прокурорський кучер, як виявилось дорогою, був хлопець досвідчений, бо правив однією тільки рукою, а другу засунув назад і придержував нею пана. Таким чином уже на прокурорській дрожці доїхав він до себе в гостиницю, де довго ще в нього вертілися на язиці всякі дурниці: білява наречена з рум'янцем і ямочкою на правій щоці, херсонські села, капітали. Селіфанові навіть віддані були деякі господарські накази зібрати всіх ново-переселених мужиків, щоб зробити всім особисто поголовну перекличку. Селіфан мовчки слухав дуже довго і потім вийшов з кімнати, сказавши Петрушці: "іди роздягати пана!" Петрушка заходився скидати з нього чоботи й трохи не стяг разом з ними на підлогу й самого пана. Але нарешті чоботи були зняті, пан роздягся як слід, і, покрутившись якийсь час на постелі, що рипіла немилосердо, заснув зовсім херсонським поміщиком. А Петрушка тим часом виніс в коридор панталони й фрак брусничного кольору з іскрою, який, розіп'явши на дерев'яну вішалку, почав вибивати прутом і щіткою, напустивши пилюки на весь коридор. Збираючись уже зняти їх, він глянув з галереї вниз і побачив Селіфана, що повертався з конюшні. Вони зустрілись поглядами і нюхом зрозуміли один одного: пан, мовляв, уклався спати, можна і навідатися декуди. Зараз же, віднісши до кімнати фрак і панталони. Петрушка зійшов униз, і обидва пішли разом, не кажучи один одному нічого про мету подорожі й балакаючи дорогою зовсім про стороннє. Прогулянку зробили вони недалеку: а саме перейшли тільки на другий бік вулиці, до будинку, що був навпроти гостиниці, і ввійшли в низенькі,

скляні, закурені двері, що вели майже в підвал, де вже сиділо за дерев'яними столами багато всяких: і з голеними і з неголеними бородами, і в некритих кожухах, і просто з сорочці, а дехто й у фризовій шинелі. Що робили там Петрушка з Селіфаном, Бог їх відає, але вийшли вони звідти через годину, побравшись за руки, додержуючи цілковитої мовчанки, виявляючи один до одного велику увагу і застерігаючи взаємно від усяких ріжків. Рука в руку, не випускаючи один одного, вони цілу чверть години вибиралися на сходи і нарешті-таки подолали їх і зійшли. Петрушка постояв з хвилину перед низеньким своїм ліжком, розмірковуючи, як би лягти пристойніше, і ліг зовсім упоперек, так що ноги його впиралися в підлогу. Селіфан ліг і собі на тому ж самому ліжку, вмостивши голову в Петрушки на череві й забувши про те, що йому слід було спати зовсім не тут, а може, в людській, якщо не в конюшні біля коней. Обидва заснули в ту ж хвилину, знявши хропіння нечуваної густоти, на яке пан з другої кімнати відповідав тонким носовим свистом. Незабаром слідом за ними все вгамувалося, і гостиницю обійняв непробудний сон; тільки в одному віконці видно ще було світло, де жив якийсь прибулий з Рязані поручик, дуже, мабуть, охочий до чобіт, бо замовив уже чотири пари і безперестанку примірював п'яту. Кілька разів підходив він до постелі з тим, щоб їх скинути й лягти, але ніяк не міг: чоботи справді були добре пошиті, і довго ще піднімав він ногу і оглядав вправно й напрочуд пригнаний каблук.

ГЛАВА VIII

Покупки Чичикова стали предметом розмов у місті. Пішли поголоски, чутки, міркування про те, чи вигідно купувати на вивід селян. У суперечках багато хто відзначився досконалим знанням справи. "Звісно", говорив дехто: "це так, проти цього нічого не скажеш: землі в південних губерніях справді гарні й родючі; але як то буде селянам Чичикова без води? адже річки немає ніякої". — "Це б ще нічого, що нема води, ще б нічого, Степане Дмитровичу, але ж переселення ненадійна справа. Річ відома, що таке мужик: на новій землі, та зайнятись ще хліборобством, та нічого в нього немає, ні хати, ні двора,

утече, як двічі по два, так п'ятами накиває, що й сліду не дошукаєшся". — "Ні, Олексію Івановичу, дозвольте, дозвольте, я не погоджуюсь з тим, що ви кажете, що мужик Чичикова втече. Руська людина здатна до всього і звикає до всякого клімату. Пошли її хоч на Камчатку, та дай тільки теплі рукавиці, вона поплескає руками, сокиру в руки, і пішла ставити собі нову хату". — "Але, Іване Григоровичу, ти спустив з ока важливу річ: ти не спитав, який мужик у Чичикова. Забув про те, що хорошої людини не продасть поміщик; я ладен голову покласти, коли мужик Чичикова не злодій і не п'яниця в останній мірі, гультяй і буйної поведінки". — "Так, так, з цим я згоден, це правда, ніхто не продасть хороших людей, і мужики , Чичикова п'яниці, але треба взяти до уваги, що саме отут і є мораль, отут і полягає мораль: вони тепер негідники, а переселившись на нову землю, зразу можуть стати чудовими підданими. Уже було немало таких прикладів: просто в житті, та і з історії також". — "Школи, ніколи", казав управляючий казенними фабриками: "повірте, ніколи цього не може бути. Бо в селян Чичикова буде тепер два сильних вороги. Перший ворог є близькість губерень малоросійських, де, як відомо, вільний продаж горілки. Я вас запевняю, за два тижні вони зіп'ються і будуть квачі. Другий ворог вже є сама звичка до бродяжницького життя, яку неодмінно набудуть мужики під час переселення. Треба хіба, щоб вони повсякчас були перед очима Чичикова і щоб він держав їх у міцних руках, прикручував би їх за всяку дрібницю, та й не-так, щоб покладаючись там на когось, а щоб сам-таки особисто, де слід, дав би й зуботичину й запотиличника". — "Навіщо ж Чичикову морочитись самому й давати запотиличника, він може знайти й управителя". — "Еге, знайдете управителя: всі шахраї!" — "Шахраї тому, що пани не займаються ділом". — "Це правда", підхопили багато хто. "Коли пан сам хоч трохи тямить у господарстві, та вміє розрізняти людей: у нього завжди буде хороший управитель". Але управляючий сказав, що менше, як за 5000, не можна знайти хорошого управителя. Але голова сказав, що можна й за 3000 знайти. Але управляючий сказав: "Де ж ви його знайдете? хіба в себе в носі?" Але голова сказав: "Ні, не в носі, а в тутешньому ж повіті, "а саме: Петро Петрович Самойлов: ось управитель, якого треба для мужиків Чичикова!" Багато було таких, що співчували Чичикову, і труднощі переселення такої величезної кількості

селян їх надзвичайно лякали; почали дуже побоюватись, щоб не сталося навіть бунту між таким неспокійним народом, як селяни Чичикова. На це поліцеймейстер зауважив, що бунту нема чого боятись, що для того, щоб відвернути його, існує влада капітан-справника, що капітан-справнику самому і їхати не треба, а послати замість себе тільки картуз свій, то сам цей картуз пожене селян до самого місця їх проживання. Багато хто запропонував свої думки щодо того, як викоренити буйний дух, що охоплював селян Чичикова. Думки були всякого роду: були такі, що вже занадто відгонили військовою жорстокістю та суворістю, мабуть, чи не зайвою; були одначе ж і такі, що дихали лагідністю. Поштмейстер зауважив, що перед Чичиковим лежить священний обов'язок, що він може стати серед своїх селян у деякому роді батьком, за його висловом: запровадити навіть благодійну освіту, і при цій нагоді висловився з великою похвалою про Ланкастерову школу взаємного навчання78.

Отак міркували й говорили в місті, і багато хто, спонукувані співчуттям, переказували навіть Чичикову особисто деякі з цих порад, пропонували навіть конвой для безпечного перепровадження селян на місце проживання. За поради Чичиков дякував, кажучи, що при нагоді не промине з них скористуватися, а від конвою відмовився рішуче, кажучи, що він зовсім не потрібний, що куплені ним селяни напрочуд сумирної вдачі, почувають самі добровільний нахил до переселення, і що бунту між ними ні в якому разі бути не може. Усі ці балачки й міркування призвели, проте, до найсприятливіших наслідків, яких тільки міг сподіватись Чичиков. А саме, пішли чутки, що він не більше і не менше, як мільйонщик. Жителі міста і так, як уже ми бачили в першій главі, сердечно полюбили Чичикова, а тепер, після таких чуток, полюбили ще сердечніше. А втім, коли сказати правду, вони все були народ добрий, жили між собою в злагоді, поводились зовсім по-приятельському, і бесіди їх мали печать якоїсь особливої простодушності й близькості: "любий друже Ілле Іллічу! слухай, брате, Антипаторе Захаровичу!.. Ти забрехався, серденько, Іване Григоровичу". До поштмейстера, якого звали Іван Андрійович, завжди додавали: шпрехен зі дейч, Іван Андрейч? словом, усе було дуже по-сімейному. Багато було не без

освіти: голова палати знав напам'ять "Людмилу" Жуковського79, яка ще була тоді неохололою новиною, і майстерно читав багато місць, особливо: "бір заснув, долина спить" і слово: "чу!" так, що справді ввижалось, ніби долина спить; для більшої подібності він навіть у цей час заплющував очі. Поштмейстер удався більше в філософію і читав досить старанно, навіть ночами, Юнгові "Ночі"80 і "Ключ до таїнств натури" Еккартсгаузена81, з яких робив дуже довгі виписки на цілі аркуші, і що це були за виписки, і якого роду вони були, це нікому не було відомо. А втім, він був дотепник, кучерявий у висловах, і любив, як сам висловлювався, присмачити мову. А присмачував він мову безліччю різних часток, як-от: "пане ти мій, отакий який-небудь, знаєте, розумієте, можете собі уявити, відносно так би мовити, певним чином" та іншими, які сипав він мішками; присмачував він мову теж досить удало підморгуванням, примружуванням одного ока, що все надавало дуже їдкого виразу багатьом його сатиричним натякам. Інші теж були, більше чи менше, люди освічені: хто читав Карамзіна, хто "Московские Ведомости", хто навіть і зовсім нічого не читав. Хто був те, що звуть тюрюк, тобто людина, яку треба було піднімати штурханом на що-небудь; хто був просто байбак, що лежав, як то кажуть, цілий вік на боці, так що й піднімати його було б марна річ: не встане ні в якому разі. Щодо гожості, вже відомо, всі вони були люди надійні, сухотного між ними нікого не було. Усі були такого роду, яким дружини в ніжних розмовах, що відбуваються на самоті, давали назви: кубушки, товстунчика, пузанчики, чорнушки, кікі, жужу і ін. Але взагалі вони були народ добрий, до краю гостинні, і людина, що зажила з ними хліба-солі або просиділа вечір за вістом, уже ставала чимсь близькою, тим більше Чичиков із своїми чарівними якостями й манерами, який знав справді велику таємницю подобатись. Вони так полюбили його, що він не бачив засобів, як вирватися з міста, тільки й чув він: ну, тиждень, ще один тиждень проживіть з нами, Павле Івановичу! словом, його носили, як то кажуть, на руках. Але незрівнянно чудовіше було враження (річ цілком дивовижна!), яке справив Чичиков на дам. Щоб це будь-як пояснити, слід було б сказати багато про самих дам, про їх товариство, описати, як то кажуть, живими фарбами їх душевні якості; але . для автора це дуже важко. З одного боку спиняє його безмежна пошана до дружин

сановників, а з другого боку... з другого боку просто важко. Дами міста N. були... ні, ніякими способами не можу; почувається ніби острах. У дамах міста N. найвизначніше було те... Аж дивно, зовсім не піднімається перо, немов свинець якийсь сидить у ньому. Та вже хай: про характер їх, видно, треба полишити сказати тому, в кого живіші фарби й більше їх на палітрі, а нам доведеться хіба двоє слів про зовнішність та про те, що поверховіше. Дами міста N. були те, що називають презентабельні, і з цього боку їх можна було сміливо поставити за зразок усім іншим. Щодо того, як поводитись, додержати тону, підтримати етикет, безліч пристойностей найтонших, а особливо допильнувати моди у найменших дрібницях, то в цьому вони випередили навіть дам петербурзьких і московських. Одягалися вони з великим смаком, їздили по місту в колясках, як веліла остання мода, позаду похитувався лакей, і ліврея в золотих позументах. Візитна картка, будь вона писана хоч на трефовій двійці, або бубновому тузі, але річ була дуже священна. Через неї дві дами, великі приятельки і навіть родички, пересварилися зовсім, а саме зате, що одна з них якось знехтувала контр-візитом. І вже хоч як намагалися потім чоловіки й родичі помирити їх, але ні, виявилось, що все можна зробити на світі, одного тільки не можна: помирити двох дам, що посварилися за знехтування візиту. Так обидві дами й залишилися у взаємній неприхильності, за висловом міського світу. Щодо займання перших місць відбувалося теж безліч досить сильних сцен, які навіювали чоловікам іноді зовсім рицарські великодушні поняття про заступництво. Дуелі, звісно, між ними не відбувалося, бо всі були цивільні чиновники, але зате один одному намагався накапостити, де було можна, що, як відомо, часом буває важче за всяку дуель. У поведінці дами міста N. були строгі, сповнені благородного обурення проти всього порочного і всяких спокус, карали без усякого жалю всякі слабкості. Якщо ж між ними й траплялося яке-небудь те, що зветься друге-третє, то воно траплялося потай, так що не давалося ніяк узнати, що трапилося; зберігалась уся гідність, і сам чоловік був так підготований, що коли й бачив друге-третє, або чув про нього, то відповідав коротко й розважливо прислів'ям: яке кому діло, що кума з кумом сиділа? Це треба сказати, що дами міста N. відзначалися, як і багато дам петербурзьких,

незвичайною обережністю і пристойністю в словах і висловах. Ніколи не говорили вони: я висякалась, я спітніла, я плюнула, а говорили: я полегшила собі ніс, я обійшлася за допомогою хусточки. Ні в якому разі не можна було сказати: ця склянка або ця тарілка смердить. І навіть не можна було сказати нічого такого, що дало б натяк на це, а говорили замість того: ця склянка негарно поводиться, або щось на зразок цього. Щоб ще більше облагородити російську мову, половину майже слів було викинуто зовсім з розмови, а тому дуже часто треба було вдаватись до французької мови, зате вже там, по-французькому, інша річ, там дозволялися такі слова, які були багато грубіші від згаданих. Отже, ось що можна сказати про дам міста N., говорячи більш поверхово. Та коли заглянути глибше, то, звісно, відкриється багато інших речей, але вельми небезпечно заглядати глибше в дамські серця. Отже, обмежившись видимою стороною, будемо продовжувати. Досі всі дами якось мало говорили про Чичикова, віддаючи йому, проте, все належне в приємності світського поводження: та з того часу, як пройшли чутки про його мільйонство, знайшлися й інші властивості. А втім, дами були зовсім не інтересантки; виною всьому слово: мільйонщик, не сам мільйонщик, а іменно тільки слово; бо в самому тільки звуку цього слова, крім всякого грошового мішка, міститься щось таке, що діє і на людей негідників, і на людей ні се ні те, і на людей хороших, словом, на всіх діє. Мільйонщик має ту вигоду, що може бачити підлоту, зовсім некорисливу, чисту підлоту, не засновану ні на яких розрахунках: багато хто дуже добре знає, що нічого не одержать від нього і не мають ніякого права одержати, але неодмінно хоч забіжать поперед нього, хоч засміються, хоч скинуть капелюха, хоч напросяться силоміць на той обід, куди дізнаються, що запрошено мільйонщика. Не можна сказати, що цей ніжний нахил до підлоти був відчутий дамами; а проте у багатьох вітальнях почали говорити відверто, що, звісно, Чичиков не перший красунь, та зате такий, як слід бути мужчині, що будь він трохи товщий або повніший, це вже було б недобре. При цьому було сказано якось навіть трохи образливо про тоненького мужчину, що він більш нічого, як щось на зразок зубочистки, а не людини. В дамських убраннях виявилось багато різних додатків. У гостинному дворі сталась штовханина, мало не давка; утворилося навіть гуляння, до такої міри

наїхало екіпажів. Купці здивувались, побачивши, як кілька сувоїв матерії, що були привезені ними з ярмарку і що не сходили з рук через ціну, яка здалася високою, пішли відразу в діло й були розкуплені нарозхват. Під час обідні в однієї з дам помітили знизу на платті таке руло, яке розігнало його на півцеркви, так що присутній тут часний пристав дав наказ посунутись народові далі, тобто ближче до паперті, щоб якось не прим'явсь туалет її високоблагородія. Сам навіть Чичиков не міг почасти не помітити такої незвичайної уваги. Одного разу, повернувшись до себе додому, він знайшов на столі в себе листа: звідки й хто приніс його, нічого не можна було дізнатись, трактирний слуга сказав, що принесли, мовляв, і не веліли казати від мого. Лист починався дуже рішуче, а саме так: "Ні, я мушу до тебе писати!" Потім говорено було про те, що є таємне співчуття між душами; ця істина скріплена була кількома крапками, що забрали майже піврядка; потім ішло кілька думок, вартих уваги своєю справедливістю, так що вважаємо за необхідне їх виписати: "Що життя наше? Долина, де оселилися скорботи. Що світ? Юрба людей, яка не відчуває". Далі та, що писала, згадувала, що змочує слізьми рядки ніжної матері, яка, минуло двадцять п'ять років, як уже не існує на світі; запрошувала Чичикова в пустелю, покинути назавжди місто, де люди в душних огорожах не користуються повітрям; закінчення листа бриніло навіть цілковитим розпачем і закінчувалось таким віршем:

Дві горлиці покажуть,

Де мій холодний прах;

Воркуючи, прокажуть,

Що вона сконала у сльозах.

В останньому рядку не було розміру, а втім, це байдуже: лист був написаний в дусі тодішнього часу. Ніякого підпису теж не було: ні імені, ні прізвища, ні навіть місяця та дня. У postscriptum було тільки додано,

що його власне серце мусить відгадати, хто вона, і що на балу в губернатора, який має бути завтра, буде присутній сам оригінал.

Це дуже його зацікавило. В анонімі було так багато принадного і збуджуючого цікавість, що він перечитав і вдруге, і втретє листа, і нарешті сказав: цікаво б, одначе ж, знати, хто б це така писала! Словом, справа, як видно, була серйозна; більше години він усе думав про це, нарешті, розставивши руки й нахиливши голову, сказав: "А лист дуже, дуже кучеряво написаний!" Потім, само собою розуміється, лист був згорнутий і покладений у шкатулку, в сусідстві з якоюсь афішею й запрошувальним весільним білетом, що сім років зберігався в тому самому стані й на тому самому місці. Трохи згодом принесли до нього, справді, запрошення на бал до губернатора — справа звичайна в губернських містах: де губернатор, там і бал, інакше ніяк не буде належної любові та пошани від дворянства.

Усе стороннє було в ту ж мить відставлене й відсунуте геть, і все було спрямоване на приготування до балу; бо, справді, було багато спонукливих і під'юджуючих причин. Зате, може, від самого створення світу не було витрачено стільки часу на туалет. Ціла година була присвячена тільки на саме розглядання обличчя в дзеркалі. Робилися спроби надати йому безлічі різних виразів: то поважний і статечний, то шанобливий, але з деякою посмішкою, то просто шанобливий без посмішки; відважено було в дзеркало кілька поклонів у супроводі неясних звуків, почасти схожих на французькі, хоч французькою Чичиков не знав зовсім. Він зробив навіть самому собі безліч приємних сюрпризів, підморгнув бровою й губами і зробив навіть дещо язиком; словом, чого тільки не. робиш, залишившись на самоті, почуваючи до того ж, що гарний, та до того ж бувши певен, що ніхто не заглядає в щілину. Нарешті він злегка поплескав себе по підборіддю, сказавши: "ах ти, морданчику такий!" і почав одягатись. Якнайбільш задоволений настрій супроводив його весь час одягання: надіваючи підтяжки або пов'язуючи галстук, він розшаркувався і вклонявся з особливою спритністю, і хоч ніколи не танцював, але зробив антраша. Це антраша

спричинило маленький невинний наслідок: задрижав комод і впала зі стола щітка.

Поява його на балу спричинила незвичайну дію. Все, що тільки було, повернулось до нього назустріч, хто з картами в руках, хто на найцікавішому пункті розмови, промовивши: "а нижній земський суд відповідає на це...", але що саме відповідає земський суд, це вже він кинув набік і поспішив з привітанням до нашого героя. "Павле Івановичу! Ох, Боже мій, Павле Івановичу! Найлюб'язніший Павле Івановичу! Найшановніший Павле Івановичу! Серце моє, Павле Івановичу! От де ви, Павле Івановичу! Ось він, наш Павло Іванович! Дозвольте пригорнути вас, Павле Івановичу! А давайте його сюди, ось я його поцілую міцно, мого любого Павла Івановича!" Чичиков водночас відчув себе в кількох обіймах. Не встиг зовсім видряпатись з обіймів голови, як опинився вже в обіймах поліцеймейстера; поліцеймейстер здав його інспекторові лікарської управи; інспектор лікарської управи відкупщикові, відкупщик архітекторові... Губернатор, що в той час стояв коло дам і тримав в одній руці цукерковий білет і болонку, побачивши його, кинув на підлогу і білет і болонку, тільки заскавчала собачка; словом, спричинив він радість і веселість надзвичайну. Не було обличчя, на якому не позначилося б задоволення або принаймні відбиток загального задоволення. Так буває на обличчях чиновників під час огляду начальником, що прибув, доручених їх керуванню установ: після того, як уже перший страх минув, вони побачили, що багато дечого йому подобається, і він сам зводив нарешті пожартувати, тобто промовити з приємною посмішкою кілька слів. Сміються вдвоє у відповідь на це найближчі чиновники, що обступили його; сміються від душі ті, хто від нього далі і хто, правда, не зовсім добре почув промовлені ним слова, і нарешті на дверях аж біля самого виходу який-небудь поліцейський, що зроду не сміявся за все життя і щойно показав народові кулака, і цей за незмінними законами відбиття зображає на обличчі своєму якусь посмішку, хоч ця посмішка більше схожа на те, якби хтось збирався чхнути після міцного тютюну. Герой наш відповідав усім і кожному і почував якусь спритність незвичайну: уклонявся направо й наліво, за звичаєм своїм, трохи набік, але зовсім вільно, так що зачарував усіх.

Дами тут же обступили його блискучою гірляндою і нанесли з собою цілі хмари всякого роду пахощів: одна дихала трояндами, від другої віяло весною і фіалками, третя вся наскрізь була пропахчена резедою; Чичиков піднімав тільки ніс вгору та нюхав.

А Чичиков заходив тимчасом у цілковите нерозуміння і не міг вирішити, котра з дам писала листа.

У вбраннях їх смаку було прірва: мусліни, атласи, серпанки були таких блідих, блідих модних кольорів, яким навіть і назви не можна було добрати (до такої міри дійшла тонкість смаку). Банти зі стрічок і букети квітів пурхали там і там по сукнях у найкартиннішому безладді, хоч над цим безладдям працювала багато порядна голова. Легкий головний убір держався тільки на самих вухах і, здавалося, казав: "Ой, полечу, шкода тільки, що не підійму з собою красуні!" Талії були обтягнені і мали найміцніші й найприємніші для ока форми (треба зауважити, що взагалі всі дами міста N. були досить повні, але шнурувалися так майстерно і мали таке приємне поводження, що товщини ніяк не можна було помітити). Усе було в них продумане й передбачене з надзвичайною обачністю; шия, плечі були відкриті саме стільки, скільки треба, і ніяк не далі; кожна оголила свої володіння до тієї межі, доки відчувала з власного переконання, що вони здатні погубити людину; інше все була приховано з надзвичайним смаком: або якийсь легесенький галстучок зі стрічки, або шарф легший від тістечка, відомого під ім'ям поцілунок, ефірно обіймав і огортав шию, або випущені були з-за пліч, з-під сукні, маленькі зубчасті стінки з тонкого батисту, відомі під ім'ям скромностей. Ці скромності приховували спереду і ззаду те, що вже не могло завдати згуби людині, а тимчасом примушували підозрювати, що саме там і була ота згуба. Довгі рукавички були надіті не щільно до рукавів, але умисне залишали оголеними збудні частини рук вище ліктя, які в багатьох дихали завидною свіжістю й повнотою; у деяких навіть тріснули лайкові рукавички, силувані насунутися далі, словом, здається, наче на всьому було написано: ні, це не губернія, це столиця, це сам Париж! Тільки де-не-де раптом висувався якийсь небачений землею чепець або навіть якесь мало не павине перо проти всіх мод, на власний смак. Але ж без

цього не можна, така вже властивість губернського міста: неодмінно воно де-небудь та спіткнеться. Чичиков, стоячи перед ними, думав: котра ж одначе написала листа, і висунув був уперед ніс; але по самому носу шарпнула його ціла низка ліктів, обшлагів, рукавів, кінців стрічок, пахучих шемізеток і суконь. Галопад летів на всю свою силу: поштмейстерша, капітан-справник, дама з голубим пером, дама з білим пером, грузинський князь Чіпхайхілідзев, чиновник з Петербурга, чиновник з Москви, француз Куку, Перхуновський, Беребендовський — усе знялось і полинуло...

"Оввa! пішла писати губернія!" промовив Чичиков, одступивши назад, і як тільки дами порозсідались по місцях, він знову почав вдивлятись, чи не можна по виразу в обличчі і в очах пізнати, котра писала; але ніяк не можна було пізнати ні по виразу в обличчі, ні по виразу в очах, котра писала. Скрізь було помітно таке ледь-ледь виявлене, невловиме тонке, у! яке тонке!.. "Ні", сказав собі Чичиков: "жінки — це такий предмет..." Тут він і рукою махнув: "просто годі й говорити! Піди лишень спробуй розповісти або передати все те, що бігає на їх обличчях, всі ті заломинки, натяки, а от просто нічого не передаси. Самі очі їх така безмежна держава, в яку заїхала людина — і поминай як звали! Вже її звідти ні гачком, нічим не витягнеш. Ну, спробуй, наприклад, описати самий блиск їх: вогкий, бархатний, цукровий, Бог їх знає, якого немає ще! і твердий, і м'який, і навіть зовсім томний, або, як дехто каже, в млості, або без млості, та небезпечніший ніж у млості, отак зачепить за серце та й поведе по всій душі, неначе смичком. Ні, просто не добереш слова: галантерна половина людського роду, та й тільки".

Пробачте! Здається, з уст нашого героя злетіло слівце, підхоплене на вулиці. Що ж поробиш? таке на Русі становище письменника! А втім, коли слово з вулиці потрапило в книгу, не письменник винен, винні читачі, і передусім читачі з вищого товариства: від них перших не почуєш жодного порядного російського слова, а французькими, німецькими та англійськими вони, мабуть, наділять у такій кількості, що й не захочеш, і наділять навіть з додержанням усіх можливих вимов, по-

французькому в ніс і гаркавлячи, по-англійському вимовлять, як належить птахові, і навіть фізіономію зроблять пташину і навіть посміються з того, хто не зуміє зробити пташиної фізіономії; а от тільки російським нічим не наділять, хіба що з патріотизму збудують собі на дачі хату на російський смак. Ось які читачі вищого стану, а за ними і всі, хто залічує себе до вищого стану! А тимчасом яка вибагливість! Хочуть неодмінно, щоб усе було написане мовою найдобірнішою, очищеною та благородною, словом, хочуть, щоб російська мова сама собою спустилася раптом із хмар, вироблена як слід, і сіла б їм прямо на язик, а їм більше нічого, як тільки роззявити рота та виставити його. Звісно, химерна жіноча половина людського роду; але шановні читачі, треба признатись, бувають ще химерніші.

А Чичиков заходив тимчасом у цілковите нерозуміння і не міг вирішити, котра з дам писала листа. Спробувавши спрямувати уважніше погляд, він побачив з дамського боку теж вияв чогось, що посилало разом і надію, і солодкі муки в серце бідолашного смертного, і він нарешті сказав: "ні, ніяк не можна вгадати!" А проте, це нітрохи не зменшило веселого настрою, в якому він перебував. Він невимушено й спритно розмінявся з деякими дамами приємними словами, підходив до тієї й іншої дрібним кроком, або, як то кажуть, дріботів ніжками, як звичайно роблять маленькі старички-чепуруни на високих каблуках, звані мишачими жеребчиками, що упадають вельми моторно коло дам. Подріботівши з досить зручними поворотами направо й наліво, він підшаркнув тут же ніжкою у вигляді коротенького хвостика, або на зразок коми. Дами були дуже задоволені і не тільки знайшли в ньому купу приємностей і люб'язностей, але навіть почали знаходити величний вираз в обличчі, щось навіть марсівське і військове, що, як відомо, дуже подобається жінкам. Навіть через нього вже починали трохи сваритись: помітивши, що він ставав звичайно біля дверей, деякі навперебій поспішали сісти на стілець ближче до дверей, і коли одній пощастило зробити це раніше, то мало не сталася пренеприємна історія, і багатьом, що бажали собі зробити те саме, здалося вже занадто огидним таке зухвальство.

Чичиков так захопився розмовами з дамами, або, краще, дами так захопили й закрутили його своїми розмовами, підсипаючи купу найвигадливіших і найтонших алегорій, які всі треба було розгадувати, від чого навіть виступив у нього на лобі піт, — що він забув виконати обов'язок пристойності і підійти передусім до господині. Згадав він про це вже тоді, коли почув голос самої губернаторші, яка стояла перед ним уже кілька хвилин. Губернаторша промовила ласкавим і трохи навіть лукавим голосом з приємним струшуванням голови: "А, Павле Івановичу, так ось як ви!.." достоту не можу переказати слів губернаторші, але було сказано щось сповнене великої люб'язності в тому дусі, в якому висловлюються дами й кавалери в повістях наших світських письменників, охочих описувати вітальні й похвалитися знанням вищого тону, в дусі того, що невже заполонили так ваше серце, що в ньому немає більше ні місця, ні найтіснішого куточка для безжально забутих вами. Герой наш повернувся в ту ж саму хвилину до губернаторші і вже зібрався дати їй відповідь, мабуть, нічим не гіршу від тих, що дають у модних повістях Звонські, Лінські, Лідіни, Греміни і всякі спритні військові люди, як, ненароком підвівши очі, спинивсь відразу, мов прибитий громом.

Перед ним стояла не сама губернаторша: вона держала під руку молоденьку шістнадцятилітню дівчину, свіженьку блондинку з тоненькими й красивими рисами обличчя, з гостреньким поборідям, з чарівно заокругленим овалом обличчя, яке художник узяв би за зразок для мадонни, і яке тільки рідким випадком трапляється на Русі, де , любить усе показатися в широкому розмірі, усе, що тільки є: і гори і ліси і степи, і обличчя і губи і ноги; ту саму блондинку, яку він зустрів по дорозі, їхавши від Ноздрьова, коли з дурості кучерів, чи коней, їхні екіпажі так дивно зіткнулись, переплутавшись упряжжю, і дядько Митяй з дядьком Миняєм узялись розплутувати Діло. Чичиков так зніяковів, що не міг промовити жодного путнього слова і промимрив чорт зна що таке, чого б уже ніяк не сказав ні Гремін, ні Звонський, ні Лідій.

"Ви не знаєте ще моєї дочки?" сказала губернаторша: "інститутка, щойно випущена".

Він відповів, що уже мав щастя зовсім несподівано познайомитись; спробував був дещо додати, але дещо зовсім не вийшло. Губернаторша, сказавши два-три слова, нарешті відійшла з дочкою в другий кінець зали до інших гостей, а Чичиков усе ще стояв нерухомо на тому ж самому місці, як людина, яка весело вийшла на вулицю з тим, щоб прогулятися, з очима, схильними дивитися на все, і раптом нерухомо спинилася, згадавши, що вона забула щось, і вже тоді дурнішого нічого не може бути за таку людину: вмить безтурботний вираз злітає з обличчя її; вона силкується пригадати, що саме забула вона, чи не хустку, але хустка в кишені, чи не гроші, але гроші теж у кишені, все, здається, при ній, а тимчасом якийсь невідомий дух шепоче їй на вухо, що вона забула щось. І от уже дивиться вона розгублено й невиразно на юрбу, що рухається перед нею, на пролітаючі екіпажі, на ківери й рушниці проходячого полку, на вивіску, і нічого добре не бачить. Так і Чичиков раптово зробився чужий усьому, що діялося навколо нього. В цей час з дамських благовонних вуст до нього полинула безліч натяків і запитань, перейнятих наскрізь тонкістю і люб'язністю. "Чи дозволено нам, бідолашним жителям землі, бути такими зухвалими, щоб спитати вас, про що мрієте?" — "Де знаходяться ті щасливі місця, у яких пурхає думка ваша?" — "Чи можна знати ім'я тієї, що завела вас у цю солодку долину задумливості?" Але він відповідав на все цілковитою неуважністю, і приємні фрази канули як у воду. Він навіть до того був нечемний, що скоро відійшов від них у другий бік, бажаючи поглянути, куди пішла губернаторша зі своєю дочкою. Але дами, здається, не хотіли залишити його так скоро; кожна в душі вирішила вжити всіх можливих засобів, таких небезпечних для сердець наших, і пустити в діло все, що було кращого. Треба зауважити, що в деяких дам, я кажу, в деяких, це не те, що у всіх, є маленька слабкість: якщо вони помітять у себе щось особливо гарне, чи лоб, чи рот, чи руки, то вже думають, що найкраща частина обличчя їхнього так перша і впаде всім у вічі, і всі відразу заговорять в один голос: "гляньте, гляньте, який у неї прекрасний грецький ніс, або який правильний, чарівний лоб!" У котрої ж гарні плечі, та певна наперед, що всі молоді люди будуть цілком захоплені й раз у раз повторюватимуть у той час, коли вона буде проходити мимо: "ах, які чудесні в цієї плечі!" а на обличчя, волосся, ніс,

лоб навіть не глянуть, а коли й глянуть, то як на щось стороннє. Ось як думають деякі дами. Кожна дама дала собі внутрішню обітницю бути якомога чарівнішою в танцях і показати в усьому блиску довершеність того, що в неї було найдовершенішого. Поштмейстерша, вальсуючи, з такою томністю опустила набік голову, що почувалося справді щось неземне. Одна дуже люб'язна дама, — що приїхала зовсім не за тим, щоб танцювати, з причини невеликого, як сама висловилась, інкомоділе82 у вигляді горошинки на правій нозі, внаслідок чого мусила навіть надіти плисові чобітки, — не втерпіла одначе ж і зробила кілька кругів у плисових чобітках, для того саме, щоб поштмейстерша не забрала справді забагато собі в голову.

Але все це ніяк не справило гаданого враження на Чичикова. Він навіть не дивився на кола, роблені дамами, але раз у раз підводився навшпиньки виглядати поверх голів, куди б могла забратись цікава блондинка; присідав і вниз також, видивляючись поміж плечей і спин, нарешті дошукався й побачив, що вона сиділа разом з матір'ю, над якою величаво похитувалась якась східна чалма з пером. Здавалось, нібито він хотів узяти їх приступом; чи весняний настрій подіяв на нього, чи штовхав його хто ззаду, тільки він протискався рішуче вперед, незважаючи ні на що; відкупщик дістав від нього такий поштовх, що заточився і ледве-ледве втримався на одній нозі, а то б, звісно, повалив за собою цілий ряд; поштмейстер теж відступився і глянув на нього з подивом, змішаним з досить тонкою іронією, але він на них не глянув; він бачив тільки здалека блондинку, що надівала довгу рукавичку і, без сумніву, палала бажанням пуститися літати по паркету. А вже там збоку чотири пари вибивали мазурку; каблуки ламали підлогу, і армійський штабс-капітан працював і душею, і тілом, і руками, і ногами, викручуючи такі па, яких і ві сні нікому не траплялось викручувати. Чичиков прошмигнув повз мазурку майже по самих каблуках і прямо до того місця, де сиділа губернаторша з дочкою. Проте він підступив до них дуже несміло, не дріботів так жваво і франтовито ногами, навіть трохи зам'явся і в усіх рухах позначилась якась незграбність.

Не можна сказати напевне, чи справді прокинулося в нашому герої почуття кохання, навіть сумнівно, щоб пани такого роду, тобто не так щоб товсті, одначе і не те щоб тонкі, здатні були до кохання, але з усім тим тут було щось,таке дивне, щось у такому роді, чого він сам не міг собі пояснити: йому здалося, як сам він потім признавався, що весь бал, з усім своїм гомоном і шумом, на кілька хвилин ніби десь віддалився; скрипки й труби витинали десь за горами, і все пойнялося туманом, схожим на недбало замальоване поле на картині. І з цього імлистого абияк накиданого поля виходили ясно й викінчено самі тільки тонкі риси знадливої блондинки: її овально-заокруглене личко, її тоненький, тоненький стан, який буває в інститутки в перші місяці після випуску, її біле, майже просте платтячко, що легко і зручно охопило в усіх місцях молоденькі стрункі члени, які позначалися в якихось чистих лініях. Здавалось, вона вся була схожа на якусь іграшку, майстерно виточену зі слонової кості; вона тільки одна біліла й виходила прозорою і світлою з каламутної і непрозорої юрби.

Видно так уже буває на світі, видно й Чичикови, на кілька хвилин у житті, перетворюються на поетів, але слово поет буде вже занадто. Принаймні він відчув себе зовсім чимсь ніби юнаком, мало-мало не гусаром. Побачивши біля них вільний стілець, він зразу ж сів на нього. Розмова спочатку не клеїлась, але згодом справа пішла, і він навіть почав набувати форсу, але... тут, на превеликий жаль, треба зауважити, що люди статечні і які займають важливі посади, якось трохи важкуваті в розмовах з дамами; на це майстри пани поручики, і ніяк не далі капітанських чинів.

Чичиков прошмигнув повз мазурку майже по самих каблуках і прямо до того місця, де сиділа губернаторша з дочкою.

Як вони роблять, Бог їх відає: здається, й не дуже мудрі речі говорять, а дівиця раз у раз качається на стільці від сміху; статський же радник Бог знає що розкаже: або поведе мову про те, що Росія дуже простора держава, або пустить комплімент, якого, звісно, вигадано не без дотепності, але від нього страшенно тхне книгою; коли ж скаже що-

небудь смішне, то сам незрівнянно більше сміється, ніж та, що його слухає. Тут це сказано для того, щоб читачі бачили, чому блондинка почала позіхати під час розповіді нашого героя. Герой, одначе, зовсім цього не помічав, розповідаючи безліч приємних речей, які вже траплялось йому розповідати в подібних випадках у різних місцях, а саме: в Симбірській губернії у Софрона Івановича Беспечного, де була тоді дочка його Аделаїда Софронівна з трьома зовицями: Марією Гаврилівною, Олександрою Гаврилівною та Адельгейдою Гаврилівною; у Федора Федоровича Перекроєва в Рязанській губернії; у Флора Васильовича Победоносного в Пензенській губернії та в брата його Петра Васильовича, де були свояченицяйого Катерина Михайлівна і троюрідні сестри її Роза Федорівна та Емілія Федорівна; у Вятській губернії у Петра Варсоноф'євича, де була сестра невістки його Пелагея Єгорівна з небогою Софією Ростиславівною й двома зведеними сестрами Софією Олександрівною та Маклатурою Олександрівною.

Всім дамам зовсім не сподобалось таке поводження Чичикова. Одна з них умисне пройшла повз нього, щоб дати йому це помітити, і навіть зачепила блондинку досить недбало товстим руло свого плаття, а шарфом, що пурхав круг плеч її, розпорядилася так, що він черкнув кінцем своїм її по самому обличчю; в той самий час позад нього з одних дамських уст злинуло, разом із запахом фіалок, досить колюче й ущипливе зауваження. Але, чи він не почув справді, чи прикинувся, що не почув, тільки це було негаразд, бо думкою дам треба дорожити: в цьому він і розкаявся, але вже потім, отже, пізно.

Обурення, у всіх відношеннях справедливе, відобразилось на багатьох обличчях. Хоч яка велика була в товаристві вага Чичикова, хоч він і мільйонщик і в обличчі його виявлялася велич і навіть щось марсівське та військове, але є речі, яких дами не простять нікому, хоч би хто він був, і тоді прямо пиши пропало! Є випадки, де жінка, хоч яка вона слабка й безсила характером в порівнянні з чоловіком, але відразу стає твердіша не тільки за чоловіка, але й за все, що тільки є на світі. Зневага, виявлена Чичиковим майже ненароком, відновила між дамами навіть деяку згоду, що була на краю загибелі після зухвалого

заволодіння стільцем. У сказаних ним випадково якихось сухих і звичайних словах знайшли колючі натяки. На довершення лиха хтось із молодих людей склав тут же сатиричні вірші на товариство танцюристів, без чого, як відомо, ніколи майже не обходиться на губернських балах. Ці вірші були приписані відразу ж Чичикову. Обурення зростало, і дами почали говорити про нього в різних кутках в дуже несприятливому тоні; а бідолашна інститутка була знищена цілковито і вирок їй уже був підписаний.

А тим часом героєві нашому готувалася найнеприємніша несподіванка: в той час, як блондинка позіхала, а він розповідав їй деякі історійки, що трапилися за різних часів, і навіть торкнувся був грецького філософа Діогена, показався з крайньої кімнати Ноздрьов. Чи з буфету він вирвався, чи з невеликої зеленої вітальні, де відбувалася гра сильніша, ніж у звичайний віст, чи своєю волею, чи виштовхали його, тільки він з'явився веселий, радісний, ухопивши під руку прокурора, якого, мабуть, уже тягав деякий час, бо бідний прокурор повертав на всі боки свої густі брови, немов добираючи засобу визволитися від цієї дружньої подорожі під руку. Справді, вона була нестерпна. Ноздрьов, хильнувши куражу в двох чашках чаю, звісно, не без рому, брехав немилосердо. Побачивши ще здалека його, Чичиков зважився навіть на жертву, тобто залишити своє завидне місце і найшвидше віддалитися; нічого доброго не віщувала йому ця зустріч. Та як на лихо, в цей час нагодився губернатор, який виявив незвичайну радість, що знайшов Павла Івановича, і спинив його, просячи бути за суддю в суперечці його з двома дамами відносно того, чи довготривале жіноче кохання, чи ні; а тимчасом Ноздрьов уже побачив його і йшов прямо назустріч.

"А, херсонський поміщик, херсонський поміщик!" кричав він, підходячи і заливаючись сміхом, від якого тремтіли його свіжі, рум'яні, як весняна троянда, щоки, "що? багато наторгував мертвих? Ви ж не знаєте, ваше превосходительство", горлав він тут же, обернувшись до губернатора: "він торгує мертвими душами! Їй-Богу! Слухай, Чичиков! ти ж, я тобі кажу по дружбі, ось ми всі тут твої друзі, ось і його превосходительство тут, — я б тебе повісив, Їй-Богу, повісив!"

Чичиков просто не знав, де сидів.

"Чи повірите, ваше превосходительство", провадив Ноздрьов: "як сказав він мені: продай мертвих душ, я так і луснув зо сміху. Приїжджаю сюди, мені кажуть, що накупив на три мільйони селян на вивід: яких на вивід! та він торгував у мене мертвих. Слухай, Чичиков, та ти скотина, Їй-Богу, скотина, ось і його превосходительство тут, правда ж, прокурор?"

Але прокурор, і Чичиков, і сам губернатор прийшли в таке замішання, що не добрали зовсім, що відповісти, а тимчасом Ноздрьов, анітрохи не звертаючи уваги, плів напівтверезу мову: "Ти вже, брат, ти, ти... я не відійду від тебе, доки не дізнаюсь, навіщо ти купував мертві душі. Слухай, Чичиков, тобі ж, певно, соромно, у тебе, ти сам знаєш, немає кращого друга, як я. Ось і його превосходительство тут, адже правда, прокуроре? Ви не повірите, ваше превосходительство, як ми один до одного прив'язані, тобто, просто коли б ви сказали, ось, я тут стою, а ви б сказали: "Ноздрьов! скажи по совісті, хто тобі дорожчий, батько рідний, чи Чичиков?" Скажу: "Чичиков, їй-Богу..." Дозволь, серце, я тобі вліплю один безе. Вже ви дозвольте, ваше превосходительство, поцілувати мені його. Ти вже, Чичиков, не опирайся, одну безешку дозволь покласти тобі на білосніжній щоці твоїй!" Ноздрьов був так відіпхнутий із своїми безе, що мало не полетів на землю: від нього всі відступились і не слухали більше; та все ж слова його про купівлю мертвих душ були промовлені на все горло і супроводжені таким голосним сміхом, що привернули увагу навіть тих, хто був у найдальших кутках кімнати. Ця новина такою здалася дивною, що всі спинилися з якимсь дерев'яним, безглуздо-запитливим виразом. Хвилини на дві запала якась незрозуміла тиша, Чичиков помітив, що багато дам переморгнулися між собою з якоюсь злісною, їдкою посмішкою, і у виразі деяких облич показалося щось таке двозначне, що ще дужче збільшило це збентеження. Що Ноздрьов брехун нестерпний, це було відомо всім, і зовсім не було в дивовижу чути від нього цілковиту нісенітницю; але смертний, справді, важко навіть зрозуміти, як створений цей смертний: хоч яка була б безглузда новина, аби тільки вона була новина, він

неодмінно перекаже її другому смертному, хоч би саме для того тільки, щоб сказати: "дивіться, яку брехню пустили!", а другий смертний залюбки прихилить вухо, хоч потім скаже сам: "егеж, та це зовсім паскудна брехня, не варта ніякої уваги!" і слідом за тим зараз же піде шукати третього смертного, щоб, розповівши йому, потім разом з ним скрикнути з благородним обуренням: "яка паскудна брехня!" І це неодмінно обійде все місто, і всі смертні, скільки їх є, неодмінно наговоряться досхочу і потій визнають, що це не варте уваги й не гідне, щоб про нього говорили.

Ця безглузда нібито пригода, помітно збентежила нашого героя. Хоч які дурні слова дурня,

а іноді буває і їх досить, щоб збентежити розумну людину. Він став почувати себе незручно, негаразд: достоту немов прегарно начищеним чоботом уступив раптом у брудну смердючу калюжу, словом, недобре, зовсім недобре. Він пробував про це не думати, намагався розвіятись, розважитись, присів у віст, але все пішло, як криве колесо: двічі походив він під чужу масть, і, забувши, що по третій не б'ють, розмахнувся з усієї руки й ударив здуру свою ж. Голова ніяк не міг збагнути, як Павло Іванович, що так добре і, можна сказати, тонко розуміється на грі, міг зробити такі помилки і підвів навіть під обух його пікового короля, на якого він, за власним висловом, надіявся, як на Бога. Звісно, поштмейстер і голова і навіть сам поліцеймейстер, як ведеться, жартували з нашого героя, чи бува не закоханий він, і що ми знаємо, мовляв, що серденько Павла Івановича кульгає, знаємо, ким і підстрелене; але все це ніяк його не тішило, хоч як він пробував посміхатись і відбуватися жартами. За вечерею теж він ніяк неспроможний був розвернутись, незважаючи на те, що товариство за столом було приємне і що Ноздрьова давно вже вивели; бо самі, навіть дами нарешті помітили, що поведінка його занадто ставала скандальозна. Посеред котильйона він сів на підлогу й почав хапати за поли танцюючих, що було вже ні на що не схоже, за висловом дам. Вечеря була дуже весела, всі обличчя, що мигтіли перед потрійними свічниками, квітами, цукерками й пляшками, були осяяні найбільш

невимушеним задоволенням. Офіцери, дами, фраки, все стало люб'язне, аж до нудоти. Мужчини схоплювалися з стільців і бігли віднімати в слуг блюда, щоб з незвичайною вправністю запропонувати їх дамам. Один полковник подав дамі тарілку з соусом на кінці оголеної шпаги. Мужчини поважних літ, між якими сидів Чичиков, голосно сперечалися, заїдаючи путнє слово рибою чи яловичиною, безжально вмоченою в гірчицю, і сперечалися про ті речі, в яких він сам навіть завжди брав участь; та він був подібний до якоїсь людини, стомленої або розбитої далекою дорогою, якій нічого не йде на думку, і яка не здолає зацікавитися чимсь. Навіть не діждався він закінчення вечері і поїхав до себе незрівнянно раніше, ніж мав звичай від'їжджати.

Там, у цій кімнатці, такій знайомій читачеві, з дверима, заставленими комодом, і тарганами, що іноді визирали з кутків, стан думок і настрою його був так само неспокійний, як неспокійне те крісло, в якому він сидів. Неприємно, тривожно було в нього на серці, якась важка пустка була там. "Бодай вас чорт забрав усіх, хто вигадав ці бали!" казав він спересердя. "Ну, чого здуру зраділи? В губернії неврожай, дорожнеча, так ось вони до балів! От штука: повбиралися у бабські ганчірки! Диво, бач, що інша накрутила на себе тисячу карбованців! А це ж коштом селянського оброку або, ще гірше, коштом совісті нашого брата. Відомо ж, навіщо береш хабара і кривиш душею: на те, щоб дружині дістати на шаль або на всякі роброни, щоб вони запались, як їх називають. А чому? Щоб не сказала яка-небудь хвойда Сидорівна, що на поштмейстерші було краще плаття, так через неї бух тисячу карбованців. Кричать: "бал, бал, веселощі! просто, погань бал, не в руському дусі, не в руській натурі, чорт зна що таке: дорослий, повнолітній раптом вискочить увесь у чорному, обскубаний, обтягнутий, як чортик, і давай місити ногами. Інший навіть, стоячи в парі, перемовляється з другим про важливу справу, а ногами в той самий час, як козеня, вензелі направо й наліво... Все через мавпування, все через мавпування! Що француз у сорок років така ж дитина, яким був і в п'ятнадцять, так ось нумо й ми! Ні, справді... після всякого балу, справді, ніби який гріх зробив; і згадати навіть про нього не хочеться. У голові, просто, нічого, як після розмови з світською людиною: усього вона

наговорить, усього злегка торкнеться, усе скаже, чого насмикала з книжок, кучеряво, красиво, а в голові хоч би що з того виніс, і бачиш потім, як навіть розмова з простим купцем, що знає тільки своє діло, але знає його твердо й досвідчено, краща за всі ці брязкотельця. Ну, що з нього візьмеш, з цього балу? Ну, коли б, припустімо, який-небудь письменник надумав описувати усю цю сцену так, як вона є? Ну і в книзі і там була б вона, така ж безглузда, як і в натурі. Що вона таке: чи моральна, чи неморальна? просто чорт знає що таке! Плюнеш, та й книгу потім закриєш". Так відзивався непохвально Чичиков про бали взагалі; але, здається, сюди домішалася інша причина обурення. Головна досада була не на бал, а на те, що трапилось йому зірватися, що він несподівано показався перед усіма Бог знає в якому вигляді, що зіграв якусь чудну, двозначну роль. Звісно, глянувши оком розсудливої людини, він бачив, що все це пусте, що безглузде слово нічого не важить, особливо тепер, коли головну справу уже оброблено як слід. Та дивна людина: його засмучувала дуже неприхильність тих самих, кого він не поважав і про кого висловлювався різко, картаючи їхню суєтність і вбрання. Це тим більше було йому прикро, що, розібравши справу ясно, він бачив, що причиною цього був почасти сам. На себе одначе ж він не розсердився, і в тому, звісно, мав рацію. Всі ми маємо маленьку слабість трохи пощадити себе, а подбаємо краще відшукати якого-небудь ближнього, на кому б зігнати свою досаду, наприклад, на слузі, на чиновникові нам підлеглому, який вчасно нагодився, на дружині або нарешті на стільці, який буде відкинений чорт знає куди, аж до дверей, так що відлетить від нього ручка й спинка, хай, мовляв, знає, що таке гнів. Так і Чичиков скоро знайшов ближнього, який потяг на плечах своїх усе, що тільки могла навіяти досада. Ближній цей був Ноздрьов, і нічого казати, він був так вишпетений з усіх боків і сторін, як хіба тільки якийсь мотяга староста або ямщик буває вишпетений яким-небудь бувалим, досвідченим капітаном, а іноді й генералом, що, крім багатьох висловів, які зробилися класичними, додає ще багато невідомих, котрих винайдення належить власне йому. Увесь родовід Ноздрьова був перебраний, і багато членів його фамілії у висхідній лінії дуже потерпіли.

Але протягом того, як він сидів у твердому своєму кріслі, тривожимий думками й безсонням, частуючи щиро Ноздрьова й усю рідню його, і перед ним блимала лойова свічка, якої гніт давно вже накрився нагорілою чорною шапкою, щохвилини загрожуючи погаснути, і дивилася йому у вікна сліпа, темна ніч, готова ось-ось посиніти від наближення світанку, і пересвистувалися вдалині далекі півні, і в зовсім заснулому місті, може, пленталася де-небудь фризова шинель, бідолаха невідомо якого класу й чину, який знає одну тільки (гай-гай!) занадто второвану російським безшабашним народом дорогу, — в цей час на другому кінці міста відбувалась подія, що мала ще погіршити неприємне становище нашого героя. А саме по далеких вулицях і завулках міста деренчав дуже дивний екіпаж, який викликав сумнів щодо своєї назви. Він не був схожий ні на тарантас, ні на коляску, ні на бричку, а був швидше схожий на товстощокий опуклий кавун, поставлений на колеса. Щоки цього кавуна, тобто дверці, що мали сліди жовтої фарби, зачинялись дуже погано через поганий стан ручок і замків, абияк зв'язаних мотузками. Кавун був набитий ситцьовими подушками у вигляді кисетів, валків і просто подушок, напханий мішками з хлібинами, калачами, кокурками83, скородумками й кренделями з заварного тіста. Пиріг з курятиною і пиріг-розсольник виглядали навіть зверху. Зап'ятки були зайняті особою лакейського походження, в куртці з доморобної вибійки, з неголеною бородою, в якій уже пробивалася рідка сивина, особа, відома під ім'ям слуги. Деренчання і скрегіт від залізних скобок та іржавих гвинтів розбудили на другому кінці міста будочника, який, піднявши свою алебарду, закричав спросоння що було сили: "хто йде?" але, побачивши, що ніхто не йшов, а чулося тільки здалека деренчання, піймав у себе за коміром якогось звіра і, підійшовши до ліхтаря, скарав його тут же в себе на нігті. Після чого, відставивши алебарду, знову заснув за статутами свого рицарства. Коні раз у раз падали на передні коліна, бо були нековані, і до того ж, як видно, зручний міський брук їм був мало знайомий. Колимага, зробивши кілька поворотів з вулиці на вулицю, нарешті звернула в темний провулок повз невелику парафіяльну церкву Миколи на Недотичках і спинились перед воротями будинку протопопші. З брички вилізла дівка з хусткою на голові, в тілогрійці, і грюкнула обома кулаками у ворота так сильно, що хоч би й

чоловікові (слугу у вибійчаній куртці уже потім стягнено було за ноги, бо спав, як мертвий). Собаки загавкали, і ворота, роззявившись, нарешті, проковтнули, хоч і на превелику силу, цей незграбний дорожній утвір. Екіпаж заїхав на тісне подвір'я, завалене дровами, курниками і всякими хлівцями; з екіпажа вилізла пані: ця пані була поміщиця, колезька секретарша Коробочка. Старенька, незабаром по від'їзді нашого героя, в такий зайшла неспокій щодо обману, який міг статися з його боку, шо, не поспавши три ночі підряд, вирішила поїхати до міста, незважаючи на те, що коні не були ковані, і там дізнатися напевне, почому йдуть мертві душі, і чи не схибила вона, боронь Боже, продавши їх, може, за півдарма. До якого наслідку призвело це прибуття, читач може дізнатися з однієї розмови, що відбулася між двома дамами. Розмова ця... але хай краще розмова ця буде в дальшій главі.

ГЛАВА IX

Вранці, раніше навіть того часу, який призначено в місті N. для візитів, з дверей оранжевого дерев'яного будинку з мезоніном і голубими колонами випурхнула дама в клітчатому чепурному клокові, супроводжена лакеєм у шинелі з кількома комірами й золотим галуном на круглому лощеному капелюхові. Дама впурхнула відразу з незвичайною поквапливістю по відкинутих приступках

у коляску, що стояла біля під'їзду. Лакей зараз же зачинив даму дверцями, закидав приступками й, ухопившись за ремені позаду коляски, гукнув кучерові: "поганяй!" Дама везла щойно почуту новину і почувала потяг непереможний швидше переказати її. Щохвилини виглядала вона з вікна й бачила на невимовну собі досаду, що все ще залишається півдороги. Кожен будинок здавався їй довшим, ніж звичайно; біла кам'яна богадільня з вузенькими вікнами тяглася нестерпно довго, так що вона нарешті не стерпіла, щоб не сказати: проклята будівля, і краю нема! Кучер уже двічі діставав наказ: "швидше, швидше, Андрюшко! ти сьогодні нестерпно довго ідеш!" Нарешті мета була досягнута. Коляска спинилась перед дерев'яним теж одноповерховим будинком темно-сірого кольору, з білими дерев'яними

барельєфчиками над вікнами, з високими дерев'яними штахетами перед самими вікнами й вузьким палісадником, за штахетами якого тоненькі деревця побіліли від міської куряви, що ніколи з них не сходила. У вікнах мигтіли вазони з квітами, папуга, що гойдався в клітці, учепившись дзьобом за кільце, і дві собачки, що спали на сонці. В цьому будинку жила щира приятелька прибулої дами. Автор в надзвичайному утрудненні, як назвати йому обох дам так, щоб знову не розсердилися на нього, як сердилися давніше. Назвати вигаданим прізвищем небезпечно. Хоч яке вигадай ім'я, а вже неодмінно знайдеться в якомусь кутку нашої держави, гаразд, що велика, хто-небудь, що ним зветься, і неодмінно розсердиться не на життя, а на смерть, почне говорити, що автор умисне приїжджав секретно з тим, щоб вивідати все, що таке він сам, і в якому кожушку ходить, і до якої Аграфени Іванівни навідується, і що любить поїсти. Назвати ж по чинах, боронь Боже, ще небезпечніше. Тепер у нас усі чини й стани такі роздратовані, що все, що тільки буває в друкованій книзі, уже здається їм натяком на них: таке вже, видно, віяння у повітрі. Досить сказати тільки, що є в одному місті дурна людина, це вже й натяк: раптом вискочить пан поважного вигляду ft закричить: адже я теж людина, виходить, я теж дурень, словом, вмить збагне, в чому річ. А тому, щоб уникнути всього цього, будемо називати даму, до якої приїхала гостя, так, як її називали майже одностайно в місті N., саме дамою приємною у всіх відношеннях. Цю назву вона здобула законним способом, бо, справді, нічого не жалкувала, щоб бути люб'язною до краю. Хоч, звісно, крізь люб'язність прокрадалася ух яка в'юнка жвавість жіночого характеру! і хоч часом у кожному приємному слові її стирчала ух яка шпилька! а вже не доведи Господи, що кипіло в серці проти тієї, яка б пролізла як-небудь і чим-небудь у перші. Але все це було огорнуте найтоншою світськістю, яка тільки буває в губернському місті. Всякий рух робила вона з смаком, навіть любила вірші, навіть іноді мрійно вміла тримати голову, і всі погодились, що вона, справді, дама приємна у всіх відношеннях. А друга дама, тобто та, що приїхала, не мала такої різноманітності в характері, і тому будемо називати її: просто приємна дама. Приїзд гості збудив собачок, що спали на сонці: кудлату Адель, що безнастанно плуталась у власній шерсті, і песика Попурі на тоненьких ніжках. Той і друга з гавкотом понесли

бубликами хвости свої в передпокій, де гостя звільнялась від свого клока й зосталася в платті модного узору й кольору та в довгих хвостах на шиї; жасміни полинули по всій кімнаті. Як тільки у всіх відношеннях приємна дама дізналася про приїзд просто приємної дами, так і вибігла в передпокій. Дами схопились за руки, поцілувались і скрикнули, як скрикують інститутки, зустрівшись незабаром після випуску, коли мамусі ще не встигли пояснити їм, що батько в однієї бідніший і нижчий чином, ніж у другої. Поцілунок був дзвінкий, бо собачки загавкали знову, за що були вдарені хусткою, і обидві дами пішли у вітальню, певна річ, блакитну, з канапою, овальним столом і навіть ширмочками, оповитими плющем; слідом за ними побігли з гарчанням кудлата Адель і високий Попурі на тоненьких ніжках. "Сюди, сюди, ось у цей куточок!" казала господиня, саджаючи гостю в куток дивана. "Отак! отак! ось вам і подушка!" Сказавши це, вона запхнула їй під спину подушку, на якій був вишитий шерстю рицар таким чином, як їх завжди вишивають по канві: ніс вийшов драбинкою, а губи чотирикутником. "Яка ж я рада, що ви... Я чую, хтось під'їхав, та думаю собі, хто б міг так рано. Параша каже: віце-губернаторша, а я кажу: ну от знову приїхала дурепа надокучати, і вже хотіла сказати, що мене нема дома..."

Гостя уже хотіла були приступити до справи й переказати новину. Але вигук, що зробила в цей час дама приємна у всіх відношеннях, несподівано надав іншого напрямку розмові.

"Який веселенький ситець!" скрикнула у всіх відношеннях приємна дама, дивлячись на плаття просто приємної дами.

"Так, дуже веселенький. А втім, Парасковія Федорівна вважає, що краще, коли б кліточки були дрібніші, і щоб не коричневі були цяточки, а голуб.!. Сестрі її прислали матерійку: це така розкіш, якої просто не можна висловити; уявіть собі: смужечки вузенькі, вузенькі, які тільки може уявити фантазія людська, фон голубий і через смужку все очка й лапки, очка й лапки, очка й лапки... Словом, незрівнянно! Можна сказати рішуче, що нічого ще не було подібного на світі".

"Любонько, це надто рябе".

"Ах, ні, не рябе!"

"Ах, рябе!"

Треба зауважити, що у всіх відношеннях приємна дама була почасти матеріалістка, схильна до заперечень і сумнівів, і відкидала дужо багато чого в житті.

Тут просто приємна дама пояснила, що це аж ніяк не рябе, і скрикнула: "Ага, вітаю вас: оборок більше не носять".

"Як не носять?"

"Замість них фестончики!"

"Ах, це негарно, фестончики!"

"Фестончики, все фестончики: пелеринка з фестончиків, на рукавах фестончики, еполетики з фе-стончиків, унизу фестончики, скрізь фестончики".

"Негарно, Софіє Іванівно, коли все фестончики".

"Гарно, Ганно Григорівно, до неймовірності; шиється на два рубчики: широкі пройми і зверху... Та ось, ось коли ви здивуєтесь, ось коли ви вже скажете, що... Ну, дивуйтесь: уявіть, ліфчики пішли ще довші, спереду ріжечком і передня кісточка зовсім виходить поза межі; спідниця вся збирається кругом, як бувало в старовину фіжми, навіть позаду трохи підкладають вати, щоб було справжня бельфам".

"Ну вже це просто: признаюсь!" сказала дама приємна у всіх відношеннях, зробивши рух головою з почуттям гідності.

"Справді, це вже дійсно признаюсь", відповіла просто приємна дама.

"Вже як ви собі хочете, я нізащо" не буду це наслідувати".

"Я сама теж... Справді, як подумаєш, до чого інколи доходить мода... ні на що не схоже! я випросила в сестри викройку навмисне для сміху; Меланья моя заходилася шити".

"Так у вас хіба є викройка?" скрикнула у всіх відношеннях приємна дама не без помітного сердечного зворушення.

"А то ж як, сестра привезла".

"Серденько, дайте її мені заради всього святого".

"Ах, я вже дала слово Парасковії Федорівні. Хіба після неї?"

"Дозвольте ж, дозвольте ж тільки розказати вам... серденько, Ганно Григорівно, дозвольте розказати! Це ж історія, розумієте: історія, сконапель істоар", казала гостя з виразом майже розпачу і зовсім благальним голосом.

"Хто ж носитиме після Парасковії Федорівни? Це вже занадто дивно буде з вашого боку, коли ви чужим дасте перевагу перед своїми".

"Та вона теж мені двоюрідна тітка".

"Вона вам тітка ще бозна-яка: з чоловікового боку... Ні, Софіє Іванівно, я й слухати не хочу, це виходить: ви мені хочете заподіяти таку

образу... видно я вам набридла вже, видно ви хочете припинити зо мною всяке знайомство".

Бідолашна Софія Іванівна не знала зовсім, що їй робити. Вона почувала сама, між яких сильних вогнів себе поставила. От тобі й похвасталась! Вона б ладна була поколоти за це голками дурний язик свій.

"Ну що ж наш чарівник?" сказала тимчасом дама приємна у всіх відношеннях.

"Ах, боже мій! що ж це я так сиджу перед вами! оце добре! Ви ж не знаєте, Ганно Григорівно, з чим я приїхала до вас?"

Тут дух гості забило, слова як яструби готові були кинутися навздогін одне за одним, і тільки треба було до такої міри бути жорстокою, як була щира приятелька, щоб наважитися спинити її.

"Хоч як вихваляйте та звеличайте його", казала вона з жвавістю, більшою ніж звичайно: "а я скажу прямо, і йому в вічі скажу, що він негідна людина, негідна, негідна, негідна!"

"Та послухайте тільки, що я вам відкрию..."

"Розпустили чутки, що він гарний, а він зовсім не гарний, зовсім не гарний, і ніс у нього... найнеприємніший ніс".

"Дозвольте ж, дозвольте ж тільки розказати вам... серденько, Ганно Григорівно, дозвольте розказати! Це ж історія, розумієте: історія, сконапель істоар84", казала гостя з виразом майже розпачу і зовсім благальним голосом. Не завадить зауважити, що в розмову обох дам домішувалось дуже багато іноземних слів і цілком іноді довгі французькі фрази. Та хоч як сповнений автор побожності до тієї спасенної користі, що дає французька мова Росії, хоч як сповнений побожності до

похвального звичаю нашого вищого товариства, що говорить нею у всі години дня, звісно, з глибокого почуття любові до вітчизни, але при всьому цьому ніяк не зважиться вставити фразу будь-якої чужої мови в цю російську свою поему. Отже, будемо продовжувати російською.

"Яка ж історія?"

"Ах, серце моє Ганно Григорівно, коли б могли ви тільки уявити той стан, в якому я перебувала, уявіть: приходить до мене сьогодні протопопша, отця Кирила дружина, і що б ви думали: наш смиренник, приїжджий наш, який, га?"

"Як, невже він і до протопопші залицявся?"

"Ах, Ганно Григорівно, хай би ще залицявся, це ще дарма; слухайте тільки, що розповіла протопопша: приїхала, каже, до неї поміщиця Коробочка, перелякана й бліда як смерть, і розказує, і як розказує, слухайте тільки: справжній роман: раптом глухої ночі, коли все вже спало в домі, лунає стукіт у ворота, страшенний, який тільки можна собі уявити; кричать: відчиніть, відчиніть, а то висадимо ворота!., як вам це подобається? Як вам після цього чарівник?"

"Та що Коробочка, хіба молода й гарна з себе?"

"Аж ніяк, стара баба".

"Ах, чудово! Так він біля старої заходився. Ну, хороший же після цього смак у наших дам, знайшли в кого закохатись".

"Та ні ж бо, Ганно Григорівно, зовсім не те, про що ви гадаєте. Уявіть собі тільки те, що з'являється озброєний з ніг до голови, на зразок Рінальда Рінальдіні85 і вимагає: продайте, каже, всі душі, які померли. Коробочка відповідає дуже резонно, каже, я не можу продати, бо вони мертві. Ні, каже, вони не мертві, це моє, каже, діло знати, чи мертві

вони, чи ні, вони не мертві, не мертві, кричить, не мертві, словом, скандальозу наробив страшенного: усе село збіглося, дитята плачуть, усе кричить, ніхто нікого не розуміє, ну, просто, оррьор, оррьор, оррьор!.. Але ви собі уявити не можете, Ганіто Григорівно, як я перетривожилася, коли почула все це. "Голубонько пані", каже мені Машка: "гляньте в дзеркало: ви бліді". Не до дзеркала, кажу, мені: я мушу їхати розповісти Ганні Григорівні. У ту ж хвилину наказую запрягти коляску, кучер Андрюшка питає мене, куди їхати, а я нічого не можу й говорити, дивлюсь йому просто в вічі як дурна; я гадаю, він подумав, що я божевільна. Ах, Ганно Григорівно, коли б ви тільки могли собі уявити, як я перетривожилася!"

"Одначе, це дивно", сказала у всіх відношеннях приємна дама: "що б таке могли означати ці мертві душі? Я, признаюся, тут нічогісінько не розумію. Ось уже вдруге я все чую про ці мертві душі, а чоловік мій ще каже, що Ноздрьов бреше, щось, певно, та є"Г

"Але ж уявіть, Ганно Григорівно, яке було моє становище, коли я почула це "І тепер", каже Коробочка: "я не знаю", каже, "що мені робити. Примусив", каже, "підписати мене якогось фальшивого папера, кинув п'ятнадцять карбованців асигнаціями, а я", каже, "недосвідчена, безпорадна вдова, я нічого не знаю..." От так пригода! Та тільки якби ви могли хоч трохи уявити, як я вся перетривожилася!"

"Та тільки, як собі хочете, тут не мертві душі, тут криється щось інше".

"Я, признаюсь, теж", промовила не без здивування просто приємна дама й відчула тут же велике бажання дізнатись, що б таке могло тут критися. Вона навіть промовила повільно: "а що ж, ви гадаєте, тут криється?"

"Ну, а як ви думаєте?"

"Як я думаю?.. Я, признаюсь, зовсім вражена".

"А проте, я б усе-таки хотіла знати, які ваші про це думки?"

Але приємна дама нічого не добрала сказати. Вона вміла тільки тривожитись, але щоб скласти якесь кмітливе припущення, на це ніяк її не вистачало, і тому більше, ніж усяка інша, вона мала потребу в ніжній дружбі й порадах.

"Ну, слухайте ж, що таке ці мертві душі", сказала дама приємна у всіх відношеннях, і гостя при таких словах уся обернулася в слух: вушка її витяглися самі собою, вона підвелася, майже не сидячи і не держачися на дивані, і, незважаючи на те, що була дещо важкувата, стала відразу тонша, стала подібна до легкого пуху, що ось так і полетить у повітря від подиху.

Так російський вельможа, собачій і зух-мисливець, під'їжджаючи до лісу, звідки от-от вискочить загнаний у поле доїжджачими заєць, обертається увесь з конем своїм і піднесеним гарапником в одну застиглу мить, у порох, до якого от-от піднесуть вогонь. Увесь уп'явся він очима в млисте повітря і вже наздожене звіра, вже допече його, невблаганний, хоч як хай здіймається проти нього весь збурений сніговий степ, що пускає срібні зірки йому в уста, у вуса, в очі, в брови і в боброву його шапку.

"Мертві душі..." промовила у всіх відношеннях приємна дама.

"Що, що?" підхопила гостя вся в хвилюванні.

"Мертві душі!.."

"Ах, говоріть, ради Бога!"

"Це просто вигадано тільки для омани, а річ ось у чому: він хоче викрасти губернаторську дочку".

Цей висновок, справді, був зовсім несподіваний і з усякого погляду незвичайний. Приємна дама, почувши це, так і скам'яніла на місці, зблідла, зблідла, як смерть, і, справді, перетривожилася не на жарт. "Ах, Боже мій!" скрикнула вона, сплеснувши руками: "цього вже я б ніяк не могла гадати".

"А я, признаюсь, як ви тільки розкрили рота, я вже збагнула в чому річ", відповіла дама приємна у всіх відношеннях.

"Але яке ж після цього, Ганно Григорівно, інститутське виховання! от і невинність!"

"Яка невинність! Я чула, як вона говорила такі речі, що, признаюсь, у мене нестане духу вимовити їх".

"Знаєте, Ганно Григорівно, це ж прямо аж серце крається, коли бачиш, до чого дійшла нарешті неморальність".

"А чоловіки від неї голову втрачають. А як на мене, то я, признаюсь, нічого не знаходжу в ній..."

"Манірна нестерпно".

"Ах, серце моє, Ганно Григорівно, вона статуя, і хоч би який-небудь вираз в обличчі".

"Ах, яка манірна! ах, яка манірна! Боже, яка манірна! Хто навчив її, я не знаю, але я ще не бачила жінки, в якій було б стільки манірності".

"Серденько! вона статуя і бліда, як смерть".

"Ах, не говоріть, Софіє Іванівно: рум'яниться безбожно".

"Ах, що ви, Ганно Григорівно: вона крейда, крейда, справжнісінька крейда".

"Люба, я сиділа біля неї: рум'янець з палець завтовшки і відпадає, як штукатурка, шматками. Мати навчила, сама кокетка, а дочка ще перевершить матінку".

"Ну дозвольте, ну призначте самі присягу, яку хочете, я ладна зараз же втратити дітей, чоловіка, весь маєток, коли в неї є хоч одна крапелька, хоч часточка, хоч тінь якогось рум'янцю!"

"Ах, що це ви говорите, Софіє Іванівно!" сказала дама, приємна у всіх відношеннях і сплеснула руками.

"Ах, які ж ви справді, Ганно Григорівно! ви мене так дивуєте!" сказала приємна дама і сплеснула також руками. .

Хай не здається читачеві дивним, що обидві дами були незгодні між собою в тому, що бачили майже одночасно. Є, справді, на світі багато таких речей, що мають уже таку властивість: як на них гляне одна дама, вони вийдуть зовсім білі, а гляне друга, вийдуть червоні, червоні, як брусника.

"Ну, ось вам ще доказ, що вона бліда", провадила приємна дама: "я пам'ятаю як зараз, що я сиджу коло Манілова й кажу йому: гляньте, яка вона бліда! Справді, треба бути до такої міри безтолковими, як інші мужчини, щоб захоплюватись нею. А наш чарівник... Ах, яким він мені здався бридким! Ви не можете собі уявити, Ганно Григорівно, до якої міри він мені здався бридким".

"Так, але ж знайшлися деякі дами, що були небайдужі до нього".

"Я, Ганно Григорівно? От уже ніколи ви не можете сказати цього, ніколи, ніколи!"

"Та я не говорю про вас, наче крім вас нікого нема".

"Ніколи, ніколи, Ганно Григорівно! Дозвольте мені вам сказати, що я дуже добре себе знаю; хіба що з боку яких-небудь інших дам, які грають роль неприступних".

"Це вже пробачте, Софіє Іванівно! Дозвольте вам сказати, що за мною таких скандальозностей ніколи ще не водилося. За ким іншим хіба, а вже за мною ні, дозвольте мені це вам сказати".

"Чого ж ви образились? там же були й інші дами, були навіть такі, що перші захопили стільця біля дверей, щоб сидіти до нього ближче".

Ну, вже після цих слів, сказаних приємною дамою, мусила б неминуче настати буря, але, на превелике диво, обидві дами враз притихли, і зовсім нічого не настало. У всіх відношеннях приємна дама згадала, що викройка від модного плаття ще не в її руках, а просто приємна дама, що вона ще не встигла вивідати ніяких подробиць щодо відкриття, зробленого її щирою приятелькою, і тому мир настав дуже скоро. А втім, обидві дами не можна сказати, щоб мали в своїй натурі потребу завдавати прикрості і взагалі в характерах їхніх нічого не було злого, а так, невідчутне в розмові народжувалося само собою маленьке бажання кольнути одна одну; просто, одна одній для невеличкої втіхи при нагоді прикине якесь живе слівце: ось, мовляв, тобі! на, візьми, з'їж! Різного роду бувають потреби в серцях, як чоловічої, так і жіночої статі.

"Я не можу одначе зрозуміти тільки того", сказала просто приємна дама: "як Чичиков, бувши людиною заїжджою, міг насмілитись на такий відважний пасаж. Не може бути, щоб тут не було учасників".

"А ви думаєте, нема їх?"

"А хто ж би, гадаєте, міг допомагати йому?"

"Ну та хоч і Ноздрьов".

"Невже Ноздрьов?"

"А що ж? його ж на це вистачить. Ви знаєте, він рідного батька ладен продати, або, ще краще, програти в карти".

"Ах, Боже мій, які цікаві новини я дізнаюся від вас! Я б ніяк не могла припустити, щоб і Ноздрьов був причетний до цієї історії!"

"А я завжди припускала".

"Як подумаєш, справді, чого тільки не діється на світі: ну, чи можна було гадати, коли памятаєте, Чичиков щойно приїхав до нас у місто, що він учинить такий чудний марш у світ? Ах, Ганно Григорівно, коли б ви знали, як я перетривожилася! коли б не ваша прихильність і дружба... от уже, дійсно, на краю загибелі... куди ж? Машка моя бачить, що я бліда, як смерть: серденько пані, каже імені, ви бліді, як смерть. Машко, кажу, мені не до того тепер. Так от який випадок! Так і Ноздрьов тут, прошу покірно!"

Приємній дамі дуже хотілося вивідати дальші подробиці щодо викрадення, тобто, о котрій годині й інше, але багато захотіла. У всіх відношеннях приємна дама прямо відмовилась незнанням. Вона не вміла брехати: припустити що-небудь — це інша річ, та й то в такому разі, коли припущення спиралося на внутрішнє переконання; коли ж було відчутне внутрішнє переконання, тоді вона вміла постояти за себе, і спробував би якийсь дока-адвокат, що славиться хистом перемагати чужі думки, спробував би він змагатися тут, побачив би він, що значить внутрішнє переконання.

Що обидві дами нарешті цілком переконалися в тому, що спершу припустили лише як припущення, в цьому немає нічого незвичайного. Наш брат, народ розумний, як ми звемо себе, робить майже так само і за доказ можуть правити наші вчені розвідки. Спочатку вчений під'їжджає в них надзвичайним падлюкою, починає боязко, помірковано, починає найсмиреннішим запитом: чи не звідти? чи не з того кутка дістала ім'я така-то країна? або: чи не належить цей документ до іншого, пізнішого часу? або: чи не треба під цим народом розуміти ось який народ? Цитує негайно тих і інших стародавніх письменників, і як тільки побачить якийсь натяк або, просто, здалося йому, що натяк, вже він переходить в рись і бадьориться, розмовляє зі стародавніми письменниками запросто, ставить їм запити і сам навіть відповідає за них, забуваючи зовсім про те, що почав з боязкого припущення; йому вже здається, що він це бачить, що це ясно — і розвідку закінчено словами: так ось як воно було, так ось який народ треба розуміти, так ось з якої точки треба дивитись на предмет! Потім на повний голос з кафедри, — і новознайдена істина пішло гуляти по світу, набираючи собі послідовників та прихильників.

В той час, коли обидві дами так вдало й так дотепно розв'язали таку заплутану обставину, увійшов до вітальні прокурор з незмінне нерухомою своєю фізіономією, густими бровами й кліпаючим оком. Дами навперебій заходилися розповідати йому про всі події, розповіли про купівлю мертвих душ, про намір викрасти губернаторську дочку і збили його зовсім з пантелику, так що скільки не стояв він на одному місці, не кліпав

лівим оком і не бив себе хусткою по бороді, змітаючи звідти тютюн, але анічогісінько не міг зрозуміти. Так на тому й залишили його обидві дами й вирушили кожна в свій бік бунтувати місто. Цей захід удалося здійснити їм за півгодини з чимось. Місто зовсім було збудоражене; все прийшло в рух, і хоч би хто міг що-небудь зрозуміти. Дами вміли напустити такого туману в вічі всім, що всі, а особливо чиновники, якийсь час залишалися приголомшеними. Становище їхнє в першу хвилину було подібне до становища школяра, якому вві сні товариші, що встали раніше, засунули в ніс гусара, тобто папірець з тютюном.

Потягши спросоння увесь тютюн у себе з усією щирістю сонного, він прокидається, схоплюється, дивиться, як дурень, витріщивши очі на всі боки, і не може зрозуміти, де він, що з ним було, і потім уже розпізнає осяяні скісним промінням сонця стіни, сміх товаришів, що поховались по кутках, і свіжий ранок, що заглядає у вікно разом з ожилим лісом, що бринить тисячами пташиних голосів, і осяяною річкою, що там і там зникає виблискуючими викрутасами між тонкими очеретами, усю всипану голими дітлахами, що закликають до купання, і потім уже нарешті почуває, що в носі в нього сидить гусар. Таке достоту було в першу хвилину становище обивателів і чиновників міста. Кожен, як баран, спинився, витріщивши очі. Мертві душі, губернаторська дочка й Чичиков збилися й поплуталися в головах їх надзвичайно химерно; і потім уже, після першого запаморочення, вони ніби почали розпізнавати їх нарізно і відділяти одне від одного, почали вимагати пояснення і сердитись, бачачи, що справа ніяк не хоче пояснитися. Що за притча, справді, що за притча ці мертві душі? логіки немає ніякої в мертвих душах, як же купувати мертві душі? де ж дурень такий візьметься? і на які сліпі гроші купуватиме він їх? і навіщо, до якого діла можна приткнути ці мертві душі? і чого вплуталася сюди губернаторська дочка? Якщо він хотів викрасти її, гак навіщо для цього купувати мертві душі?

Якщо ж купувати мертві душі, так навіщо викрадати губернаторську дочку? подарувати чи що він хотів їй ці мертві душі? Що за дурницю, справді, рознесли по місту? Що за напрям такий, що не встигнеш повернутись, а тут уже й пустять історію і хоч би якийсь глузд був... А от рознесли ж, виходить, була якась причина? Яка ж причина в мертвих душах? навіть і причини немає. Це, виходить, просто: на городі бузина, нісенітниця, курзу-верзу! це, просто, чорт би його забрав!..

Словом, пішли розмови, розмови, і все місто заговорило про мертві душі й губернаторську дочку, про Чичикова й мертві душі, про губернаторську дочку й Чичикова, і все що тільки було піднялося. Як вихор знялося доти, здавалось, дрімливе місто! Вилізли з нір усі тюрюки й бабаки, що позалежувались у халатах по кілька років дома, складаючи

провину то на шевця, що пошив тісні чоботи, то на кравця, то на п'яницю-кучера. Усі ті, що припинили давно вже всякі знайомства й зналися тільки, як кажуть, з поміщиком Завалишиним та Полежаєвим (знамениті терміни, виведені від дієслів полежати та завалитись, які у великому вжитку в нас на Русі, так само, як фраза: заїхати до Сопикова й Храповицького, яка означає всякі мертвецькі сни на боці, на спині й у всіх інших положеннях з вихрапами, носовими висвистами й іншими такими речами). Усі ті, яких не можна було виманити з дому навіть закликом на смакування п'ятисоткарбованцевої юшки з двохаршинними стерлядями і всякими танучими в роті кулеб'яками; словом, виявилось,' що місто і людне, і велике, і населене як слід. Показався якийсь Сисой Пафнутійович і Макдональд Карлович, що про них і не чути було ніколи; у вітальнях застовбичив якийсь високий, високий з простреленою рукою такий високий на зріст, якого навіть і не видно було. На вулицях показалися криті дрожки, невідомі лінійки, деренчалки, колесосвистки — і заварилася каша. Іншим часом і за інших обставин, такі чутки, може, й не звернули б на себе ніякої уваги; але місто N. давно вже не діставало ніяких зовсім звісток. Навіть не сталося протягом трьох місяців нічого такого, що звуть у столицях комеражами, а це, як відомо, для міста те саме, що своєчасний довіз харчових припасів. У міській говірні виявились відразу дві зовсім протилежні думки й утворилися відразу дві протилежні партії: чоловіча й жіноча. Чоловіча партія, найбільш безтолкова, звернула увагу на мертві душі. Жіноча зосередила увагу виключно на викраденні губернаторської дочки. У цій партії, треба сказати на честь дамам, було незрівнянно більше ладу й обачності. Таке вже, видно, саме призначення їх бути гарними хазяйками й розпорядницями. Все в них незабаром набрало найпевнішого вигляду, одяглося в ясні й очевидні форми, пояснилось, очистилось, словом, вийшла викінчена картинка. Виявилось, що Чичиков давно вже був закоханий, і бачились вони в саду при місячному світлі, що губернатор давно віддав би за нього дочку, бо Чичиков багатий, як лихвар, коли б причиною не була дружина його, яку він покинув (звідки вони дізнались, що Чичиков жонатий — це нікому не було відомо), і що дружина, яка страждає від безнадійного кохання, написала листа губернаторові найзворушливішого, і що Чичиков, побачивши, що батько й мати ніколи

не погодяться, зважився на викрадення. В інших домах розповідалося це трохи інакше: що в Чичикова немає зовсім ніякої дружини, але що він, як людина тонка, і така, що діє на певність, вирішив для того, щоб дістати доччину руку, почати справу з матері і мав з нею сердечний таємний зв'язок, і що потім зробив декларацію щодо доччиної руки; але мати, злякавшись, щоб не сталося злочину, противного релігії, і почуваючи в душі муки сумління, відмовила цілком, і що ось тому Чичиков зважився на викрадення. До всього цього приєдналося багато пояснень і поправок у міру того, як чутки доходили нарешті до найглухіших провулків. На Русі ж стани нижчі дуже люблять поговорити про плітки, що бувають у товариствах вищих, а тому почали про все це говорити в таких домках, де навіть у вічі не бачили й не знали Чичикова, пішли додатки і ще дальші пояснення. Сюжет ставав щораз цікавіший, набував щодня викінченіших форм і нарешті такий як є, у всій викінченості, внесений був у власні вуха губернаторші. Губернаторша, як мати сімейства, як перша в місті дама, нарешті як дама, що не підозрівала нічого подібного, була вкрай ображена такими історіями і пройнялась обуренням, з усякого погляду справедливим. Бідна блондинка витримала найприкріший tete-a-tete86, який тільки будь-коли траплялося мати шістнадцятилітній дівчині. Полилися цілі потоки розпитів, допитів, доган, погроз, докорів, умовлянь, так що дівчина кинулася в сльози, ридала й не могла зрозуміти жодного слова; швейцарові було дано найсуворіший наказ не приймати ні в який час і ні в якому разі Чичикова.

Зробивши своє діло щодо губернаторші, дами напосіли були на чоловічу партію, намагаючись схилити їх на свій бік і твердячи, що мертві душі вигадка і вжита тільки на те, щоб відвернути всяке підозріння й успішно вчинити викрадення. Багато хто навіть з чоловіків були збиті зі своїх поглядів і пристали до їх партії, незважаючи на те, що підпали під великі нарікання від своїх-таки товаришів, що вилаяли їх бабами й спідницями, іменами, як відомо, дуже образливими для чоловічої статі.

Та хоч як озброювались і опинались чоловіки, а в їхній партії зовсім не було такого ладу, як

у жіночій. Усе в них було якесь черстве, неотесане, недоладне, негоже, незграбне, негарне, в голові розгардіяш, колотнеча, плутанина, неохайність у думках — словом, так і визначилась у всьому пуста природа чоловіча, природа груба, важка, нездатна ні до ведення господарства, ні до сердечних переживань, маловірна, ледача, сповнена нескінченних сумнівів і вічного побоювання. Вони казали, що все це дурниця, що викрадення губернаторської дочки більше справа гусарська, аніж цивільна, що Чичиков не зробить цього, що баби брешуть, що баба, як мішок, що поклади, те й несе, що головний предмет, на який треба звернути увагу, є мертві душі, які, проте, чорт його знає, що означають, але в них є щось, одначе, вельми погане, нехороше. Чому здавалося чоловікам, що в них є щось погане й нехороше, у цю ж хвилину довідаємось: у губернію призначений був новий генерал-губернатор, подія, що, як відомо, доводить чиновників до тривожного стану: підуть перебирання, розпікання, прочуханки й різні службові макорженики, якими частує начальник своїх підлеглих! Ну а що, думали чиновники, як він дізнається тільки, просто, що в місті у них бач які безглузді чутки, та за це одне можна припекти не на життя, а на саму смерть. Інспектор лікарської управи раптом зблід: він уявив Бог знає що; що під словом мертві душі чи не слід розуміти хворих, які повмирали в значній кількості в лазаретах та в інших місцях від пошесної гарячки, проти якої не було вжито належних заходів, і чи не є Чичиков підісланий чиновник з канцелярії генерал-губернатора для проведення таємного слідства. Він повідомив про це голову. Голова відповів, що це дурниці, і потім раптом зблід сам, поставивши собі запитання: а що коли душі, куплені Чичиковим, справді мертві? а він допустив учинити на них купчу, та ще сам зіграв роль повіреного Плюшкіна, і дійде це до відома генерал-губернатора, що тоді? Він про це більше нічого, як тільки сказав тому й другому, і раптом зблідли і той і другий: страх причепливіший за чуму і передається вмить. Усі враз познаходили в собі такі гріхи, яких навіть не було. Слово мертві душі так пролунало невиразно, що почали підозрівати навіть, чи немає тут

якогось натяку на скороспішно поховані тіла, внаслідок двох, що не так давно трапились, подій. Перша подія була з якимись сольвичегодськими купцями, які приїхали в місто на ярмарок і влаштували після торгів бенкет приятелям своїм, усть-сисольським купцям, бенкет на російський зразок з німецькими витівками: аршадами, пуншами, бальзамами та ін. Бенкет, як водиться, скінчився бійкою. Сольвичегодські повколошкували на смерть устьсисольських, хоч і від них зазнали добрих буханів у боки, під ребра і в печінки, які свідчили про надмірну величину кулаків, що їх мали покійники. У одного з переможців був навіть геть зовсім збитий насос, за висловом бійців, тобто зовсім розтрощений ніс, так що не залишилось його на обличчі і на півпальця. У вчинку своєму купці повинились, пояснюючи, що трохи попустували; ходили чутки, що ніби приносячи повинну голові вони поклали по чотири державні кожен; а втім, справа занадто темна; з учинених довідок і слідства виявилось, що устьсисольські хлопці померли від чаду, а тому так їх і поховали, як учаділих. Друга подія, що недавно трапилась, була така: казенні селяни сільця Вошива-пиха, з'єднавшись з такими ж селянами сільця Боровки, Задирайлово теж, стерли з лиця землі нібито земську поліцію в особі засідателя, якогось Дробяжкіна, що нібито земська поліція, тобто засідатель Дробяжкін, унадився вже занадто часто їздити до них у село, що іншим разом варт пошесної гарячки, а причина, мовляв, та, що земська поліція, маючи деякі слабості з боку сердечного, накидав оком на молодиць і сільських дівчат. А втім, напевне невідомо, хоч у зізнаннях селяни висловились прямо, що земська поліція був, мовляв, блудливий як кіт і що не раз вони його підстерігали і одного разу навіть вигнали голяком з якоїсь хати, куди він був заліз. Звісно, земська поліція заслужив кари за сердечні слабості, але мужиків як Вошивої-пихи, так і Задирайловатеж, не можна було також виправдати за самоправство, якщо вони тільки дійсно брали участь у вбивстві. Але справа була темна, земську поліцію знайшли на шляху, мундир чи сюртук на земській поліції був гірший за ганчірку, а вже фізіогномії і пізнати не можна було. Справа ходила по судах і надійшла нарешті в палату, де була спочатку на самоті вирішена в такому сенсі: через те, що невідомо, хто саме з селян брав участь, і всіх їх багато, а Дробяжкін людина мертва, то йому небагато з того пуття, коли б навіть він і виграв справу, а мужики були

ще живі і для них дуже важить присуд на їх користь; внаслідок чого й вирішено було так: що засідатель Дробяжкін сам був причиною, несправедливо утискаючи мужиків Вошивої-пихи та Задирайлова-теж, а помер, мовляв, він, повертаючись санками, від апоплексичного удару. Справа, здавалось, оброблена була кругло, та чиновники одначе, невідомо чому, почали думати, що, мабуть, про ці мертві душі йде тепер мова. А ще так трапилось, що, як умисне, в той час, коли пани чиновники й без того були в скрутному стані, прийшли до губернатора разом два папери. В одному з них говорилося, що за одержаними свідченнями і донесеннями перебуває у них в губернії вироблювач фальшивих асигнацій, який ховається під різними іменами, і щоб негайно був учинений найсуворіший розшук. Другий папірець містив у собі повідомлення губернатора сусідньої губернії про втечу від законного переслідування розбійника, і що коли об'явиться у них в губернії якась підозріла людина, яка не подасть ніяких свідоцтв і паспортів, то затримати її негайно. Ці два папери так і приголомшили всіх. Попередні висновки і здогади зовсім були збиті з пантелику. Звісно, ніяк не можна було припускати, щоб тут стосувалося що-небудь Чичикова, одначе всі, як подумали кожен з свого боку, як пригадали, що вони ще не знають, хто такий насправді Чичиков, що він сам дуже неясно висловлювався про власну особу, говорив, правда, що потерпів по службі за правду, але ж все це якось невиразно, і коли згадали при цьому, що він навіть висловився, ніби мав багато ворогів, які замірялися на життя його, то задумалися ще більше: виходить життя його було в небезпеці, виходить його переслідували, виходить, що таки накоїв він чогось... та хто ж він, справді, такий? Звісно, не можна думати, щоб він міг робити фальшиві папірці, а тим більше бути розбійником, зовнішність благонадійна, але, при всьому тому, хто ж би однак був він насправді? І от пани чиновники поставили собі тепер запитання, яке повинні були поставити спочатку, тобто в першій главі нашої поеми. Вирішено було ще розпитати дещо у тих, у кого були куплені душі, щоб принаймні дізнатись, що за купівля, і що саме треба розуміти під цими мертвими душами, і чи не пояснив він кому хоч може ненароком, хоч побіжно як-небудь, справжніх своїх намірів, і чи не сказав він кому-небудь про те, хто він такий. Передусім звернулись до Коробочки, але

тут почерпнули небагато: купив, мовляв, за п'ятнадцять карбованців, і пташине пір'я теж купує, і багато всього обіцяв накупити, в казну сало теж постачає, і тому, певне, шахрай, бо вже був один такий, що купував пташине пір'я і в казну сало постачав, та й обдурив усіх і протопопшу нагрів більше, як на сто карбованців. Усе, що вона говорила далі, було повторення майже того ж самого, і чиновники побачили тільки, що Коробочка була просто дурна баба. Манілов відповів, що за Павла Івановича завжди він ладен ручитися як за себе самого, що він пожертвував би усім своїм маєтком, щоб мати соту частину достоїнств Павла Івановича, і відізвався про нього взагалі в найприємніших висловах, додавши кілька думок про дружбу і симпатії вже з замруженими очима. Ці думки, звісно, задовільно пояснили ніжний порив його серця, але не пояснили чиновникам справжнього діла. Собакевич відповів, що Чичиков, на його думку, чоловік хороший, а що селян він йому продав на вибір і народ у всіх відношеннях живий; але що він не ручиться за те, що станеться згодом, що коли вони трохи вимруть під час труднощів переселення в дорозі, то не його провина, і в тому владен Бог, а гарячок і всяких смертоносних хвороб є на світі чимало, і бувають випадки, що вимирають цілі села. Пани чиновники вдалися ще до одного засобу, не дуже благородного, але який, проте, іноді вживається, тобто стороною, за допомогою всяких лакейських знайомств, розпитати людей Чичикова, чи не знають вони яких подробиць щодо попереднього життя й обставин пана, але почули теж небагато. Від Петрушки почули тільки запах жилого покою, а від Селіфана, що сповняв службу царську та служив раніш на митниці та й тільки. У цього класу людей є досить дивний звичай. Якщо його спитати прямо про щось, він ніколи не згадає, не візьме всього в голову і навіть просто відповість, що не знає, а коли спитати про щось інше, отут він і приплете його й розкаже з такими подробицями, що їх і знати не схочеш. Усі розшуки, вчинені чиновниками, відкрили їм тільки те, що вони напевне ніяк не знають, що таке Чичиков, а тим часом Чичиков чим-небудь та мусить бути неодмінно. Вони поклали нарешті поговорити остаточно про цей предмет і вирішити принаймні, що і як їм робити, і яких заходів ужити, і що ж він таке: чи така людина, яку треба затримати й схопити як неблагонадійну, а чи така він людина, яка може

сама схопити й затримати їх усіх як неблагонадійних. Для всього цього задумано було зібратися нарочито в поліцеймейстера, вже відомого читачам батька й благодійника міста.

ГЛАВА X

Зібравшись у поліцеймейстера, вже відомого читачам батька й благодійника міста, чиновники мали нагоду зауважити один одному, що вони навіть схудли від цих турбот і тривог. Справді, призначення нового генерал-губернатора і ці одержані папери такого серйозного змісту, і ці Бог знає які чутки, все це залишило помітні сліди на їхніх обличчях, і фраки на багатьох стали помітно просторіші. Усе подалось: і голова схуд, і інспектор лікарської управи схуд, і прокурор схуд, і якийсь Семен Іванович, якого ніколи не називали на прізвище, що носив на вказівному пальці перстень, якого давав розглядати дамам, навіть і той схуд. Звісно, знайшлися, як і скрізь буває, дехто неполохливого десятка, що не підупали духом, але їх було дуже небагато. Сам тільки поштмейстер. Він тільки й не змінявся п постійно рівному характері, і завжди в таких випадках мав звичку говорити: "Знаємо ми вас, генерал-губернаторів! Вас, може, три-чотири зміниться, а я ось уже тридцять років, пане мій, сиджу на одному місці". На це звичайно зауважили інші чиновники: "Добре тобі, шпрехен зі дейч, Іван Андрейч; у тебе справа поштова: прийняти та відправити експедицію, хіба тільки обдуриш, замкнувши присутствіє на півгодини раніш, та візьмеш із запізнілого купця за прийом листа у невказаний час, або перешлеш часом посилку, яку не слід пересилати, тут, звісно, всяк буде святий. А от хай до тебе унадиться чорт підвертатися щодня під руку, так що от і не хочеш брати, а він сам підсовує. Тобі, розуміється, півбіди, у тебе один синок, а тут, брат, Параско-вію Федорівну наділив Бог такою благодаттю, що рік, то й несе: або Праскушку, або Петрушку; тут, брат, іншої заспіваєш". Так говорили чиновники, та чи можна справді встояти проти чорта, про це судити не авторське діло. В нараді, що зібралася цим разом, дуже помітна була відсутність тієї необхідної речі, яку в простолюдді називають глуздом. Взагалі ми якось не створені для поважних засідань. У всіх наших зібраннях, починаючи з селянського громадського

сходу і до всяких можливих учених та інших комітетів, коли в них немає однієї голови, яка всім керує, буває чимала-таки плутанина. Важко навіть і сказати, чому це, видно, вже народ такий, що тільки й удаються ті наради, які скликаються для того, щоб погуляти або пообідати, як-от клуби й усякі воксали на німецький лад. А готовість щохвилини є, мабуть, до всього. Ми відразу, як вітром повіє, заведемо товариства благодійні, заохочувальні й не знати які. Мета буде прекрасна, а при всьому тому нічого не вийде. Може, це буває тому, що ми зразу задовольняємося на самому початку і вже гадаємо, що все зроблено. Наприклад, затіявши якесь благодійне товариство для бідних і пожертвувавши чималі суми, ми зразу для відзначення такого похвального вчинку завдаємо обід усім першим сановникам міста, розуміється, на половину всіх пожертвуваних сум; на решту наймається тут же для комітету препишна квартира з опаленням і сторожами, а тоді й залишається всієї суми для бідних п'ять карбованців з половиною, та й тут при розподілі цієї суми ще не всі члени згодні між собою, і кожен пхає яку-небудь свою куму. А втім, нарада, що зібралася нині, була зовсім іншого роду: вона утворилася внаслідок необхідності. Не про якихось бідних чи сторонніх була справа, справа стосувалася кожного чиновника особисто, справа стосувалася біди, яка всім однаково загрожувала, отже несамохіть тут повинно було бути одностайніше, тісніше. Але при всьому тому вийшло чорт знає що таке. Не кажучи вже про незгоди, властиві всім, нарадам, у думках присутніх виявилась якась навіть незбагненна нерішучість: один казав, що Чичиков вироблювач державних асигнацій, і потім сам додавав: а може, й не вироблювач; другий твердив, що він чиновник генерал-губернаторської канцелярії, і зараз же застерігав: а втім, чорт його знає, на лобі ж не прочитаєш. Проти здогаду, чи не переодягнений це розбійник, озброїлися всі; визнали, що, крім зовнішності, яка сама по собі була вже благонамірена, у розмовах його не було нічого такого, що показувало б людину з буйними вчинками. Раптом поштмейстер, що залишався кілька хвилин заглибленим у якісь роздуми, чи внаслідок раптового натхнення, що окрилило його; чи чого іншого, скрикнув несподівано: "а знаєте, панове, хто це?" Голос, яким він промовив це, мав у собі щось разюче, так що примусив скрикнути всіх разом "а хто?" — "Це, панове, не хто

інший, пане мій, як капітан Копєйкін!" А коли всі зразу в один голос запитали: "хто такий цей капітан Копєйкін?" — поштмейстер сказав: "так ви не знаєте, хто такий капітан Копєйкін?"

Усі відповіли, що ніяк не знають, хто такий капітан Копєйкін.

"Капітан Копєйкін", сказав поштмейстер, що розкрив свою табакерку тільки наполовину, боячись, щоб хтось з сусідів не запустив туди своїх пальців, у чистоту яких він мало вірив і навіть мав звичку приказувати: "Знаємо, батечку: ви пальцями своїми, може, не знати в які місця навідуєтесь, а тютюн річ, яка потребує чистоти". — "Капітан Копєйкін", повторив він, уже понюхавши тютюну: "а втім, коли це розповісти, вийде прецікава для якого-небудь письменника в деякому роді ціла поема".

Усі присутні виявили бажання узнати цю історію, або, як висловився поштмейстер, прецікаву для письменника в деякому роді цілу поему, і він почав так:

ПОВІСТЬ ПРО КАПІТАНА КОПЄЙКІНА

"Після кампанії дванадцятого року, пане ти мій", так почав поштмейстер, незважаючи на те, що в кімнаті сидів не один пан, а цілих шестеро, "після кампанії дванадцятого року разом з пораненими присланий був і капітан Копєйкін. Під Красним87, чи під Лейпцігом88, тільки, можете уявити, йому відірвало руку й ногу. Ну, тоді ще не зроблено було щодо поранених ніяких, знаєте, таких розпоряджень; цей який-небудь інвалідний капітал89 був уже заведений, можете уявити собі, в деякому роді багато пізніше. Капітан Копєйкін бачить: треба працювати б, тільки от рука в нього, розумієте, ліва. Навідався був додому до батька; батько каже: "Мені нічим тебе годувати, я", можете уявити собі, "сам ледве добуваю на хліб". От мій капітан Копєйкін вирішив податись, пане мій, у Петербург, щоб просити государя, чи не буде якої монаршої милості: "що от, мовляв, так і так, у деякому роді, так би мовити, життям жертвував, проливав кров..." Ну, якось там,

знаєте, з обозами чи фурами казенними, словом, пане мій, дотягся він сяк-так до Петербурга. Ну, можете уявити собі, такий який-небудь, тобто капітан Копєйкін та опинився раптом у столиці, якій подібної, так би мовити, немає в світі! Раптом перед ним світ, так би мовити, деяке поле життя, казкова Шехе-резада90. Раптом який-небудь отакий, можете уявити собі, Невський проспект, або там, знаєте, яка-небудь Горохова, чорт забери! Або там яка-небудь Літейна; там шпиль такий який-небудь у повітрі; мости там висять отаким чортом, можете уявити собі, без усякого, тобто, дотикання — словом, Семіраміда91, пане, та й тільки! Поткнувся був найняти квартиру, тільки все це кусається страшенно: гардини, штори, чортовиння таке, розумієте, килими — Персія1 цілком: ногою, так би мовити, топчеш капітали. Ну, просто, тобто, йдеш вулицею, а вже ніс твій так і чує, що пахне тисячами; а в мого капітана Копєйкіна весь асигнаційний банк, розумієте, складається з яких-небудь десяти синюх92. Ну, якось там притулився в ревельському трактирі, за карбованець на добу: обід — щі, шматок битої яловичини. Бачить, заживатися нічого. Розпитав, куди звернутись. Кажуть, є, в деякому роді, найвища комісія, правління, розумієте, таке, і начальником генерал-аншеф такий-то. А государя, треба вам знати, в той час не було ще в столиці; військо, можете собі уявити, ще не верталося з Парижа, все було за кордоном. Копєйкін мій, уставши раненько, пошкрябав собі лівою рукою бороду, бо платити цирульникові — це обійдеться, в деякому роді, у гріш, натяг на себе мундирину і на дерев'янці своїй, можете уявити, подався до самого начальника, до вельможі. Розпитав квартиру. "Он", кажуть, показавши йому будинок на Дворцовій набережній. Хатинка, розумієте, мужицька: шибочки у вікнах, можете собі уявити, півторасажневі дзеркала, так що вази й усе, що там тільки є в кімнатах, здаються ніби назовні: міг би, в деякому роді, дістати з вулиці рукою; дорогоцінні мармури на стінах, металеві галантереї, яка-небудь ручка у дверях, так що треба, знаєте, забігти попереду до роздрібної крамнички та купити на гріш мила, та попереду години дві терти ним руки, та потім уже зважитись ухопитись за неї — словом: лаки на всьому такі — в деякому роді запаморочення. Сам швейцар уже має вигляд генералісимуса: визолочена булава, графська фізіогномія, як відгодований гладкий мопс який-небудь, батистові

комірчики, канальство!.. Копєйкін мій добрався якось із своєю дерев'янкою у приймальну, притулився там у кутку собі, щоб не штовхнути ліктем, можете собі уявити, яку-небудь Америку або Індію — роззолочену, розумієте, фарфорову таку вазу. Ну, розуміється, що він настоявся там удосталь, бо, можете собі уявити, прийшов ще в такий час, коли генерал, у деякому роді, щойно встав з ліжка, і камердинер, може, підніс йому яке-небудь срібне цеберко для різних, розумієте, умивань таких. Чекає мій Копєйкін годин чотири, аж ось увіходить нарешті ад'ютант або там інший черговий чиновник. "Генерал", каже, "зараз вийде у приймальну". А в приймальні вже народу, як бобів на тарілці. Все це не те, що наш брат холоп, усе четвертого або п'ятого класу, полковники, а де й товстий макарон блищить на еполеті — генералітет, словом, он який. Раптом у кімнаті, розумієте, пронеслась ледве помітна суєта, як ефір який-небудь тонкий. Почулося там і там: "шу, шу", і нарешті тиша настала страшна. Вельможа входить. Ну... можете уявити собі: державна людина! В обличчі, так би мовити... ну, відповідно до звання, розумієте... до високого чину... такий і вираз, розумієте. Все, що тільки було в приймальні, розуміється, в ту ж хвилину в струнку, дожидає, тремтить, чекає рішення, в деякому роді, долі. Міністр або вельможа підходить до одного, до другого: "За чим ви? за чим ви?., чого ви бажаєте? яка у вас справа?"

Нарешті, пане мій, до Копєйкіна Копєйкін, зібравшись з духом: "Так і так, ваше превосходительство: проливав кров, втратив, у деякому роді, руки й ноги, працювати не можу, насмілюсь просити монаршої милості". Міністр бачить: людина на дерев'янці і правий рукав порожній пристебнутий до мундира. "Добре", каже: "навідайтеся днями". Копєйкін мій виходить мало не в захваті: одне те, що вдостоївся аудієнції, так би мовити, з першорядним вельможею; а друге те, що ось тепер нарешті вирішиться, в деякому роді, щодо пенсіону. В настрої, розумієте, такому, підскакує по тротуару. Зайшов у Палкшський трактир випити чарку горілки, пообідав, пане мій, у Лондоні, звелів подати собі котлетку з каперсами, щлярку замовив з різними фінтерлеями, замовив пляшку вина, увечері вирушив у театр, словом, розумієте, гульнув. На тротуарі, бачить, іде якась струнка англійка, як лебідь, можете собі уявити,

такий. Мій Копєйкін, кров знаєте, заграла в ньому, побіг було за нею на своїй дерев'янці, тюп, тюп, слідом — "та ні", подумав, "хай після, коли одержу пенсіон.Тепер щось я розгулявся занадто". Ось, пане мій, яких-небудь через три, чотири дні з'являється Копєйкін мій знову до міністра, діждався виходу. "Так і так", каже, "прийшов", каже, "почути наказ вашого високопревосходительства, по одержимих хворобах і за ранами..." й інше таке, розумієте, у відповідному стилі. Вельможа, можете собі уявити, зразу його пізнав: "А", каже, "добре", каже: "цей раз нічого не можу сказати вам більше, як тільки те, що вам треба буде чекати приїзду государя; тсді, без сумніву, будуть зроблені розпорядження щодо поранених, а без монаршої, так би мовити, волі я нічого не можу зробити". Поклін, розумієте, і — прощайте. Копєйкін, можете собі уявити, вийшов у становищі найбільш невизначеному. Він уже думав, що ось йому завтра такі видадуть гроші: "На тобі, голубчику, пий та веселись"; а замість того йому наказано чекати, та й часу не призначено. От він совою такою зійшов з ґанку, як пудель, розумієте, якого кухар облив водою: і хвіст у нього межи ніг, і вуха повісив. "Ну, ні", думає собі: "піду вдруге, поясню, що останній шматок доїдаю — не допоможете, мушу померти, в деякому роді, з голоду". Словом, приходить він, пане мій, знову на Дворцову набережну, кажуть: "Не можна, не приймає, приходьте завтра". На другий день — те ж саме; а швейцар на нього просто й дивитися не хоче. А тимчасом у нього з синюх отих, розумієте, уже залишається тільки одна в кишені. То бувало їв щі, яловичини шматок; а тепер у крамничці візьме якого-небудь оселедця або огірок солоний та хліба на два гроші, словом — голодує бідолаха, а тим часом апетит, просто, як у вовка. Проходить повз такий який-небудь ресторан — кухар там, можете собі уявити, іноземець, француз отакий собі з відвертою фізіономією, білизна на ньому голландська, фартух білістю дорівнює снігам, виробляє там фензерв який-небудь, котлетки з трюфелями, словом — розсуне делікатес такий, що, просто, себе, тобто, з'їв би від апетиту. А то пройде повз Мілютинські крамниці, там з вікна виглядає, в деякому роді, сьомга отака собі, вишеньки по п'ять карбованців штуку, кавун-громадище, диліжанс отакий, висунувся з вікна і, так би мовити, шукає дурня, котрий би заплатив сто карбованців, словом — на кожному кроці

спокуса така, слинка тече, а він чує, тимчасом, усе: "завтра". Так можете уявити собі, яке його становище: тут, з одного боку, так би мовити, сьомга й кавун, а з другого йому підносять все ту ж самісіньку страву: "завтра". Нарешті урвався бідоласі, в деякому роді, терпець, вирішив будь-що-будь пролізти штурмом, розумієте. Діждався біля під'їзду, чи не пройде ще який відвідувач, і там за якимсь генералом, розумієте, проскочив з своєю дерев'янкою до приймальні. Вельможа, за звичаєм, виходить: "За чим ви? за чим ви? А!" каже, побачивши Копєйкіна: "я ж уже об'явив вам, що ви мусите чекати рішення". —"Дозвольте, ваше високопревосходительство, — не маю, так би мовити, шматка хліба..." — "Що ж поробиш? Я для вас нічого не можу зробити: подбайте поки що самі про себе, шукайте самі засобів". — "Але, ваше високопревосходительство, самі можете, в деякому роді, судити, які засоби можу вишукати, не маючи ні руки, ні ноги". — "Але", каже сановник, "погодьтесь: я не можу вас утримувати, в деякому роді, своїм коштом; у мене багато поранених, всі вони мають однакове право... Озбройтесь терпінням. Приїде государ, я можу вам дати слово честі, що його монарша милість вас не залишить". — "Але, ваше високопревосходительство, я не можу чекати", каже Копєйкін, і каже, в деякому відношенні, грубо. Вельможі, розумієте, зробилося вже досадно. Справді: тут з усіх боків генерали чекають рішень, наказів; справи, так би мовити, важливі, державні, які вимагають щонайшвидшого виконання, — хвилина прогаяння може бути важлива, — а тут ще прив'язався збоку настирливий чорт. "Вибачте", каже: "мені ніколи... мене чекають справи, важливіші за ваші". Нагадує способом, в деякому роді, тонким, що пора, нарешті, і вийти. А мій Копєйкін, — голод, знаєте, пришпорив його: "Як знаєте, ваше високопревосходительство", каже, "не зійду з місця доти, доки не дасте резолюції". Ну... можете уявити: відповідати отак вельможі, якому варт тільки слово — так от уже й полетів шкереберть, так що й чорт тебе не відшукає... Тут коли нашому братові скаже чиновник одним чином менший, подібне, так уже й грубість. Ну, а там розмір, розмір який: генерал-аншеф і який-небудь капітан Копєйкін! 90 карбованців і нуль! Генерал, розумієте, більш нічого, як тільки глянув, а погляд — вогнепальна зброя: душі вже немає — вже вона сховалася в п'ятки. А

мій Копєйкін, можете уявити, ні з місця, стоїть, як укопаний. "Що ж ви?" каже генерал і взяв його, як то кажуть, у лопатки. А втім, сказати правду, обійшовся він ще досить милостиво: інший би настрахав так, що днів три крутилася б після того вулиця догори ногами, а він сказав тільки:

"Добре", каже: "коли вам тут дорого жити, і ви не можете в столиці спокійно чекати вирішення вашої долі, так я вас вишлю казенним коштом. Покликати фельд'єгеря! перепровадити його на місце проживання!" А фельд'єгер уже там, розумієте, і стоїть: триаршинний чолов'яга який-небудь, ручиська в нього, можете уявити, самою натурою збудовані для ямщиків, — словом, дантист такий... От його, раба Божого, схопили, пане мій, та на візок з фельд'єгерем. "Ну", Копєйкін думає, "принаймні не треба платити прогонів, і за те спасибі". От він, пане мій, їде на фельд'єгері та, ідучи на фельд'єгері, в деякому роді, так би мовити, міркує сам собі: "Коли генерал каже, щоб я пошукав сам засобів допомогти собі — добре", каже, "я", каже, "знайду засоби!" Ну, вже як тільки його приставили на місце і куди саме привезли — нічого цього невідомо. Так, розумієте, і чутки про капітана Копєйкіна канули в річку забуття, в яку-небудь таку собі Лету93, як називають поети. Але дозвольте, панове, отут і починається, можна сказати,нитка, зав'язка романа. Отже, де подівся Копєйкін, невідомо, та не минуло, можете уявити собі, двох місяців, як з'явилась у рязанських лісах зграя розбійників, і отаман цієї зграї був, пане мій, не хто інший..."

"Тільки дозволь, Іване Андрійовичу", сказав раптом урвавши його поліцеймейстер: "адже капітан Копєйкін, ти сам сказав, без руки й без ноги, а в Чичикова..."

Тут поштмейстер скрикнув і ляснув з усього розмаху рукою по своєму лобі, назвавши себе вголос при всіх телятиною. Він не міг зрозуміти, як подібна обставина не спала йому на думку на самому початку оповідання, і признався, що зовсім справедлива приказка: руська людина пізнім розумом мудра. Одначе ж через хвилину він тут-таки почав хитрувати й спробував був вивернутись, кажучи, що,

зрештою, в Англії дуже вдосконалена механіка, що видно з газет, як один винайшов дерев'яні ноги таким чином, що від одного дотику до непомітної пружинки заносили ці ноги людину бог знає в які місця, так що після ніде й відшукати її не можна було.

Але всі взяли під великий сумнів, що Чичиков був капітан Копєйкін, і визнали, що поштмейстер сягнув уже занадто далеко. А втім, вони з свого боку теж не пасли задніх і, спрямовані дотепним здогадом поштмейстера, забралися, мабуть, чи не далі. З числа багатьох у своєму роді кмітливих припущень, нарешті було одне дивно навіть і сказати: що чи не є Чичиков переодягнений Наполеон, що англієць здавна заздрить, що Росія, мовляв, така велика й простора, що навіть кілька разів виходили й карикатури, де росіянин змальований під час розмови з англійцем. Англієць стоїть і ззаду держить на мотузці собаку, і під собакою розуміється Наполеон! Дивись, мовляв, каже, коли що не так, так я на тебе зараз спущу цю собаку! І ось тепер вони, може, й випустили його з острова Єлени94, і ось він тепер і пробирається в Росію нібито Чичиков, а насправді зовсім не Чичиков.

Звісно, повірити цьому чиновники не повірили, а втім, задумалися і, розглядаючи цю справу кожен сам собі, визнали, що обличчя Чичикова, коли він повернеться і стане боком, дуже скидається на портрет Наполеона. Поліцеймейстер, що служив у кампанію дванадцятого року й особисто бачив Наполеона, не міг теж не признатись, що на зріст він аж ніяк не буде вищий за Чичикова і що будовою своєї постаті Наполеон теж, не можна сказати щоб занадто товстий, одначе ж і не так щоб тонкий. Може, деякі читачі назвуть усе це неймовірним, автор теж на догоду їм ладен би назвати все це неймовірним; але як на лихо усе відбулося саме так, як оповідається, і тим ще дивніше, що місто було не в глушині, а, навпаки, недалеко від обох столиць. А втім, треба пам'ятати, що все це відбувалося незабаром після славетного вигнання французів. В той час усі наші поміщики, чиновники, купці, прикажчики і всякий письменний і навіть неписьменний народ стали, принаймні, на цілих вісім років запеклими політиками. "Московские Ведомости" і "Сын Отечества" зачитувались немилосердно і доходили до останнього читця

клаптиками, непридатними ні до якого вжитку. Замість запитань: "почім, батечку, продали мірку вівса? як скористувалися вчорашньою порошею?" говорили: "а що пишуть у газетах, чи не випустили знову Наполеона з острова?" Купці цього дуже побоювались, бо цілком вірили провіщанням одного пророка, який уже три роки сидів в острозі; пророк прийшов невідомо звідки в личаках і некритому кожусі, що страшенно тхнув тухлою рибою, і провістив, що Наполеон є антихрист і держиться на кам'яному ланцюгу за шістьма мурами й сімома морями, але згодом розірве ланцюг і заволодіє всім світом. Пророк за провіщення попав, як годиться, в острог, але все ж діло своє зробив і скаламутив зовсім купців. Довго ще під час навіть найприбутковіших угод, купці, виряджаючись до трактиру запивати їх чаєм, гомоніли про антихриста. Багато хто з чиновників і благородного дворянства теж мимоволі задумувались над цим і заражені містицизмом, що був тоді, як відомо, у великій моді, бачили в кожній літері, з яких було складене слово Наполеон, якесь особливе значення; багато хто навіть відкрив у ньому апокаліптичні цифри95. Отже, нічого немає дивного, що чиновники мимоволі задумались на цьому пункті: проте скоро й похопились, помітивши, що уява їх вже занадто прудка і що все це не те. Думали, думали, говорили, говорили і нарешті вирішили, що не погано б ще розпитати гарненько Ноздрьова. Тому що він перший виніс історію про мертві душі і був, як то кажуть, у якихось тісних стосунках з Чичиковим, отже, без сумніву, знає дещо з обставин його життя, то ще спробувати, що скаже Ноздрьов.

Чудні люди, ці пани чиновники, а за ними й усі інші звання: адже дуже добре знали, що Ноздрьов брехун, що йому не можна вірити в жодному слові, ні в найменшій дрібниці, а тимчасом удалися саме до нього. Ану спробуй, порозумійся з людиною! не вірить у Бога, а вірить, що коли засвербить перенісся, то неодмінно помре; пропустить мимо утвір поета, ясний, як день, увесь перейнятий співзвуччям і високою мудрістю простоти, а накинеться саме на те, де якийсь молодець наплутає, наплете, поламає, виверне природу, і йому воно сподобається, і він почне кричати: ось воно, ось справжнє знання таємниць серця! все життя ні за що має лікарів, а кінчиться тим, що звернеться нарешті до

баби, яка лікує зашіптуванням і запльовуванням, або ще краще вигадає сам якийсь декохт з не знати якої погані, яка Бог знає чому уявиться йому саме засобом проти його хвороби. Звісно, можна почасти вибачити панів чиновників справді скрутним їх становищем. Потопаючий, кажуть, хапається й за маленьку тріску, і в нього немає в цей час розсудку подумати, що на трісці може хіба що проїхатись верхи муха, а в ньому ваги мало не чотири пуди, якщо навіть не цілих п'ять; але не спадає йому в той час ця думка в голову, і він хапається за тріску. Так і панове наші вхопились нарешті і за Ноздрьова. Поліцеймейстер в ту ж хвилину написав до нього записочку завітати увечері, і квартальний у ботфортах, з привабливим рум'янцем на щоках, побіг у ту ж хвилину, придержуючи шпагу, вистрибом на квартиру Ноздрьова. Ноздрьов був заклопотаний важливою справою; цілих чотири дні вже не виходив він з кімнати, не впускав нікого і одержував обід у віконце, — словом, навіть схуд і позеленів. Справа вимагала великої уважності: вона полягала в добиранні з кількох десятків дюжин карт однієї талії, але найбільш меткої, на яку можна було б покластися, як на найвірнішого друга. Роботи залишалося ще принаймні на два тижні; протягом усього цього часу Порфирій повинен був чистити меделянському щеняті пуп особливою щіткою і мити його тричі на день у милі. Ноздрьов був дуже розгніваний за те, що потривожили його самотність; передусім він послав квартального к чорту, та коли прочитав у записці городничого, що може трапитися пожива, тому що на вечірку чекають якогось новака, злагіднів у ту ж хвилину, замкнув кімнату нашвидкуруч ключем, одягся як попало і подався до них. Зізнання, свідчення і припущення Ноздрьова становили таку різку протилежність міркуванням панів чиновників, що й останні їхні здогади були збиті з пантелику. Це була дійсно людина, для якої не існувало сумнівів зовсім; і скільки в них помітно було хиткості й боязкості в припущеннях, стільки в нього твердості і впевненості. Він відповів на всі пункти, навіть не запнувшись, зая'вив, що Чичиков накупив мертвих душ на кілька тисяч, і що він сам продав йому, тому що не бачить причини, чому не продати; на запитання, чи не шпіон він і чи не намагається щось розвідати, Ноздрьов відповів, що шпіон, що ще в школі, де він разом з ним учився, його називали фіскалом, і що за це товариші, в тому числі й він трохи його

потовкли, так що треба було потім приставити до самих тільки висків 240 п'явок, тобто він хотів було сказати 40, але 200 сказалось якось само собою. На запитання, чи не вироблювач від фальшивих паперів, він відповів, що вироблювач, і при цій нагоді розповів анекдот про незвичайну спритність Чичикова, як, дізнавшись, що в його домі було на два мільйони фальшивих асигнацій, опечатали дім його й поставили варту, на кожні двері по два солдати, і як Чичиков перемінив їх усі за одну ніч, так що на другий день, коли зняли печаті, побачили, що всі були асигнації справжні. На запитання, чи дійсно Чичиков мав намір викрасти губернаторську дочку, і чи правда, що він сам узявся допомагати й брати участь у цій справі, Ноздрьов відповів, що допомагав і що коли б не він, то не вийшло б нічого, тут він і схаменувся був, бачачи, що збрехав зовсім даремне і міг таким чином накликати на себе біду, але язика ніяк уже не міг стримати. Зрештою, і важко було, бо t виявились самі собою такі цікаві подробиці, від яких ніяк не можна було відмовитись: навіть названо було на ім'я село, де містилася та парафіяльна церква, в якій вирішено було вінчатись, а саме село Трухмачівка, піп — отець Сидір, за вінчання — 75 карбованців, та й то не згодився б, якби він не налякав його, пообіцявши донести на нього, що перевінчав лабазника Михайла з кумою, що він відступив навіть свою коляску й заготував на всіх станціях коней для переміни. Подробиці дійшли до того, що вже починав називати на ім'я ямщиків. Спробували були заїкнутися про Наполеона, та самі були не раді, що спробували, бо Ноздрьов почав плести таку нісенітницю, яка не тільки не мала ніякої подоби правди, але навіть просто ні до чого не мала подоби, так що чиновники, зітхнувши, всі відійшли геть; один тільки поліцеймейстер довго ще слухав, думаючи, чи не буде принаймні чого-небудь далі, але нарешті й рукою махнув, сказавши: "чорт знає, що таке!" І всі погодились на тому, що як з биком не битись, а все молока від нього не добитись. І залишилися чиновники ще в гіршому становищі, ніж були раніше, і закінчилася справа тим, що ніяк не могли дізнатись, що таке був Чичиков. І виявилось ясно, якого роду створіння людина: мудра, розумна і тямуща вона буває у всьому, що стосується інших, а не себе: яких обачних, твердих порад надає вона в скрутних випадках життя! Яка кмітлива голова! кричить юрба: який непохитний характер! А хай

налетить на цю кмітливу голову якась біда, і хай їй самій доведеться потрапити в скрутні випадки життя, де й подівся характер, весь розгубився непохитний муж, і вийшов з нього жалюгідний боягузик, нікчемна, квола дитина, або просто фетюк, як називає Ноздрьов.

Усі ці балачки, думки й чутки невідомо з якої причини найбільше вплинули на бідолашного прокурора. Вони вплинули на нього до такої міри, що він, прийшовши додому, почав думати, думати і раптом, як то кажуть, з доброго дива помер. Чи паралічем його, чи чим іншим прибило, тільки він як сидів, так і повалився з стільця навзнак. Скрикнули, як ведеться, сплеснувши руками: "ах, Боже мій!", послали по лікаря, щоб пустити кров, але побачили, що прокурор був уже саме бездушне тіло. Тоді тільки з уболіванням дізналися, що в покійника була справді душа, хоч він по скромності своїй ніколи її не показував. А тимчасом поява смерті так само була страшна в малій, як страшна вона й у великій людині: той, хто ще так недавно ходив, рухався, грав у віст, підписував різні папери й бував так часто між чиновниками з своїми, густими бровами й кліпаючим оком, тепер лежав на столі, ліве око вже не кліпало зовсім, але брова одна все ще була підведена з якимсь запитальним виразом. Про що покійник запитував, чого він помер, чи чого жив, про це один Бог відає.

Та це ж, одначе, недоладно! це незгідно ні з чим! це неможливо, щоб чиновники так могли самі себе налякати; вигадати таку дурницю, так відійти від істини, коли навіть дитині видно, в чому річ! Так, скажуть багато читачів і докорятимуть авторові за недоладності, або назвуть бідних чиновників дурнями, бо щедра людина на слово "дурень" і ладна прислужитися ним двадцять разів на день своєму ближньому. Досить з десятьох сторін мати одну дурну, щоб бути визнаному за дурня, незважаючи на дев'ять інших гарних. Читачам легко судити, дивлячись зі свого спокійного кутка й верхівки, звідки відкритий увесь обрій на все, що діється внизу, де людині видно тільки близьку річ. І в світовому літопису людства багато є цілих століть, що їх, здавалося, викреслив і знищив би, як непотрібні. Багато сталося у світі помилок, яких, здавалося, тепер не зробила б і дитина. Які викривлені, глухі, вузькі,

непрохідні, що ведуть далеко вбік, дороги обирало людство, прагнучи досягти вічної істини, тоді як перед ним увесь був відкритий прямий шлях, подібний до шляху, що веде в пишну храмину, призначену цареві на палац. За всі інші шляхи ширший і розкішніший він, осяяний сонцем і освітлений цілу ніч вогнями; але мимо нього в глухій темряві текли люди. І скільки разів, уже наведені посланим з неба розумом, вони й тут уміли відсахнутись і збочити, уміли серед білого дня потрапити знову в непрохідну глушину, уміли напустити знову сліпого туману один одному в вічі і, тягнучись за болотяними вогнями, уміли-таки дістатися до прірви, щоб потім з жахом спитати одне одного, де вихід, де дорога? Бачить тепер усе ясно теперішнє покоління, дивується з помилок, сміється, з нерозуму своїх предків, не бачачи, що небесним огнем покреслено цей літопис, що кричить у ньому кожна літера, що звідусюди спрямований пронизливий перст на нього ж, на нього, на сучасне покоління, але сміється сучасне покоління і само впевнено, гордо починає ряд нових помилок, з яких також потім посміються нащадки.

Чичиков нічого про все це не знав зовсім. Мов умисне в той час він дістав легку застуду, флюс і невеличке запалення в горлі, в роздачі яких надзвичайно щедрий клімат багатьох наших губернських міст. Щоб не припинилося, боронь Боже, як-небудь життя без нащадків, він вирішив краще посидіти днів зо три в кімнаті. Протягом цих днів він полоскав безупинно горло молоком з фігою, яку потім з'їдав, і носив прив'язану до щоки подушечку з ромашки й камфори. Бажаючи чим-небудь зайняти час, він зробив кілька нових і докладних списків усіх накуплених селян, прочитав навіть якийсь том герцогині Лавальєр96, що знайшовся в чемодані, переглянув у скриньці різні, що там були, речі й записочки, дещо перечитав удруге, і все це дуже надокучило йому. Ніяк не міг він зрозуміти, що б означало, що жоден з міських чиновників не приїхав до нього хоч би раз довідатись про здоров'я, тоді як ще недавно раз у раз стояли перед гостиницею дрожки, — то поштмейстерські, то прокурорські, то голови. Він дивувався з цього дуже і знизував тільки плечима, ходячи по кімнаті. Нарешті відчув він себе краще і зрадів Бог знає як, коли побачив змогу вийти на свіже повітря. Не відкладаючи,

узявся він негайно за туалет, відімкнув свою шкатулку, налив у склянку гарячої води, вийняв щітку й мило і розпочав голитись, чому, зрештою була давно пора й час, бо, помацавши бороду рукою і глянувши в дзеркало, він уже промовив: "хай йому, який вигнався ліс!" І справді, ліс не ліс, а по всій щоці й підборіддю висипав досить густий засів. Поголившись, узявся він до одягання жваво й швидко, так що мало не вистрибнув з панталонів. Нарешті, він був одягнутий, збризнутий одеколоном і, закутаний тепло, вибрався на вулицю, зав'язавши з обережності щоку. Вихід його, як усякої людини, що одужала, був ніби святковий. Усе, і будинки, і прохожі мужики, досить, проте, серйозні, з яких дехто вже встиг затопити свого брата в вухо. Перший візит він мав намір зробити губернаторові. Дорогою багато спадало йому всяких думок; крутилася в голові блондинка, уява почала навіть злегка пустувати, і він уже сам почав трохи жартувати й кепкувати з себе. В такому настрої опинився він перед губернаторським під'їздом. Уже почав він був у сінях похапцем скидати з себе шинель, коли швейцар уразив його цілком несподіваними словами: не велено приймати!

"Як, що ти, ти, видно, не пізнав мене? ти придивись гарненько до обличчя!" казав йому Чичиков.

"Як не пізнати, адже я вас не вперше бачу", сказав швейцар. "Та вас-от саме одного й не велено пускати, інших усіх можна".

"От тобі й маєш! чого? чому?"

"Такий наказ, так уже, видно, слід", сказав швейцар і додав до того слово: атож. Після чого став перед ним зовсім невимушено, не зберігаючи того ласкавого вигляду, з яким раніше поспішав скидати з нього шинель. Здавалося, він думав, дивлячись на нього: "еге! вже коли тебе пани женуть з ґанку, то ти, видно, так собі, що попало, шушваль яка-небудь!"

"Незрозуміло!" подумав сам собі Чичиков і подався зразу ж до голови палати, але голова палати так зніяковів, побачивши його, що не міг зв'язати двох слів і наговорив йому такої нісенітниці, що навіть їм обом зробилося совісно. Ідучи від нього, хоч як намагався Чичиков вияснити дорогою і добрати, що таке мав на увазі голова і до чого могли стосуватися слова його, але нічого не міг зрозуміти. Потім зайшов до інших: до поліцеймейстера, до віце-губернатора, до поштмейстера, але всі вони або не прийняли його, або прийняли так дивно, таку вимушену й незрозумілу провадили розмову, так розгубилися, і таке вийшло безглуздя з усього, що він поставив під сумнів здоров'я їх мозку. Спробував було ще зайти до декого, щоб дізнатися, принаймні, про причину, і не добрав ніякої причини. Як напівсонний блукав він без мети по місту, не будучи спроможний вирішити, чи він збожеволів, чи чиновники втратили глузд, чи ввісні все це діється, чи наяву заварилися дурощі, гірші за сон. Пізно вже, майже смерком, вернувся він до себе в гостиницю, з якої був вийшов У такому хорошому , настрої, і з нудьги звелів подати собі чаю. В задумі і в якомусь безтямному міркуванні про химерність становища свого почав він наливати чай, коли це відчинилися двері його кімнати і став перед ним Ноздрьов зовсім несподіваним способом.

"От говорить прислів'я: для друга сім верст не круг!" казав він, скидаючи картуз: "проходжу мимо, бачу світло у вікні, дай, думаю собі, зайду, певно, не спить. А! от добре, що в тебе на столі чай, вип'ю залюбки чашечку: сьогодні за обідом об'ївся всякої погані, почуваю, що вже починається в шлунку розгардіяш. Звели-но мені набити люльку. Де твоя люлька?"

"Та я ж не курю люльки", сказав сухо Чичиков.

"Пусте, нібито я не знаю, що ти курець. Ех! як пак звати твого слугу. Ей, Вахрамей, слухай!"

"Та не Вахрамей, а Петрушка".

"Як то? та в тебе ж раніше був Вахрамей?"

"Ніякого не було в мене Вахрамея".

"Так, дійсно, це в Деребіна Вахрамей. Уяви, Деребіну яке щастя, тітка його посварилася з сином за те, що одружився з кріпачкою; і тепер записала йому весь маєток. Я думаю собі: от якби таку тітку мати про всяк випадок! Та що ти, брат, так відійшов від усіх, ніде не буваєш? Звісно, я знаю, що ти зайнятий іноді вченими предметами, любиш читати (чому вже Ноздрьов зробив висновок, що герой наш займається вченими предметами і любить почитати, цього, признаємось, ми ніяк не можемо сказати, а Чичиков і поготів). Ах, брат Чичиков, якби ти тільки побачив... от уже справді була б пожива твоєму сатиричному розумові (чому у Чичикова був сатиричний розум, це теж невідомо). Уяви, брат, у купця Лихачева грали в гірку, от де вже сміху було! Перепендєв, який був зо мною: "От", каже, "коли б тепер Чичикова, от уже б йому справді!.." (тимчасом Чичиков зроду не знав ніякого Перепендєва). Але признайся, брат, адже ти, справді, препідло повівся тоді зо мною, пам'ятаєш, як грали в шашки, адже я виграв... Так, брат, ти просто обшахрав мене. Але ж я, чорт мене знає; ніяк не можу сердитись. Недавно з головою палати... Ага! я ж тобі мушу сказати, що в місті всі проти тебе; вони думають, що ти робиш фальшиві папірці, пристали до мене, та я за тебе горою, наговорив їм, що з тобою вчився і батька знав; ну і, нема вже чого казати, чимало їм наговорив такого, що й купи не держиться".

"Я роблю фальшиві папірці?" скрикнув Чичиков, підвівшися зі стільця.

"Тільки навіщо ти так налякав їх?" провадив Ноздрьов. "Вони, чорт знає, збожеволіли від страху: пошили тебе і даремно в розбійники і в шпигуни... А прокурор з переляку помер, завтра ховатимуть. Ти не будеш? Вони, сказати правду, бояться нового генерал-губернатора, щоб через тебе чогось не сталося; а я про генерал-губернатора такої думки, що коли він задере носа й запишається, то з дворянством аж

нічогісінько не вдіє. Дворянство вимагає привітності: правда ж? Звісно, можна заховатися до себе в кабінет і не дати жодного балу, тільки що ж цим? Адже цим нічого не виграєш. Але ж ти, Чичиков, ризиковану справу затіяв".

"Яку ризиковану справу?" спитав занепокоєно Чичиков.

"Та викрасти губернаторську дочку. Я, признаюсь, сподівався цього, їй-Богу, сподівався! Вперше, як тільки побачив вас разом на балу, ну, вже думаю собі, Чичиков, певно, недурно... А втім, даремно ти зробив такий вибір, я нічого в ній не знаходжу гарного. А є одна родичка Бікусова, сестри його дочка, так ото вже дівчина! можна сказати: чудо коленкор!"

"Та що ти, що ти мелеш? Як викрасти губернаторську дочку, що ти?" говорив Чичиков, витріщивши очі.

"Та годі, брат, от яка потайна людина! Я, признаюсь, до тебе з тим прийшов: будь ласка, я готовий тобі допомагати. Так тому й бути: подержу вінець тобі, коляска й змінні коні будуть мої, тільки з умовою: ти мусиш позичити мені три тисячі. Потрібні, брат, хоч заріж!"

Протягом усієї балаканини Ноздрьова Чичиков протирав кілька разів собі очі, бажаючи пересвідчитися, чи не вві сні він усе це чує. Вироблювач фальшивих асигнацій, викрадення губернаторської дочки, смерть прокурора, якої причина нібито він, приїзд генерал-губернатора, — усе це нагнало на нього чималий переляк. Ну, вже коли пішло на те, подумав він сам собі, так баритися більше нема чого, треба звідси забиратись мерщій.

Він постарався збутися чимшвидше Ноздрьова, покликав до себе зараз же Селіфана і звелів йому бути готовим удосвіта, з тим, щоб завтра ж о 6 годині вранці виїхати з міста неодмінно, щоб він усе переглянув, бричку підмазав і таке інше, і таке інше. Селіфан промовив:

"слухаю, Павле Івановичу", і спинився одначе на деякий час коло ' дверей, не рушаючи з місця. Пан тут же звелів Петрушці витягти з-під ліжка чемодан, що вкрився вже добре пилюкою, і заходився вкладати разом з ним, без особливого розбору, панчохи, сорочки, білизну прану й непрану, шевські колодки, календар... Усе це вкладалося як попало; він хотів неодмінно бути готовим звечора, щоб завтра не могло статись ніякої затримки. Селіфан, постоявши хвилини дві коло дверей, нарешті дуже поволі вийшов з кімнати. Поволі, як тільки можна уявити собі поволі, зійшов він із сходів, відтискуючи своїми мокрими чобітьми сліди по збитих східцях, що спускалися вниз, і довго чухав у себе рукою в потилиці. Що означало це чухання? і що взагалі воно означає? Чи досада на те, що ось не вдалася задумана на завтра зустріч зі своїм братом у поганенькому кожушку, підперезаному поясом, де-небудь у царевому шинку, чи вже завелася на новому місці якась коханочка, і доводиться залишати вечірнє стояння біля воріт і політичне держання за білі ручки в той час, як насувається на місто присмерк, паруб'яга в червоній сорочці бринькає на балалайці перед дворовою челяддю, і снує по роботі тиху мову різночинний народ? Чи, просто, шкода покидати нагріте вже місце в людській кухні під кожухом, біля печі, та щі з міським м'яким пирогом, задля того, щоб знову тягтися під дощ і сльоту і всяку дорожню негоду? Бог відає, не вгадаєш. Багато що означає в руського народу чухання в потилиці.

ГЛАВА XI

Проте нічого не сталося так, як гадав Чичиков. По-перше, прокинувся він пізніше, ніж думав — це була перша неприємність. Уставши, він послав зараз же довідатись, чи запряжена бричка і чи все готово; але доповіли, що бричка ще не була запряжена і нічого не було готово. Це була друга неприємність. Він розсердився, зібрався навіть завдати щось ніби прочуханку приятелеві нашому Селіфанові й чекав тільки з нетерпінням, яку той з свого боку виставить причину на виправдання. Незабаром Селіфан показався в дверях, і пан мав утіху почути ті самі слова, які звичайно чують від прислуги в тому разі, коли треба скоро їхати.

"Але ж, Павле Івановичу, треба буде коней кувати".

"Ах ти, бовдур! телепень! а раніше чому про це не сказав? Не було хіба часу?"

"Та час був... Та от і колесо теж, Павле Івановичу, шину треба буде зовсім перетягнути, бо тепер дорога вибоїста, ями такі скрізь поробилися... Та коли дозволите доповісти: передок у брички зовсім розхитався, так що вона, може, й двох станцій не зробить".

"Негідник ти!" скрикнув Чичиков, сплеснувши руками, і підійшов до нього так близько, що Селіфан з остраху, щоб не дістати від пана подарунка, оступився трохи назад і посторонився.

"Убити ти мене зібрався? га? зарізати мене хочеш? На великому шляху зібрався мене зарізати, розбійнику, бовдуре ти проклятий, опудало

морське! га? га? Три тижні сиділи на місці, га? Хоч би заїкнувся, безпутний, — а от тепер на останню годину й пригнав! коли вже все на порі: сісти б та й їхати, га? а ти ось тут і нашкодив, га? га? Ти ж про це знав раніше? Ти ж знав про це, га? га? Відповідай. Знав? Га?"

"Знав", відповів Селіфан, похиливши голову.

"Ну так чому ж ти не сказав, га?"

На це питання Селіфан нічого не відповів, але, похнюпивши голову, здавалося, говорив сам собі: "Ач як воно химерно сталося: і знав же, та не сказав!"

"А ось тепер іди, приведи коваля, та щоб за дві години все було зроблено. Чуєш? доконче за дві години, а коли не буде, так я тебе, я тебе... у ріг скручу й вузлом зав'яжу!" Герой наш був дуже розгніваний.

Селіфан повернувся був до дверей, щоб іти виконувати наказ, але спинився й сказав: "Та ще, пане, чубарого коня, справді, хоч би продати, бо він, Павле Івановичу, зовсім падлюка, він такий кінь, просто не доведи Господи, тільки завада".

"Атож! ось піду, побіжу на базар продавати!"

"Їй-Богу, Павле Івановичу, він тільки що з вигляду показний, а на ділі найлукавіший кінь; такого коня ніде..."

"Дурню! коли захочу продати, то продам. Ще пустився в розумування! От подивлюсь я: коли ти мені не приведеш зараз ковалів, та за дві години не буде все готово, то я тобі такої дам прочуханки... сам себе не пізнаєш! Іди геть! геть!" Селіфан вийшов.

У Чичикова остаточно зіпсувався настрій, і він шпурнув на підлогу шаблю, що їздила з ним у дорозі, щоб навівати належний страх кому слід. З чверть години, коли не більше, проморочився він з ковалями, доки домовився, бо ковалі, як ведеться, були страшенні негідники і, збагнувши, що робота спішна, заправили рівно вшестеро. Хоч як він гарячився, називав їх шахраями, розбійниками, грабіжниками проїжджих, натякнув навіть на страшний суд, але ковалів нічим не дійняв: вони цілком витримали характер: не тільки не відступилися від ціни, але навіть поралися з роботою замість двох годин аж п'ять з половиною. Протягом цього часу він мав утіху зазнати приємних хвилин, відомих кожному подорожньому, коли в чемодані все вкладене і в кімнаті валяються тільки мотузочки, папірці та всяке сміття, коли людина не належить ні дорозі, ні якомусь певному місцю, бачить у вікна прохожих людей, що плентаються, балакаючи про свої гривні і з якоюсь дурною цікавістю підводять очі, щоб, глянувши на нього, знову йти далі своєю дорогою, що ще більше роз'ятрює поганий настрій бідного неїдучого подорожнього. Все, що тільки є, все, що тільки бачить він: і крамничка проти його вікон, і голова старої жінки, що живе в будинку навпроти й підходить до вікна з коротенькими завісками, — все йому гидке, а проте він не відходить від вікна. Стоїть, то забуваючись, то

звертаючи знову якусь притуплену увагу на все, що перед ним рухається і не рухається, і давить з досади якусь муху, що в цей час дзижчить і б'ється об шибку під його пальцем. Та всьому буває край, і сподівана хвилина настала: все було готове, передок у брички як слід був полагоджений, колесо було обтягнуте новою шиною, коні приведені з водопою, і розбійники-ковалі пішли собі, перелічивши одержані карбованці й побажавши щастя. Нарешті й бричка була запряжена, і два гарячі калачі, щойно куплені, покладені туди, і Селіфан уже засунув дещо для себе в кишеню, що біля кучерських козел, і сам герой, нарешті, при помахах картуза полового, який стояв у тому самому демікотоновому сюртуку, при трактирних і чужих лакеях та кучерах, що зібралися подивитися, як від'їжджатиме чужий пан, і при всяких інших обставинах, що супроводять від'їзд, сів у екіпаж, — і бричка, якою їздять холостяки, яка так довго застоялася в місті і так, може, набридла читачеві, нарешті виїхала з воріт гостиниці. "Слава тобі, Господи!" подумав Чичиков і перехрестився. Селіфан свиснув батогом; до нього присів, повисівши спочатку якийсь час на приступці. Петрушка, і герой наш, умостившись краще на грузинському килимку, заклав за спину собі шкіряну подушку, притиснув два гарячі калачі, і екіпаж пішов знову підскакувати та похитуватись, завдячуючи бруківці, що мала, як відомо, підкидну силу. З якимось невиразним почуттям дивився він на будинки, стіни, паркани й вулиці, які теж з свого боку, ніби підстрибуючи, поволі відходили назад і які, Бог знає, чи судила йому доля побачити ще колись на віку своєму. На повороті в одну з вулиць бричка мусила опинитися, бо на всю довжину її проходила нескінченна похоронна процесія. Чичиков, висунувшись, звелів Петрушці спитати, кого ховають, і дізнався, що ховають прокурора. Сповнений неприємних почуттів, він зразу сховався в куток, запнув себе шкірою і затягнув завіски. В цей час, коли екіпаж був таким чином спинений, Селіфан і Петрушка, побожно поскидавши шапки, розглядали, хто, як, у чому й чим їхав, лічили, скільки було всіх, і піших і в екіпажах, а пан, звелівши їм не признаватись і не вклонятися нікому із знайомих лакеїв, теж узявся розглядати боязко крізь шибочки, що були в шкіряних завісках: за труною ішли, поскидавши капелюхи, всі чиновники. Він почав був побоюватися, щоб не впізнали його екіпажа, але їм було не до того. Вони навіть не зайнялися різними житейськими

розмовами, які звичайно ведуть між собою, коли проводжають покійника. Всі думки їхні були зосереджені в цей час на самих собі: вони думали, який-то буде новий генерал-губернатор, як візьметься за діло і як прийме їх. За чиновниками, що йшли пішки, їхали карети, з яких виглядали дами в траурних чепцях. По рухах губів і рук їхніх видно було, що вони були зайняті жвавою розмовою; може, вони теж говорили про приїзд нового генерал-губернатора й робили здогадки щодо балів, які він дасть, і клопоталися про вічні свої фестончики та нашивочки. Нарешті, за каретами їхало кілька порожніх дрожок, що витяглися низкою, нарешті й нічого не залишилось, і герой наш міг їхати. Відсунувши шкіряні завіски, він зітхнув, промовивши від душі: "От, прокурор! жив, жив, а потім і помер! і от надрукують у газетах, що впокоївся, на жаль підлеглим і всьому людству, шановний громадянин, рідкісний батько, зразковий чоловік, і багато напишуть усякої всячини; додадуть, може, що був супроводжений плачем вдів і сиріт; але ж коли розглянути гарненько діло, то насправді в тебе всього тільки й було, що густі брови". Тут він звелів Селіфанові їхати швидше і тимчасом подумав сам собі: а проте це добре, що зустрів похорон; кажуть, на щастя, коли зустрінеш покійника.

Бричка тимчасом завернула на безлюдні вулиці; незабаром потяглися самі тільки довгі, дерев'яні паркани, які сповіщали про близький кінець міста. Ось уже й брук кінчився, і шлагбаум, і місто позаду, і нічого немає, і знову в дорозі. І знову обабіч стовпового шляху полинули версти, станційні наглядачі, колодязі, обози, сірі села з самоварами, молодицями й спритним, бородатим хазяїном, що біжить із заїзду з вівсом у руці, пішоход у протертих личаках, що плентається за 800 верст, містечка, побудовані нашвидку, з дерев'яними крамничками, борошняними бочками, личаками, калачами й іншим дріб'язком, рябі шлагбауми, лагоджені мости, полях неозорі і по цей і по той бік, поміщицькі ридвани, солдат верхи на коні, який везе зелений ящик з свинцевим горохом і підписом: такої-то артилерійської батареї, зелені, жовті й свіжопоорані чорні смуги, що миготять по степах, заведена вдалині пісня, соснові верховіття в тумані, церковний дзвін, що змовкає вдалині, ворони як мухи і обрій без краю... Русь! Русь! бачу тебе, з моєї

чудової, прекрасної далини тебе бачу: вбого, розкидано й незатишно в тобі; не звеселять, не злякають погляду сміливі дива природи, вінчані сміливими дивами мистецтва, міста з багатовіконними, високими палацами, що повростали у скелі, мальовничі дерева й плющі, що повростали в будинки, в гомоні й вічній куряві водоспадів; не закинеться назад голова подивитись на згромаджені без краю над нею і в височині кам'яні брили; не блиснуть крізь накинуті одна на одну темні арки, обплутані виноградними лозами, плющем і незліченними мільйонами диких троянд, не блиснуть крізь них вдалині вічні лінії сяючих гір, що підносяться у срібні ясні небеса. Відкрито-порожнє і рівне все в тобі; як крапки, як значки, непримітно стирчать серед рівнин невисокі твої міста; ніщо не привабить і не зачарує погляду. Але яка ж незбагненна, таємна сила пориває до тебе? Чому чується й лунає невгамовно у вухах твоя журлива, що лине по всій довжині і широчині твоїй, від моря до моря, пісня? Що в ній, у цій пісні? Що кличе й ридає, і хапає за серце? Які звуки болісно цілують і пориваються в душу і в'ються круг мого серця? Русь! чого ж ти хочеш від мене? який незбагненний зв'язок таїться між нами? Чого дивишся ти так і навіщо все, що тільки є в тобі, звернуло на мене повні сподівання очі?.. І ще, повний здивування, нерухомо стою я, а вже голову оповила грізна хмара, важка прийдешніми дощами, і заніміла думка перед твоїм простором. Що пророкує цей неосяжний простір? Чи ж не тут, чи ж не в тобі народитись безмежній думці, коли ти сама без краю? Чи ж не тут бути богатиреві, коли є місце, де розгорнутись і пройтись йому? І грізно обіймає мене могутній простір, страшною силою відбившись у глибині моїй; неприродною владою осяялись мої очі: у! яка блискуча, чудова, незнана землі далина! Русь!..

"Держи, держи, дурню!" кричав Чичиков Селіфанові. "Ось я тебе палашем!" кричав фельд'єгер з аршинними вусами, що скакав назустріч: "Не бачиш, дідько роздер би твою душу: казенний екіпаж!" І, як привид, зникла з громом і курявою тройка.

Яке дивне і привабливе, і поривне, і чудесне у слові: дорога! і яка чудова сама вона, ця дорога: ясний день, осіннє листя, холодне повітря... щільніше в дорожню шинель, шапку на вуха, тісніше й

затишніше притулишся в кутку! Востаннє пробіг і пройняв тіло дрож, і вже змінило його приємне тепло. Коні мчать... Як спокусливо підкрадається дрімота і злипаються очі, і вже крізь сон чується: і "Не белы снеги", і сапання коней, і гуркіт коліс, і вже хропеш, притиснувши в куток свого сусіда. Прокинувся: п'ять станцій відбігло назад, місяць, невідоме місто, церкви зі старовинними дерев'яними куполами і чорніючими шпилями, темні рублені й білі кам'яні будинки. Сяйво місяця там і там: немов білі полотняні хустки розвішані по стінах, по бруку, по вулицях; косяками перетинають їх чорні, як вугілля, тіні; мов блискучий метал висвічують навскоси осяяні дерев'яні дахи, і ніде ні душі — все спить. Хіба що одним-однісінький десь у віконці блимає вогник; чи міщанин міський шиє свою пару чобіт, чи пекар порається в печурці — що до них? А ніч! небесні сили! яка ніч стоїть у височині! А повітря, а небо, далеке, високе, яке там, у неприступній глибині своїй, так неосяжно, гучно й ясно розгорнулося!., але дихає свіжо в самі очі холодне нічне дихання і заколисує тебе, і ось уже дрімаєш, і забуваєшся, і хропеш, і повертається сердито, відчувши на собі вагу, бідолашний, притиснутий у куток сусід. Прокинувся — і вже знову перед тобою поля й степи, ніде нічого — скрізь пустир, усе відкрите. Верста з цифрою летить тобі у вічі, займається ранок; на побілілому холодному небосхилі золота бліда смуга; свіжіший і сердитіший стає вітер: щільніше в теплу шинель!., який славний холод! який чудовий сон знову огортає тебе! Поштовх — і знову прокинувся. У височині неба сонце; помаліше! помалу! чуєш голос, візок спускається з кручі: внизу гребля широка і широкий ясний став, що сяє, як мідне дно перед сонцем; село, хати розсипались на косогорі; як зірка блищить осторонь хрест сільської церкви; гомін мужиків і нестерпний апетит у шлунку... Боже! яка ти гарна часом, далека-далека дорога! Скільки разів, як гинучи й потопаючи, я хапався за тебе, і ти щоразу мене великодушно виносила й рятувала! А скільки народилося в тобі чудових задумів, поетичних мрій, скільки відчуто було дивних вражень!.. Але й друг наш Чичиков почував у цей час не зовсім прозаїчні мрії. А подивимося, що він почував. Спочатку він не почував нічого і поглядав тільки інколи назад, бажаючи впевнитися, чи справді виїхав з міста; та коли побачив, що місто вже давно сховалося, ні кузень, ні вітряків, ні всього того, що буває навколо

міст, не було видно, і навіть білі маківки кам'яних церков давно пішли в землю, він зацікавився самою тільки дорогою, поглядав тільки праворуч і ліворуч, і міста N. ніби не було в його пам'яті, ніби проїжджав він його колись давно, у дитинстві. Нарешті і дорога перестала цікавити його, і він почав злегка приплющувати очі й хилити голову на подушку. Автор, признатися, цьому навіть радий, маючи таким чином нагоду поговорити про свого героя; бо досі, як читач бачив, йому раз у раз заважали то Ноздрьов, то бали, то дами, то міські плітки, то нарешті тисячі тих дрібниць, що здаються тільки тоді дрібницями, коли внесені в книгу, а поки обертаються в світі, вважаються за дуже важливі речі. Але тепер відкладімо геть усе набік і прямо візьмімося до діла.

Дуже сумнівно, щоб герой, якого ми обрали, сподобався читачам. Дамам він не сподобається, це можна сказати напевно, бо дами вимагають, щоб герой був цілковита досконалість, і коли якась душевна або тілесна плямочка, тоді лихо! Хоч як глибоко зазирне автор йому в душу, хоч відіб'є чистіше за дзеркало його образ, йому не дадуть ніякої ціни. Сама повнота й середні літа Чичикова багато пошкодять йому: повноти ні в якому разі не подарують героєві, і досить багато дам, відвернувшись, скажуть: "фі! такий бридкий!" Гай-гай! все це відомо авторові; і при всьому тому він не може взяти героєм доброчесну людину. Але... може, в цій самій повісті почуються інші; ще досі небрані струни, постане незліченне багатство російського духу, пройде муж, обдарований божеськими доблестями, або чудова російська дівчина, якої не знайти ніде в світі, з усією дивною красою жіночої душі, вся з великодушного прагнення й самозречення. І мертвими здадуться перед ними всі люди інших племен, як мертва книга перед живим словом! Здіймуться руські рухи... і побачать, як глибоко запало в слов'янську природу те, що ковзнуло лише по природі інших народів... Але до чого й навіщо говорити про те, що попереду? Непристойно авторові, бувши давно вже мужем, вихованим суворим внутрішнім життям і освіжаючою тверезістю самотності, забуватися, немов юнакові. Всьому своя черга, і місце, і час! А доброчесну людину все-таки не взято за героя. І можна навіть сказати, чому не взято. Тому що час, нарешті, дати спокій бідній доброчесній людині, тому що марно обертається на устах слово:

доброчесна людина; тому що обернули на робочого коня доброчесну людину, і немає письменника, який би не їздив на ньому, поганяючи і батогом, і всім, чим попало; тому що заморили доброчесну людину до того, що тепер немає на ній і тіні чесноти, і залишилися самі ребра та шкіра замість тіла; тому що лицемірно закликають доброчесну людину; тому що не шанують доброчесної людини. Ні, час нарешті припрягти й негідника. Отже, припряжімо негідника!

Темне і скромне походження нашого героя. Батьки були дворяни — але чи давнього роду, чи персональні — Бог відає. Обличчям він на них не був схожий: принаймні родичка, що була при його народженні, низенька куценька жінка, яких звичайно звуть миршавками, взявши в руки дитину, скрикнула: "зовсім не такий удався, як я думала! Йому б слід було піти в бабу з материного боку, що було б найкраще, а він народився прямо, як ото в приказці: ні в матір, ні в отця, а в проїжджого молодця". Життя на початку глянуло на нього якось кисло-непривітно, крізь якесь тьмяне, заметене снігом віконце: ні друга, ні товариша в дитинстві! Маленька горничка з маленькими вікнами, що не розчинялись ні взимку, ні влітку, батько хвора людина, в довгому сюртуку на смушках і в плетених пантофлях, узутих на босу ногу, що безупинно зітхав, ходячи по кімнаті, і плював у пісочницю, яка стояла в кутку, вічне сидіння на лавці, з пером у руках, чорнилом на пальцях і навіть на губах, незмінні прописи перед очима: не бреши, слухайся старших і носи чесноту в серці; вічне шаркання й човгання пантофлів по кімнаті, знайомий, але завжди суворий голос: "знову дуріеш!", що озивався в той час, коли дитина, занудившись одноманітністю праці, приробляла до літери яку-небудь карлючку або хвіст; і вічно знайоме, завжди неприємне почуття, коли слідом за цими словами краєчок вуха його скручувався дуже боляче нігтями довгих пальців, що простяглися ззаду: ось вбога картина раннього його дитинства, про яке ледве зберіг він блідий спомин. Але в житті все міняється швидко і живо, і одного дня з першим весняним сонцем і потоками, що розлилися, батько, взявши сина, виїхав з ним на візочку, який потягла гніда з підпалинами конячка, відома в баришників кіньми під ім'ям сороки; нею правив кучер, маленький горбань, родоначальник єдиної кріпацької, що належала

батькові Чичикова, сім'ї, який обіймав майже всі посади в домі. На сороці пленталися вони понад півтора дні; по дорозі ночували, переправлялись через річку, їли холодний пиріг і печену баранину, і тільки на третій день вранці добилися до міста. Перед хлопчиком блиснули несподіваною пишнотою міські вулиці, що примусили його на кілька хвилин роззявити рота. Потім сорока брьохнулася разом з візком у яму, якою починався вузький провулок, що збігав весь униз і був украй заболочений; довго працювала вона там з усієї сили й місила ногами, заохочувана і горбанем, і самим паном, і нарешті втягла їх у невеликий дворик, що стояв на косогорі з двома розквітлими яблунями перед стареньким будиночком і садочком позад нього, низьким, маленьким, де була тільки горобина, бузина та прихована в глибині її дерев'яна будочка, крита драницею, з вузеньким матовим віконцем. Тут жила родичка їх, квола бабуся, яка проте ще ходила щоранку на ринок і сушила потім панчохи свої на самоварі, яка поплескала хлопчика по щоці й помилувалася його повнотою. Тут мав він залишитись і ходити щодня в клас міської школи. Батько, переночувавши, на другий же день вибрався в дорогу. Як розлучалися, сліз не було пролито з батьківських очей; дано було півкарбованця міді на видатки та ласощі і, що багато важливіше, розумне напучення:

"Гляди ж, Павлушо, вчися, не дурій і не байдикуй, а найбільше догоджай учителям і начальникам. Коли будеш догоджати начальникові, то хоч і в науці не вспієш, і хисту Бог не дав, все ж просунешся і всіх випередиш. З товаришами не водися, вони тебе добра не навчать; а коли вже пішло на те, так водися з тими, котрі багатші, щоб при нагоді могли стати тобі в пригоді. Не пригощай і не частуй нікого; а поводься краще так, щоб тебе пригощали, а найбільше бережи й складай копійку, ця річ найнадійніша в світі. Товариш або приятель тебе обдурить і в біді перший тебе зрадить, а копійка не зрадить, хоч у якій біді ти будеш. Усе зробиш і все подолаєш на світі копійкою". Давши таке напучення, батько розлучився з сином і поплентався додому на своїй сороці, і з того часу вже ніколи він більше його не бачив, але слова й напучення глибоко запали йому в душу.

Павлуша на другий же день почав ходити в класи. Особливих здібностей до якоїсь науки в нього не виявилось; відзначився він більше старанністю та охайністю: але зате виявився в ньому великий розум з іншого боку, з боку практичного. Він одразу збагнув і зрозумів діло й повівся з товаришами достоту таким способом, що вони його частували, а він їх не тільки ніколи, а бувало навіть іноді, приховавши одержані гостинці, потім продавав їм-таки. Ще дитиною він умів відмовити собі в усьому. З півкарбованця, що дав йому батько, не витратив ні копійки, навпаки, того ж року вже мав до нього приріст, виявивши спритність майже незвичайну: виліпив з воску снігура, пофарбував його й продав дуже вигідно. Потім протягом деякого часу пустився на інші спекуляції, а саме от які: накупивши на базарі їстівного, сідав у класі коло тих, що були багатші, і як тільки помічав, що товариша починало нудити, ознака підступаючого голоду, він висував йому з-під парти ніби ненавмисне ріжок пряника або булки і, роздратувавши його, брав гроші відповідно до апетиту. Два місяці він проморочився в себе на квартирі без спочинку коло миші, яку посадив у маленьку дерев'яну кліточку, і домігся нарешті того, що миша ставала на задні лапки, лягала та вставала з наказу, і продав потім її теж дуже вигідно. Коли набралося грошей до п'яти карбованців, він торбинку зашив і почав складати в другу. З начальством він повівся ще розумніше. Сидіти на лавці ніхто не вмів так смирно. Треба сказати, що вчитель дуже любив тишу та добру поведінку й терпіти не міг розумних і дотепних хлопчиків; йому здавалося, що вони неодмінно повинні глузувати з нього. Досить було тому, хто вже потрапив на увагу з боку дотепності, досить було йому тільки ворухнутися, або як-небудь ненавмисно підморгнути бровою, щоб підпасти негайно під гнів. Він його переслідував і карав немилосердно: "Я, брат, з тебе вижену зухвалість і непокору!" казав він, "я тебе знаю наскрізь, як ти сам себе не знаєш. Ось ти в мене постоїш навколішки! ти в мене поголодуєш!" І бідолашний хлопчик, сам не знаючи за що, намулював собі коліна й голодував цілі дні. "Здібності й обдарування? Це все дурниці", казав він: "я дивлюся тільки на поведінку. Я виставлю повні бали з усіх наук тому,, хто ні аза не знає, та поводиться похвально; а в кому я бачу лихий дух, та насмішкуватість, я тому нуль, хоч би він Солона97 заткнув за пояс!" Так казав учитель, смертельний

ворог Крилова за те, що він сказав про мене краще пий, та діло розумій", і завжди розповідав з насолодою в обличчі і в очах, як у тому училищі, де він викладав раніше, така була тиша, що чути було, як муха летить, що жоден з учнів протягом цілого року не кашлянув і не висякався в класі, і що до самого дзвінка не можна було дізнатися, чи був там хто, чи ні. Чичиков відразу збагнув дух начальника і в чому має полягати поведінка. Не ворухнув він ні оком, ні бровою за весь час класу, хоч би як щипали його ззаду; як тільки лунав дзвінок, він кидався прожогом і подавав учителеві поперед усіх триух (учитель ходив у триухові); подавши триух, він виходив перший з класу і старався йому здибатися разів три на дорозі, раз у раз скидаючи шапку. Справа мала цілковитий успіх. За весь час перебування в училищі про нього були найкращої думки, і на випуску одержав він повне удостоєння з усіх наук, атестат і книгу із золотими літерами: за зразкову старанність і благонадійну поведінку. Вийшовши з училища, він став уже юнаком досить привабливого вигляду, з підборіддям, що зажадало бритви. В цей час помер батько його. У спадщині виявилися чотири заношені безповоротно фуфайки, два старі сюртуки, підбиті смушками, і незначна сума грошей. Батько, як видно, був тямущий тільки в пораді складати копійку, а сам наскладав її небагато. Чичиков продав зразу ж ветхий дворик з клаптиком земельки за тисячу карбованців, а сім'ю, людей перевів у місто, маючи намір осісти в ньому й стати на службу. В цей самий час був вигнаний із школи за дурість чи іншу провину бідолашний учитель, любитель тиші і похвальної поведінки. Вчитель з горя узявся пити, нарешті й пити йому було вже ні на що; хворий, без шматка хліба й допомоги, животів він десь у непаленій, забутій конурці. Колишні учні його, розумники й дотепники, в яких йому ввижалася повсякчас непокора й зухвала поведінка, дізнавшись про жалюгідне його становище, зібрали зразу ж для нього грошей, продавши навіть багато потрібного; один тільки Павлуша Чичиков відмовився тим, що нічого не має і дав якогось п'ятака сріблом, якого тут-таки товариші його кинули, сказавши: "ех ти, скупердяга!" Затулив обличчя руками бідолашний учитель, коли почув про такий вчинок колишніх учнів своїх: сльози градом полилися з погасаючих очей, як у безсилої дитини. "При смерті на одрі привів Бог заплакати", промовив він кволим голосом, і важко

зітхнув, почувши про Чичиков, додавши тут же: "Ех, Павлушо! от як змінюється людина! а який же був благонравний, нічого буйного, шовк! Обдурив, зовсім обдурив!.." Не можна одначе сказати, щоб натура героя нашого була така сувора й черства, і почуття його були такі притуплені, щоб він не знав ні жалю, ні співчуття; він почував і те, й друге, він навіть і хотів би допомогти, але тільки, щоб не становило це значної суми, щоб не чіпати вже з тих грошей, які покладено було не чіпати, словом, батькове напучення: бережи і складай копійку, пішло на користь. Але в ньому не було прив'язаності власне до грошей для грошей; ним не володіли скнарість і скупість: Ні, не вони рухали ним, йому ввижалося попереду життя у всіх вигодах, з усякими достатками, екіпажі, дім, чудово обладнаний, смачні обіди, ось що повсякчас носилося в голові його. Щоб нарешті потім, згодом, зазнати неодмінно всього цього, ось для чого приберігалася копійка, в якій він скупо відмовляв до часу і собі й іншому. Коли проносився повз нього багач на пролітній гарній дрожці, на рисаках у багатій збруї, він як укопаний спинявся на місці і потім, опам'ятавшись, як після довгого сну, казав: а був же конторник, волосся носив кружком! І все, від чого тільки віяло багатством і достатками, справляло на нього враження, незбагненне для нього самого.
Вийшовши з училища, він не хотів навіть спочити, таке велике було в нього бажання швидше взятися до діла й служби. Проте, незважаючи на похвальні атестати, на превелику силу вступив він до казенної палати. І в далекій глушині потрібна протекція! Посада дісталася йому нікчемна, платні тридцять чи сорок карбованців на рік. Але вирішив він гаряче взятися до служби, все перемогти й подолати. І справді, самозречення, терпіння і обмеження потреб виявив він нечуване. З раннього ранку до пізнього вечора, не стомлюючись ні душевними, ні тілесними силами, писав він, погрузнувши увесь в канцелярські папери, не ходив додому, спав у канцелярських кімнатах на столах, обідав часом зі сторожами, і при всьому тому умів зберегти охайність, пристойно одягтися, надати обличчю приємного виразу й навіть мав щось благородне в рухах. Треба сказати, що палатські чиновники особливо відзначалися непоказністю і немиловидністю. Де в кого було обличчя як погано випечений хліб: щоку рознесло в один бік, підборіддя скосило в другий, верхня губа взялась пухирем, а до того всього вона ще й тріснула; словом, зовсім некрасиве.

Говорили вони всі якось суворо, таким голосом, мовби збиралися когось прибити; приносили часті жертви Вакхові98, довівши таким чином, що в слов'янській природі є ще багато залишків язичества; приходили навіть часом у присутствіє, як то кажуть, насмоктавшись, від чого в присутствії було недобре, і повітря було зовсім не ароматичне. Серед таких чиновників не міг не бути помічений і відзначений Чичиков, являючи у всьому цілковиту протилежність і показністю обличчя, і привітністю голосу, і тим, що зовсім не вживав ніяких міцних напоїв. Та при всьому тому важкий був його шлях: він попав під начальство вже старому повитчикові", який був образом кам'яної якоїсь бездушності й незрушності: завжди незмінний, неприступний, він ніколи в житті не зробив на обличчі своєму посмішки, не привітав ні разу нікого навіть питанням про здоров'я, Ніхто не бачив, щоб він хоч раз був не тим, чим завжди, хоч на вулиці, хоч у себе дома; хоч би раз виявив він у чомусь зацікавлення, хоч би напився п'яним і п'яним засміявся б; хоч би навіть віддався дикій потворній гульні, якій віддається розбійник у п'яну хвилину, але навіть тіні не було в ньому нічого такого. Нічого не було в ньому зовсім: ні лиходійського, ні доброго, і щось страшне було в цій відсутності всього. Черство-мармурове обличчя його, без будь-якої різкої неправильності, не натякало ні на яку подобу; у строгій розмірености між собою були риси його. Тільки рясне ряботиння та вибоїни, що подзюбали їх, прилучали його до числа тих облич, на яких, за народним висловом, чорт приходив ночами молотити горох. Здавалося, не було сил людських підлеститися до такої людини й привернути її прихильність, але Чичиков спробував. Спочатку він узявся догоджати у всяких непомітних дрібницях: розглянув уважно, як були загострені пера, якими писав той, і, приготувавши кілька на зразок їх, клав йому щоразу під руку; здмухував і змітав із стола його пісок і тютюн; завів нову ганчірку для його чорнильниці, відшукав десь його шапку, препогану шапку, яка будь-коли існувала на світі, і щоразу клав її коло нього за хвилину до кінця присутствія; чистив йому спину, коли той забруднював її в крейду біля стіни — але все це лишилося зовсім без ніякої уваги, так ніби цього й не було. Нарешті він рознюхав його домашнє родинне життя, дізнався, що в нього була зріла дочка, з обличчям теж схожим на те, ніби на ньому вночі молотили горох. З цього боку й надумав він повести

приступ. Довідався, в яку церкву приходила вона в неділю, ставав щоразу напроти неї чисто одягнутий, накрохмаливши дуже маніжку, і захід мав успіх: схитнувся старий повитчик і покликав його на чай! І в канцелярії не встигли й оглянутися, як улаштувалася справа так, що Чичиков переїхав до нього в дім, зробився потрібною і необхідною людиною, закуповував і борошно, і цукор, з дочкою поводився як з нареченою, повитчика звав татуньом і цілував його в руку; усі вирішили в палаті, що наприкінці лютого перед великим постом буде весілля. Суворий повитчик почав навіть клопотатись за нього в начальства, і через якийсь час Чичиков сам сів повитчиком на одну вакантну посаду. В цьому, здавалось, і полягала головна мета зв'язків його зі старим повитчиком; бо відразу скриню свою він відіслав секретно додому і на другий день опинився вже на іншій квартирі. Повитчика перестав звати татуньом і не цілував більше його в руку, а про весілля так справа й зам'ялась, нібито й не було зовсім нічого. А проте, зустрічаючись із ним, Чичиков щоразу ласкаво тиснув йому руку й запрошував його на чай, так що старий повитчик, незважаючи на вічну нерухомість і черству байдужість, кожного разу струшував головою і промовляв собі під ніс: "обдурив, обдурив, чортів син!" Це був найважчий поріг, через який переступив він. З того часу пішло легше й успішніше. Він став людиною помітною. Все виявилося в ньому, що треба для цього світу: і приємність у поводженні та вчинках, і спритність у ділових справах. З такими засобами здобув він за недовгий час те, що називають хлібне містечко, і скористався ним напрочуд. Треба знати, що в той самий час почались найсуворіші переслідування всяких хабарів: переслідувань він не злякався і обернув їх негайно собі на користь, виявивши таким чином прямо російську винахідливість, яка з'являється тільки під час утисків. Справу влаштовано було ось як: як тільки приходив прохач і засовував руку в кишеню з тим, щоб витягти звідти відомі рекомендаційні листи за підписом князя Хованськ0-го100, як висловлюються в нас на Русі, "ні, ні", казав він з посмішкою, стримуючи його руки; "ви думаєте, що я... ні, ні Це наш обов'язок, наша повинність, без усякої винагороди ми мусимо зробити! З цього боку вже будьте спокійні: завтра ж усе зробимо. Дозвольте дізнатись вашу квартиру, вам і турбуватись не треба самим, все буде принесено вам додому". Зачарований прохач повертався

додому мало не в захваті, думаючи: "ось нарешті людина, яких нам треба якнайбільше, це просто дорогоцінний алмаз!" Але чекає прохач день, другий, не приносять справи на дім, на третій день так само. Він у канцелярію, справа й не починалася; він до дорогоцінного алмаза. "Ах, вибачте!" казав Чичиков дуже ґречно, схопивши його за обидві руки: "у нас було стільки справ; але завтра ж все зробимо, завтра неодмінно, далебі мені навіть совісно!" І все це супроводилося рухами чарівними. Коли при цьому розкривалась як-небудь пола халата, то рука ту ж хвилину пильнувала справу виправити й придержати полу. Але ні завтра, ні післязавтра, ні на третій день не несуть справи додому. Прохач береться за розум: та що ж це, чи немає тут чого? довідується, кажуть, треба дати писарям. "Чому ж не дати? я хоч зараз четвертак101, другий". — "Ні, не четвертак, а по біленькій". — "По біленькій писарям!" скрикує прохач. "Та чого ви так гарячитесь", відповідають йому: "воно так і вийде, писарям і дістанеться по четвертаку, а решта піде по начальству". Б'є себе по лобі недогадливий прохач і лає на чім світ стоїть новий порядок речей, переслідування хабарів і ввічливу, облагороджену поведінку чиновників. Раніше бувало знаєш, принаймні, що робити: приніс правителеві справ червону, та й ділу вінець, а тепер по біленькій, та ще тиждень попоморочишся, доки догадаєшся; чорти б забрали безкорисливість і чиновне благородство! Прохач, звісно, має рацію, але зате тепер немає хабарників; усі правителі справ найчесніші і найблагородніші люди, секретарі тільки та писарі шахраї. Незабаром знайшлося Чичикову поле багато просторіше: утворилася комісія для будування якоїсь казенної дуже капітальної будівлі. У цю комісію прилаштувався і він, і показав себе одним з найдіяльніших членів. Комісія негайно приступила до діла. Шість років поралася коло будівлі; та чи клімат заважав, чи матеріал уже був такий, а тільки ніяк не йшла казенна будівля вище фундаменту. А тимчасом в інших кінцях міста з'явилося з кожного з членів по гарному будинку цивільної архітектури: видно, грунт був там кращий. Члени вже починали благоденствувати й стали заводитися родинами. Тут тільки й тепер тільки почав Чичиков потроху звільнятися з-під суворих законів помірності і невблаганного свого самозречення. Тут тільки довгочасний піст нарешті був пом'якшений, і виявилось, що він ніколи не цурався

різних насолод, від яких умів стриматися в літа палкої молодості, коли жодна людина зовсім не владна над собою. З'явились деякі надмірності: він завів досить доброго кухаря, тонкі голландські сорочки. Уже й сукна купив він собі такого, якого не носила вся губернія, і з цього часу почав держатися більше коричневих та червонуватих кольорів з іскрою; уже придбав він добрячу пару і сам держав одну віжку, змушуючи припряжного звиватися кільцем; уже завів він звичку обтиратися губкою, намоченою у воді, змішаній з одеколоном; уже купував дуже недешево якесь мило, щоб гладенька була шкіра, уже...

Аж раптом: на місце попереднього тюхтія був присланий новий начальник, людина військова, суворий, ворог хабарників і всього, що зветься неправдою. На другий же день настрахав він усіх до одного, зажадав звітів, побачив недоліки, на кожному кроці недостачу сум, помітив у ту ж хвилину будинки гарної цивільної архітектури, і пішло перебирання. Чиновники були відставлені від посад; будинки цивільної архітектури перейшли в казну й повернуті були на різні богоугодні установи й школи для кантоністів; усе розпушено було в пух, і Чичиков більш за всіх. Обличчя його відразу, незважаючи на приємність, не сподобалось начальникові, чому саме, Бог відає, іноді навіть просто не буває для цього причини, і він зненавидів його на смерть. Але тому, що він усе-таки був людина військова, отже не знав усіх тонкощів цивільних каверз, то через якийсь час, за допомогою правдивої зовнішності й уміння підробитися до всього, втерлися до нього в ласку інші чиновники, і генерал незабаром опинився в руках ще гірших шахраїв, яких він зовсім не мав за таких; навіть був задоволений, що вибрав нарешті людей як слід, і хвалився не на жарт тонким умінням розбиратися в здібностях. Чиновники зразу збагнули дух його і характер. Всі, хто тільки був під начальством його, стали страшенними гонителями неправди; скрізь у всіх справах вони переслідували її, як рибалка острогою переслідує яку-небудь м'ясисту білугу, і переслідували її з таким успіхом, що незабаром у кожного опинилося по кілька тисяч капіталу. В цей час навернулося на путь істини багато з попередніх чиновників і були знову прийняті на службу. Але Чичиков уже ніяким способом не міг втертися, хоч як старався і обстоював за нього

підохочений листами князя Хованського перший генеральський секретар, що збагнув цілком спроби керування генеральським носом, але тут він аж нічогісінько не міг зробити. Генерал був такого роду людина, що хоч і водили його за ніс (правда, без його відома), та зате вже коли в голову йому западала якась думка, то вона там була все одно, що залізний цвях: нічим не можна було її звідти витягнути. Усе, що міг зробити розумний секретар, було знищення забрудненого послужного списку і на те вже він зрушив начальника не інакше, як співчуттям, змалювавши йому живими фарбами зворушливу долю нещасної родини Чичикова, якої, на щастя, в нього не було.

"Ну, що ж!" сказав Чичиков: "зачепив, поволік, зірвалось, не питай. Плачем горю не допоможеш, треба діло робити". І от вирішив він наново починати кар'єру, знову озброїтись терпінням, знову обмежитись у всьому, хоч як привільне й добре був розпросторився попереду. Треба було переїхати в інше місто, там ще набути собі слави. Усе якось не клеїлося. Дві-три посади мусив він змінити за найкоротший час. Посади якось були брудні, низькі. Треба знати, що Чичиков був найблагопристойнішою людиною, яка будь-коли існувала на світі. Хоч він і мусив спочатку вибиватися з-поміж брудного товариства, але в душі завжди зберігав чистоту, любив, щоб у канцеляріях столи були з лакованого дерева і щоб все було благородно. Ніколи не дозволяв він собі в мові неблагопристойного слова і ображався завжди, коли в словах інших бачив відсутність належної пошани до чину або звання. Читачеві, я думаю, приємно буде дізнатися, що він кожних два дні міняв на собі білизну, а влітку, під час спеки, навіть і щодня: усякий хоч трошки неприємний запах уже ображав його. З цієї причини він щоразу, коли Петрушка приходив роздягати його й скидати чоботи, клав собі в ніс гвоздичку, і в багатьох випадках нерви в нього були дражливі як у дівчини; і тому тяжко йому було опинитися знову в тих рядах, де все тхнуло оковитою і непристойністю у вчинках. Хоч як кріпився він духом, одначе схуд і навіть позеленів під час таких невдач. Уже починав був він повнішати й набувати тих круглих і пристойних форм, в яких читач застав його при зав'язанні з ним знайомства, і вже не раз, поглядаючи в дзеркало, думав він багато про що приємне: про жіночку, про дитячу

кімнату, і посмішка йшла за такими думками; але тепер, коли він глянув на себе якось ненароком у дзеркало, не міг не скрикнути: "матінко ти моя пресвята! який же я став бридкий!" І потім довго не хотів дивитись на себе. Але зносив усе герой наш, зносив сильно, терпляче зносив, і — перейшов нарешті на службу до митниці. Треба сказати, що ця служба давно була таємним предметом його помислів. Він бачив, якими розкішними закордонними речами обзаводилися митні чиновники, які фарфори й батисте пересилали кумасям, тітонькам і сестрам. Не раз давно вже він говорив, зітхаючи: "от би куди перебратися: і кордон близько, і освічені люди, а яких тонких голландських сорочок можна придбати!" Треба додати, що при цьому він думав не раз про особливий сорт французького мила, яке надавало незвичайної білизни шкірі й свіжості щокам; як воно звалося, Бог відає, але, за його припущенням, неодмінно мало бути на кордоні. Отже, він давно б хотів на митницю, але затримували поточні різні вигоди по будівельній комісії, і він міркував справедливо, що митниця, хоч би як там, усе ще не більше, як журавель у небі, а комісія вже була синиця в руках. А тепер вирішив він, будь-що-будь, добитися до митниці і добився. За службу свою взявся він з старанністю незвичайною. Здавалось, сама доля призначила йому бути митним чиновником. Такої спритності, проникливості й прозорливості було не тільки не бачено, але навіть не чувано. За три-чотири тижні він уже так набив руку в митній справі, що знав геть чисто все: навіть не важив, не міряв, а з фактури знав, скільки в якій штуці аршинів сукна чи іншої матерії, взявши в руку пакунок, він міг сказати відразу, скільки в ньому фунтів. Що ж до обшуків, то тут, як висловлювалися навіть самі товариші, у нього просто був собачий нюх: не можна було не здивуватись, бачачи, як йому вистачало стільки терпіння, щоб обмацати кожен ґудзик, і все це робилося з убійчою холоднокровністю, ввічливою до неймовірності. І в той час, коли обшукувані шаленіли, втрачали самовладання й почували злобний порив побити щиглями приємну його зовнішність, він, анітрохи не змінюючись ні в обличчі, ні у ввічливих вчинках, приказував тільки: "чи не будете ласкаві трошки потурбуватись і підвестися?" або: "чи не будете ласкаві, пані, завітати до другої кімнати? там дружина одного з наших чиновників порозмовляє з вами". Або: "дозвольте, ось я ножичком трошки розпорю підкладку

вашої шинелі", і, кажучи це, він витягав звідти шалі, хустки, холоднокровно, як з власної скрині. Навіть начальство висловлювалось, що це був чорт, а не людина: він відшукував у колесах, у дишлах, у кінських вухах І не знати в яких місцях, куди б ніякому авторові й на думку не спало б забратися І куди дозволяється забиратися самим тільки митним чиновникам. Так що бідний подорожній, переїхавши через кордон, все ще протягом кількох хвилин не міг опам'ятатися і, витираючи піт, що виступив дрібним висипом по всьому тілу, тільки хрестився та приказував: "ну, ну!" Становище його дуже скидалося на становище школяра, що вибіг із секретної кімнати, куди начальник закликав його для того, щоб дати деяке напучення, але замість того відшмагав зовсім несподіваним способом. За недовгий час не стало від нього ніякого життя контрабандистам. Це була гроза і відчай усіх польських пачкарів. Чесність і непідкупність його були нездоланні, майже неприродні. Він навіть не склав собі невеличкого капітальця з різних конфіскованих товарів та відібраних деяких речей, що не надходять у казну, щоб уникнути зайвої писанини. Така ревна й некорислива служба не могла не зробитися предметом загального здивування і не дійти нарешті до відома начальства. Він дістав чин і підвищення і слідом за тим подав проект виловити всіх контрабандистів, просячи тільки засобів, щоб виконати його самому, йому зразу ж доручена була команда й необмежене право робити всякі розшуки. Цього тільки йому й хотілося. В той час утворилося сильне товариство контрабандистів на добре обміркованих засадах; на мільйони обіцяло вигод зухвале підприємство. Він давно вже мав відомості про нього і навіть відмовив підісланим підкупити, сказавши сухо: "тепер не час". А дістався в своє розпорядження все, в ту ж хвилину дав знати товариству, сказавши: "тепер час". Розрахунок був дуже правильний. Тут за один рік він міг одержати те, чого не виграв би за двадцять років найстараннішої служби. Раніш він не хотів заходити ні в які стосунки з ними, бо був не більше, як простий пішак, отже небагато одержав би; але тепер... тепер зовсім інша річ: він міг запропонувати які завгодно умови. Щоб справа йшла без усяких перешкод, він схилив і другого чиновника, свого товариша, який не встояв проти спокуси, дарма, що волосся було сиве. Угоди були складені, і товариство приступило до дій.

Дії почались блискуче. Читач, без усякого сумніву, чув так часто повторювану історію про дотепну мандрівку іспанських баранів, які, зробивши перехід через кордон у подвійних кожушках, пронесли під кожушками на мільйон брабантського мережива102. Ця подія сталася саме тоді, коли Чичиков служив на митниці. Коли б він сам не взяв участі в цім ділі, ніяким контрабандистам нізащо не вдалося б виконати подібної вправи. Після трьох чи чотирьох баранячих переходів через кордон в обох чиновників було вже по чотириста тисяч капіталу. У Чичикова, кажуть, давно перейшло і за п'ятсот, бо був спритніший. Бог знає, до якої величезної цифри зросли би благодатні суми, коли б якийсь лихий звір не перебіг поперек дороги всьому. Чорт збив з глузду обох чиновників: чиновники, просто кажучи, подуріли і посварилися ні за що. Якось у запальній розмові, а може бути, що трохи й під чаркою, Чичиков назвав другого чиновника поповичем, а той, хоч і справді був поповичем, невідомо чому образився жорстоко й відповів йому тут же прикро й надзвичайно різко, а саме ось як: "ні, брешеш, я статський радник, а не попович, а от ти так попович!" А потім ще додав йому на злість, для більшої досади: "От, мовляв, воно що!" Хоч він таким чином дав цілковиту відсіч йому, повернувши на нього ним же вигадану назву, і хоч вислів: от, мовляв, воно що! міг бути сильний, але незадоволений цим, він ще послав на нього таємний донос. А втім, кажуть, що й без того була в них сварка за якусь молодичку, свіжу й міцну, як ядерна ріпа, за висловом митних чиновників; що були навіть підкуплені люди, щоб надвечір у темному провулку побити нашого героя; але що обидва чиновники пошилися в дурні й молодичкою скористувався якийсь штабс-капітан Шамшарьов. Як була справа в дійсності, Бог їх відає; хай краще охочий читач скомпонує сам. Головне в тому, що таємні стосунки з контрабандистами стали явними. Статський радник, хоч і сам пропав, але занапастив-таки свого товариша. Чиновників узяли під суд, конфіскували, описали все, що в них було, і це трапилося зненацька, як грім над головами їх. Як після чаду, опам'яталися вони і побачили з жахом, що наробили. Статський радник за руським Звичаєм з горя запив, але колезький устояв. Він умів затаїти частину грошенят, хоч який чуйний був нюх начальства, що наїхало на слідство. Використав усі тонкі звороти розуму, аж надто досвідченого, аж надто тямущого в

людях, де діяв приємністю висловів, де зворушливою мовою, де покадив лестощами, які ні в якому разі не псують справу, де підсунув грошенят, словом, обробив справу принаймні так, що відставлений був не з таким безчестям, як товариш, і викрутився з-під кримінального суду. Та вже ні капіталу, ні різних закордонних дрібних речей, нічого не залишилося йому; на все це знайшлися інші охочі. Удержалося в нього тисячок з десяток, захованих про чорний день, та дюжини дві голландських сорочок, та невелика бричка, якою їздять холостяки, та два кріпаки, кучер Селіфан і лакей Петрушка, та митні чиновники, спонукувані сердечною добрістю, залишили йому п'ять чи шість шматків мила для збереження свіжості щік, та й усе. Так от у якому стані опинився знову наш герой! От яка гора лиха упала йому на голову! Це називав він: потерпіти по службі за правду. Тепер можна б зробити висновок, що після таких бур, іспитів, мінливостей долі й життєвого лиха він віддалиться із залишеними кровними десятьма тисячами в який-небудь мирний закуток повітового містечка і там зав'яне навіки в ситцевому халаті біля вікна низенького будиночка, розбороняючи в неділю бійку мужиків, що виникла перед вікнами, або для розваги пройшовшись до курника помацати власними руками курку, призначену на суп, і проживе отаким чином не пишний, але в своєму роді теж не безкорисний вік. Але так не сталося. Треба віддати належне нездоланній силі його характеру. Після всього того, чого досить було б, коли не вбити, то охолодити й приборкати назавжди людину, в ньому не погасла незбагненна пристрасть. Він був у горі, в досаді, нарікав на весь світ, сердився на несправедливість долі, обурювався на несправедливість людей, а проте не міг відмовитися від нових спроб. Словом, він виявив терпіння, проти якого ніщо дерев'яне терпіння німця, закладене вже в повільному, лінивому обігові крові його. Кров Чичикова, навпаки, грала сильно, і треба було багато розумної волі, щоб накинути вуздечку на все те, що хотіло б вистрибнути й погуляти на волі. Він міркував, і в міркуванні його видно було деяку сторону справедливості: "Чому ж я? чого на мене впало Лихо? Хто ж ловить тепер ґав на посаді? усі ж набувають. Нещасним я не зробив нікого, я не пограбував удови, я не пустив нікого з торбою, користувався зайвиною, брав там, де кожний брав би, коли б не скористувався я, інші скористувалися б. Чого ж інші

благоденствують, і чому мушу я загинути черв'яком? І що я тепер? Куди я годжуся? якими очима дивитимусь я тепер у вічі кожному поважному батькові родини? Як не почувати мені мук сумління, знаючи, що даремно обтяжую землю, і що скажуть потім мої діти? От, скажуть, батько тварюка не залишив нам ніякого достатку!"

Уже відомо, що Чичиков дуже турбувався про своїх нащадків. Такий хвилюючий предмет! Інший, може, й не так глибоко запустив би руку, коли б не питання, яке невідомо чому постає само собою: а що скажуть діти? Т от майбутній родоначальник, як обережний кіт, скосивши тільки одним оком убік, чи не дивиться звідки хазяїн, хапає мерщій усе, що до нього ближче: чи масло стоїть, чи свічки, сало, чи канарка трапилася під лапу, словом, не минає нічого. Так скаржився і плакав герой наш, а тим часом діяльність ніяк не вмирала в голові його; там усе хотіло щось будуватися і чекало тільки плану. Знову зіщулився він, знову вернувся до важкого життя, знову обмежив себе у всьому, знову з чистоти й пристойного становища спустився в бруд і злиденне життя. І в сподіванні кращого змушений був навіть удатися до звання повіреного103, до звання, яке ще не набуло в нас громадянства, яке штовхають з усіх боків, яке не дуже шанує дрібна приказна тварюка і навіть самі вірителі, яке засуджене на плазування в передпокоях, грубість і інше, але необхідність примусила зважитись на все. З доручень дісталося йому між іншим одне: поклопотатись про заставу в опікунській раді104 кількох сот селян. Маєток був розладнаний до останньої міри. Розладнаний він був через падіж худоби, шахраїв прикажчиків, неврожаї, пошесні хвороби, що винищили найкращих робітників, і нарешті через безглуздя самого поміщика, що обставляв собі в Москві дім за останньою модою і вгатив на це обставлення весь достаток свій до останньої копійки так, що вже ні за що було їсти. З цієї причини і довелося нарешті заставити останній уже маєток. Застава в казну була тоді ще справа нова, на яку зважувались не без страху. Чичиков, як повірений, попереду задобривши всіх (без попереднього задобрення, як відомо, не може бути взято навіть простої довідки або виписки, все ж хоч по пляшці мадери доведеться влити в кожне горло), — отже, задобривши всіх кого слід, пояснив він, що ось яка між іншим

обставина: половина селян вимерла, так щоб не було потім яких-небудь причіпок... "Але ж вони у ревізькому реєстрі числяться?" сказав секретар. "Числяться", відповів Чичиков. "Ну, так чого ж ви злякались?" сказав секретар: "одному померти, другому народиться, а все в діло годиться". Секретар, як видно, вмів говорити і в риму. А тим-часом героя нашого осяяла найнатхненніша думка, яка будь-коли спадала в людську голову. "Ех я Хома-простота!" сказав він сам собі: "шукаю рукавиць, а обидві за поясом! Та якби накупив я всіх цих, що вимерли, поки не подавали нових ревізьких реєстрів, накупив їх, припустімо, тисячу, та, припустимо, опікунська рада дала б по двісті карбованців на душу: от уже й двісті тисяч капіталу! А тепер же час зручний: недавно була епідемія, народу вимерло, слава Богу, чимало. Поміщики попрогравались у карти, загуляли й промотались як слід; усе полізло в Петербург служити: маєтки без нагляду, управляються абияк, податки сплачувати з кожним роком важче, так мені з радістю відступить їх кожен, вже хіба тому, щоб не платити за них подушного, може ще й часом так трапиться, що з декого і я ще загребу за це копійчину. Звісно, важко, клопітно, страшно, щоб якось ще не перепало, щоб не вийшла з цього історія. Ну, та дано ж людині на щось розум. А головне, те добре, що справа здасться всім неймовірною, ніхто не повірить. Правда, без землі не можна ні купити, ані заставити. Так я ж куплю на вивід, на вивід; тепер землі в Таврійській і Херсонській губерніях віддаються дурно, тільки заселюй. Туди я їх усіх і переселю! в Херсонську їх! хай собі там живуть! А переселення можна зробити законним способом, як слід по судах. Якщо захочуть освідчити селян: будь ласка, я й тут не від того, чому ж ні? я подам і свідоцтво з власноручним підписом капітана-справника. Село можна назвати Чичикова слобідка, або від імені, даного при хрещенні: сільце Павловське". І ось таким чином склався в голові нашого героя цей v чудний сюжет, за який не знаю, чи будуть вдячні читачі, а вже який вдячний йому автор, то й висловити важко. Бо що не кажіть, а коли б не спала в голову Чичикова ця думка, не з'явилася б на світ оця поема.

Перехрестившись, за руським звичаєм, узявся він до діла. Під виглядом обрання місця для проживання й під іншими приводами

вирішив він заглянути в ті й інші закутки нашої держави і переважно в ті, що найбільше потерпши від нещасних випадків, неврожаїв, смертності й іншого, й іншого, словом, де б можна зручніше й дешевше накупити потрібного народу. Він не звертався навмання до всякого поміщика, але вибирав людей більше на свій смак, або таких, з якими можна було б з меншими труднощами складати потрібні угоди, і намагався попереду познайомитися, прихилити до себе, щоб, коли можна, більше дружбою, а не купівлею придбати мужиків. Отже, читачі не повинні обурюватись на автора, якщо особи, які досі з'являлися, не припали їм до смаку; це провина Чичикова, тут він цілковитий господар, і куди він надумає, туди й ми мусимо плентатись. З нашого боку, коли вже справді впаде обвинувачення за блідість і непоказність осіб та характерів, скажемо тільки те, що ніколи на початку не видно всієї широкої течії і обсягу справи. В'їзд у яке б не було місто, хоч би навіть у столицю, завжди якось блідий, спочатку все сіре й одноманітне: тягнуться нескінченні заводи та фабрики, закурені димом, а потім уже вигляне ріг шестиповерхового будинку, магазини, вивіски, величезні перспективи вулиць, усі в дзвіницях, колонах, статуях, баштах, з міським блиском, шумом і гуркотом, і всім, що на диво витворила рука й думка людини. Як учинено перші покупки, читач уже бачив; як піде справа далі, які будуть удачі й невдачі у героя, як доведеться розв'язати й перемогти йому ще важчі перешкоди, як постануть колосальні образи, як зрушаться таємні важелі широкої повісті, розступиться далеко її обрій, і вся вона набуде величавої ліричної течії, те побачить потім. Ще немалий шлях треба буде проїхати всьому похідному екіпажеві, який складається з пана середніх літ, брички, якою їздять холостяки, лакея Петрушки, кучера Селіфана і тройки коней, уже відомих поіменно від засідателя до негідника-чубарого. Отже, ось увесь перед нами герой наш, який він є! Але зажадають, може, остаточного визначення однією рисою: хто ж він з погляду якостей моральних? що він не герой, сповнений досконалостей і чеснот, це видно. Хто ж він? виходить негідник? Чому ж негідник, для чого ж бути таким суворим до інших? Тепер у нас негідників не буває, є люди благонадійні, приємні, а таких, які б на загальну ганьбу виставили свою фізіогномію під прилюдний ляпас, знайдеться хіба що яких два-три чоловіки, та й ті вже говорять

тепер про чесноту. Найсправедливіше назвати його: хазяїн, набувач. Набування всьому вина; через нього затіялись справи, яким світ дає назву не дуже чистих. Правда, у такому характері є вже щось відразливе, і той самий читач, який на життєвому своєму шляху дружитиме з такою людиною, їстиме з нею хліб-сіль і провадитиме приємно час, почне дивитися на неї скоса, коли вона стане героєм драми або поеми. Але мудрий той, хто не гребує ніяким характером, але звернувши на нього допитливий погляд, вивчає його до самих первинних причин. Швидко все перетворюється в людині; не зоглянешся, як уже виріс усередині страшний хробак, що самовладне обернув на себе всі життєві соки. І не раз не тільки широка пристрасть, але нікчемна хіть до чогось дрібного розросталася в народженому на кращі подвиги, примушуючи його забувати великі й святі обов'язки і в нікчемних брязкальцях убачати велике й святе. Незчисленні, як морські піски, людські пристрасті, і всі несхожі одна на одну, і всі вони, низькі й прекрасні, всі спочатку покірні людині і потім уже стають страшними владарями її. Блаженний, хто обрав собі з усіх найпрекраснішу пристрасть; зростає й десятериться щогодини й щохвилини незмірне його блаженство, і входить він глибше і глибше у безмежний рай своєї душі. Але є пристрасті, яких обрання не від людини. Вже народилися вони з нею у хвилину народження її на світ, і не дано їй сил ухилитися від них. Вищі веління ними правлять, і є в них щось таке, що вічно кличе, не вгамовується на все життя. Земне велике поприще судилося здійснити їм: байдуже, чи в похмурому образі, чи пролинувши світлим явищем, що порадує світ — однаково покликані вони для незнаного людиною блага. І може, в цьому ж самому Чичикові пристрасть, що пориває його, уже не від нього, і в холодному його існуванні закладено те, що потім повергне в прах і на коліна людину перед мудрістю небес. І ще таємниця, чому цей образ постав у поемі, що нині з'являється на світ.

Але не від того тяжко, що будуть незадоволені героєм, тяжко від того, що живе в душі непоборна впевненість, що тим самим героєм, тим самим Чичиковим були б задоволені читачі. Якби не зазирнув автор глибше йому в душу, якби не розворушив на дні його того, що уникає й ховається від світу, якби не розкрив найпотаємніших думок, яких нікому

іншому не звіряє людина, а показав його таким, яким він здався усьому місту, Манілову й іншим людям, то всі були б радісінькі й мали б його за гарну людину. Дарма, що ні обличчя, ні весь образ його не метався б, як живий, перед очима: зате, закінчивши читати, душа не була б стривожена нічим, і можна сісти знову до картярського стола, який втішає усю Росію. Так, мої любі читачі, вам би не хотілося бачити виявлену людську убогість. Навіщо, кажете ви, до чого це? Хіба ми не знаємо самі, що є багато ганебного й безглуздого в житті? І без того трапляється нам часто бачити те, що зовсім не тішить. То вже краще показуйте нам прекрасне, принадливе. Хай краще забудемося ми! "Навіщо, брат, говориш мені, що справи в господарстві йдуть погано?" каже поміщик прикажчикові: "я, брат, це знаю без тебе, та в тебе мови хіба немає іншої, чи що? Ти дай мені забути про це, не знати цього, я тоді щасливий". І от, ті гроші, що якось зарадили б справі, ідуть на різні засоби для призведення себе в забуття. Спить розум, що, може, знайшов би раптове джерело великих коштів; а там маєток бух з аукціону, і пішов поміщик забуватися по світі з душею, від скрути готовою на підлоту, якої б сам вжахнувся раніш. Ще впаде обвинувачення на автора з боку так званих патріотів, які спокійно сидять собі по кутках і займаються зовсім сторонніми справами, складають собі капітальці, влаштовуючи долю свою коштом інших; та, як тільки трапиться щось, на їх думку, образливе для вітчизни, з'явиться яка-небудь книга, в якій прозирне іноді гірка правда, вони вибіжать з усіх кутків, як павуки, побачивши заплутану в павутинні муху, і зразу піднімуть крик: "А чи ж добре виводити це на світ, розголошувати про це? адже це все, що описано тут, це все наше, чи гаразд це? а що скажуть іноземці? Хіба весело чути погану думку про себе? Думають, хіба це не боляче? Думають, хіба ми не патріоти?" На такі мудрі зауваження, особливо про думки іноземців, признаюсь, нічого не можна придумати на відповідь. А хіба ось що: жили в одному далекому закутку Росії два жителі. Один був батько родини на ім'я Кифа Мокійович, чоловік вдачі лагідної, що провадив життя недбало. З родиною він не морочився; існування його було спрямоване більше в умоглядний бік і оберталося навколо такого, як він називав, філософічного питання: "Ось, наприклад, звір", говорив він, походжаючи по кімнаті: "звір

народжується голий. Чому ж саме голий? Чому не так, як птах, чому не вилуплюється з яйця?

Як, далебі, теє: зовсім не зрозумієш натури, як більше в неї заглибишся!" Так мислив житель Кифа Мокійович. Та не в цьому ще головна річ. Другий житель був Мокій Кифович, рідний син його. Був він те, що звуть на Русі богатир, і в той час, коли батько міркував про народження звіра, двадцятилітня плечиста натура його так і поривалася розгорнутись. Ні за що не вмів він узятись злегка, завжди або рука в когось затріщить, або ґуля набіжить на чийомусь носі. В домі і в сусідстві все від дворової дівки до дворової собаки тікало геть, його побачивши, навіть власне ліжко в спальні потрощив він на друзки. Такий був Мокій Кифович, а втім, він був доброї душі. Та не в цьому ще головна річ. А головна річ ось у чому: "Згляньсь, батечку пане Кифо Мокійовичу", казала батькові і своя, і чужа двірня: "що це в тебе за Мокій Кифович? Нікому від нього немає спокою, такий припертень!" — "Егеж, пустотливий, пустотливий", відказував звичайно на це батько: "та що ж робити: битися з ним пізно, та й мене ж усі обвинуватять у жорстокості; а людина він честолюбна: як станеш докоряти йому при другому-третьому, він угамується, але ж гласність, от лихо! місто дізнається, назве його зовсім собакою. Що, справді, думають, мені хіба не болить? хіба я не батько? Що займаюся філософією, та іншим разом не маю часу, так уже я й не батько? Та отже ні, батько! батько, чорт забери, батько! У мене Мокій Кифович ось тут сидить у серці!" Тут Кифа Мокійович бив себе дуже сильно в груди кулаком і доходив до цілковитого азарту. "Вже коли він і залишиться собакою, так хай же не від мене про це дізнаються, хай не я виказав його". І, виявивши таке батьківське почуття, він залишав Мокія Кифовича робити й далі богатирські свої подвиги, а сам вертався знову до улюбленого предмета, поставивши собі раптом яке-небудь таке питання: "ну а коли б слон родився в яйці, адже ж і шкаралупа, певно, дуже товста була б, гарматою не проб'єш: треба якусь нову вогнепальну гармату вигадати". Так проводили життя два мешканці тихого куточка, які несподівано, як з віконця, виглянули наприкінці нашої поеми, виглянули для того, щоб відповісти скромно на обвинувачення з боку деяких запальних патріотів, які до певного часу

спокійно займаються якою-небудь філософією, або збільшенням достатку коштом ніжно любимої ними вітчизни, і які думають не про те, щоб не робити поганого, а про те, щоб тільки не говорили, що вони роблять погане. Та ні, не патріотизм і не перше почуття є причинами обвинувачень, інше криється під ними. Навіщо таїти слово? Хто , ж, як не автор, повинен сказати святу правду? Ви боїтесь глибоко спрямованого погляду, ви страшитеся самі спрямувати на що-небудь глибокий погляд, ви любите ковзнути по всьому бездумними очима. Ви посміетесь навіть від щирого серця, з Чичикова, може, навіть похвалите автора, скажете: "одначе ж дещо він влучно підмітив, мабуть, веселої вдачі людина!" І після таких слів з подвоєною гордістю звернетесь до себе, самозадоволена посмішка з'явиться на обличчі вашому, і ви додасте: "Але ж треба погодитись, предивні й пресмішні бувають люди в деяких провінціях, та й негідники до того ж не малі!" А хто з вас повний християнського смирення, не прилюдно, а в тиші, наодинці, в хвилини самотніх розмов з собою, заглибить у середину власної душі цей тяжкий запит: "А чи немає і в мені якоїсь частки Чичикова?" Егеж, чому б не так! А от хай пройде в цей час повз нього якийсь його ж знайомий, що має чин ні занадто великий, ні занадто малий, він в ту ж мить штовхне під руку свого сусіду й скаже йому, мало не пирснувши зо сміху: "дивись, дивись, он Чичиков, Чичиков пішов!" І потім як дитина, забувши всяку пристойність, відповідну званню й літам, побіжить за ним навздогін, піддражнюючи ззаду та приказуючи: "Чичиков! Чичиков! Чичиков!"

Але ми почали говорити досить голосно, забувши, що герой наш, який спав під час оповідання його повісті, уже прокинувся і легко може почути так часто повторюване своє прізвище. А він людина образлива і не любить, коли про нього висловлюються нешанобливо. Читачеві півбіди, розсердиться на нього Чичиков чи ні, а щодо автора, то він ні в якому разі не повинен сваритися зі своїм героєм; ще не малий шлях і не малу дорогу доведеться їм пройти удвох рука в руку; дві великі частини попереду — це неабищо.

"Ехе-хе, що ж ти?" сказав Чичиков до Селіфана: "ти?" "Що?" сказав Селіфан повільним голосом. "Як що? лобуряко! як ти ідеш? Ну ж, поганяй!" І справді Селіфан давно вже їхав, заплющивши очі, зрідка тільки торкаючи спросоння віжками по боках теж сонних коней; а з Петрушки вже давно, не знати в якому місці, злетів картуз, і він сам,

перекинувшись назад, уткнув свою голову в коліно Чичикову, так що той мусив дати їй щигля. Селі-фан підбадьорився і, хвисьнувши кілька разів по спині чубарого, після чого той пішов підтюпцем, та махнувши зверху батогом на всіх, промовив тонким співучим голоском: "не бійся!" коники розворушились і помчали як пух легеньку бричку. Селіфан тільки помахував та погукував: "ех! ех! ех!", плавно підстрибуючи на козлах в міру того, як тройка то злітала на пагорок, то мчала щодуху з пагорка, якими ряснів увесь стовповий шлях, що спадав ледве помітним схилом донизу. Чичиков тільки посміхався, злегка підлітаючи на своїй шкіряній подушці, бо любив швидку їзду. І який росіянин не любить швидкої їзди? Чи ж його душі, що прагне закрутитись, загулятись, сказати іноді: "чорт забери все!" чи ж його душі не любити її? Чи ж її не любити, коли в ній чується щось піднесено-чудове? Здається, невідома сила підхопила тебе "а крило собі, і сам летиш, і все летить: летять версти, летять назустріч купці на передках своїх кибиток, летить обабіч ліс з темними лавами ялин і сосен, зі стуком сокири і воронячим криком, летить увесь шлях не знати куди в зникаючу далину, і щось страшне таїться в цьому швидкому миготінні, де не встигає позначитися зникаюча річ, тільки небо над головою та легкі хмари та місяць поміж ними здаються недвижні. Ех тройка! птиця тройка, хто тебе вигадав? знать, у енергійного народу ти могла тільки родитись, у тій землі, що не любить жартувати, а гладінню-рівниною розкинулась на півсвіту, та й гайда лічити версти, доки не зарябіє тобі в очах. І не хитре, здається, дорожнє спорядження, не залізним прошите гвинтом, а нашвидку, живцем, самою сокирою та долотом спорядив і склав тебе кмітливий ярославський мужик. Не в німецьких ботфортах ямщик: борода та рукавиці, і сидить чорт знає на чому; а підвівся та замахнувся, та заспівав пісню — коні вихром, спиці в колесах злилися в один суцільний круг, здригнулася тільки дорога та скрикнув, з переляку зупинившися,

пішохід і от вона помчала, помчала, помчала!.. І от вдалині уже видно, як щось курить і вихрить повітря.

Чи не так і ти, Русь, як прудка, необігнана тройка мчиш? Димом курить під тобою дорога, гримлять мости, все відстає і зостається позаду. Спинився вражений Божим чудом перехожий: чи не блискавка це, кинута з неба? що означає цей жахом проймаючий рух? і що за незнана сила закладена в цих незнаних світом конях? Ех, коні, коні, що за коні! Чи вихори сидять у ваших гривах? Чи чуйне вухо пломенить у кожній вашій жилці? Зачули з височини знайому пісню, дружно і разом напружили мідні груди і, майже не торкнувшись копитами землі, обернулися в самі витягнуті лінії, що летять у повітрі, і мчить уся натхненна Богом!.. Русь, куди мчиш ти, дай відповідь? Не відповідає. Дивним дзвоном заливається дзвіночок; гримить і стає вітром роздерте на шматки повітря; летить мимо все, що тільки є на землі, і скоса поглядаючи, уступаються і дають їй дорогу інші народи й держави.

ПРИМІТКИ

1 Каніфасові — із каніфасу, лляної смугастої, дуже цупкої тканини.

2 Демікотонний — із демікотону, цупкої бавовняної тканини.

3 Збитенщик — продавець збитня, гарячого напою з медом і прянощами.

4 Пара чаю — порція чаю з цукром вприкуску; подавався у двох чайниках: один з окропом, другий — із заваркою.

5 Пулярка — відгодована курка (із франц. poularde).

6 Колезький радник — згідно "Табеля про ранги", введеного Петром I, чиновник 6-го класу. Всього в цьому "Табелі" було 14 класів.

7 Найчастіше ж помітні були почорнілі двоголові державні орли... — до введення "відкупів", тобто права винокуріння і продажу вина, надаваного державою приватним особам, т. зв. "відкупникам", це право було державною монополією. Тому над шинками і красувався герб Російської імперії — двоголовий орел.

8 Коцебу Август (1761—1819) — німецький письменник-драматург.

9 Мав на шиї Анну — орден святої Анни 2-го ступеня, у вигляді хреста, його носили на мундирі біля комірця.

10 Зірка — орден Станіслава 1-го ступеня.

11 "Вашим превосходительством" називали лише осіб, які мали генеральський чин (за табелем не нижче IV класу, тобто у громадянській службі — діючого статського радника). Статський радник — чин V класу, тобто, ще не "ваше превосходительство".

12 Бостончик — бостон, карточна гра.

13... форейторські крики віддалік... — Форейтор — при запряганні коней "цугом"верхівець, що сидить на передньому сидінні.

14 Зелений стіл — стіл для карточних ігор, покритий зеленим сукном.

15 Фініфть — художня емаль.

16 Взятка — в карточній грі: карта, "взята", покрита старшою чи козирем.

17 Міський голова — голова міської думи, виборчого, від купців і міщан, закладу, що відав господарством.

18 "Син Отечества" — історичний, політичний і літературний журнал, видавася у 1812—1844 рр. Набувши в 30—40-их рр. офіціозно-консервативного характеру, виступав проти Гоголя і письменників гоголівського напряму.

19Фемістоклюс — ім'я відомого давньогрецького полководця Фемістокла, або Фемістоклеса, дане сину Манілова, має латинське закінчення "юс".

20 Алкід (тобто син Алкмени, доньки царя Мікен) — Геркулес, герой давньогрецьких міфів, здійснив багато незвичайних подвигів. Батьком Геркулеса був верховний бог стародавніх греків Зевс.

21 Пряженці — "маленькі пиріжки з м'ясом і цибулею" (із записника Гоголя).

22 Прометей — у давньогрецькій міфології титан, який вкрав у олімпійських богів вогонь і передав його людям.

23 Овідій (Публій Овідій Назон, 43 до н.е. — біля 18 н.е.)— римський поет, автор поеми "Метаморфози" (про перетворення людей і богів на звірів, сузір'я).

24 Колезька секретарша — дружина чи вдова колезького секретаря (у табелі про ранги чин X класу).

25 Асигнації — паперові грошові знаки.

26 Морити бджіл — одурманювати димом, щоби витягнути стільники з медом.

27 Сині асигнації — паперові гроші (синього кольору) номіналом 5 крб.

28 Шанішки — виріб з тіста, схожий на ватрушку (із записника Гоголя).

29 Прягли — пампушки, оладки (із записника Гоголя).

30... на Святки... — тобто до кінця грудня. Святки починаються з християнського свята Різдва (25 грудня за старим стилем) і продовжуються 12 днів до Водохреща.

31 Пилипівка — піст перед Різдвом, до кінця листопада.

32 Побратима — кулеподібна посудина, дерев'яна, з вузьким горлом; у ній зберігають варення, мед (із записника Гоголя).

33 Сомовий плескач — хвіст сома, весь із жиру (із записника Гоголя). .,

34 Венгерка — гусарська куртка з нашитими поперечними мотузками за зразком форми угорських гусарів.

35 Архалук — різновид домашнього одягу, короткий стьобаний халат.

36 Пароле — подвоєння ставки після виграшу.

37 Загнути утку — загнути кутик карти на знак подвоєння ставки.

38 Зірвати банк — виграти ці гроші.

39 Грати дублетом — не відділяти від виграшу і пускати двічі (із записника Гоголя). "

40 Емпіреї — у давньогрецькій міфології — найвища частина неба, наповнена вогнем і світлом, де жили боги.

41 Гальбік — карточна гра.

42 En gros (фр.) — у великій кількості.

43 Фортунка — рулетка, азартна гра, в якій у рухоме коло з намальованими гніздами (очками) кидається кулька, попадання в одне з гнізд визначає виграш або програш (нульове очко).

44 Ганусівка — настоянка на анісі.

45 Фенарді — відомий свого часу акробат і фокусник.

46 Двогривеник — двогривеник сріблом дорівнює 80 копійок асигнаціями.

47 Полтина — п'ятдесят копійок асигнаціями.

48 Курильні смолки — свічки з вугільного порошку і ароматичних смол, використовувались для обкурювання.

49 Щиток — гостра собача морда.

50 Густопсові — собаки з довгою шерстю; чисто-псові — гладкі, з шерстю, довгою на хвості і на лапах; муругі — червоно-чорні; полово-рябі — з жовтою плямою на білому тлі; муруго-рябі — з чорними плямами на жовтому тлі (із записника Гоголя).

51 Скосир — забіяка; чортихай — від слова "чортихатися"; северга — нетерплячий, той, що поспішає.

52 "Мальбруг в похід рушив" — старовинна французька пісня. Мальбруг — герцог Мальборо (Marlborough, 1650—1722), англійський полководець.

53 ручки ... були найсубтильніший сюперфлю... — найсубтильніший — можливо, утворений від субтильний (ніжний, тендітний; франц. subtil). Сюперфлю (франц. superflu) — щось зайве.

54 Фетюк — слово, образливе для чоловіка, походить від фіти, літери, яку вважають непристойною (примітка М. Гоголя).

55 Талія — колода або дві колоди карт, що беруть участь в грі.

56 Крап — виворотний кольоровий бік карти; на ній шулери робили помітки, що дозволяли впізнавати потрібні карти.

57 Капітан-справник — начальник повітової поліції.

58 Корамора — великий, довгий, млявий комар; іноді залітає до кімнати й стирчить десь самотою на стіні.

59 Маврокордато, Міаулі, Канарі — грецькі полководці і політичні діячі часів грецького національно-визвольного руху 1821—1829 рр..

60 Багратіон Петро Іванович (1765—1812) — князь, російський генерал, герой Вітчизняної війни 1812 року.

61 Бобеліна — грецька партизанка, героїня національно-визвольного руху 1821—1829 рр.

62 Масон — член таємного релігійно-містичного товариства, що виникло на початку XVIII ст. в Англії.

63 Тога і Магога — в іудейській, християнській і мусульманській міфології два диких народи, нашестя яких має передувати "Страшному суду".

64 Колокотроні — діяч грецької національно-визвольної революції 1821—1829 рр.

65 Трюфелі — гриби, що ростуть під землею, їх використовують як приправу до вишуканих страв.

66 Сибірка — короткий приталений каптан зі складками і стоячим коміром. Звичайний одяг російських купців.

67 Дров 'яний двір — базар, де продавалися вироби з дерева. Пересік — "бочка, поділена на дві половини" (із записника Гоголя). Лагун — "форма відра з кришкою" (із записника Гоголя). Микальниця — кошик або коробочка.

68 Валяльня —— приміщення для валяння (збивання) полотна, войлока, валяного взуття.

69 Компаріотка — співвітчизниця (із франц. compatriote).

70 Колодки — ножні дерев'яні кандали.

71 ... голови жерців Феміди... — тобто судових чиновників. Феміда — богиня правосуддя у давньогрецькій міфології.

72 Як колись Вергілій прислужився Данте... — давньоримський поет Вергілій в поемі "Божественна комедія" великого італійського поета Данте Аліг'єрі (1265—1321) супроводжує автора у його мандрівці колами пекла.

73 Зерцало — емблема правосуддя, увінчана двоголовим орлом (державним гербом Росії), тригранна призма з трьома наказами Петра I про дотримання законності. Стояла на столах судових та інших державних закладів.

74 Маслянці — страва з борошна і картоплі, готується у розтопленому маслі.

75 Зваренці — компот, сушені плоди і ягоди, варені і підсолоджені родзинками чи медом.

76 Горка — народна картонна гра.

11 ...послання Вертера до Шарлотти... — йдеться про передсмертний лист героя роману німецького поета Й.В.Ґете (1749—1832) "Страждання молодого Вертера" до його коханої Шарлотти.

78 Ланкастерова школа взаємного навчання — навчальна система англійського педагога Д. Лан-кастера (1778—1838), згідно якої вчитель навчає найсильніших учнів, а ті, в свою чергу, навчають слабших.

79 "Людмила"Жуковського — романтична балада, надрукована в 1808 році.

80 Юнгові "Ночі"— поема англійського поета першої половини XVIII ст. Е. Юнга "Скарги, або Нічні роздуми про життя, смерть і безсмертя".

81 "Ключ до таїнств натури" Еккартсгаузена — релігійно-містичний твір німецького письменника К. Еккартсгаузена (1752—1803).

82 Інкомодіте — нездужання (франц. incommodite).

83 Кокурка — булка з яйцем.

84 Сконапель істоар — (франц. ce quon appele histoire) — що називається, історія.

85 Рінальдо Рінальдіні — герой роману німецького письменника К. А. Вільпіуса (1762—1827) "Рінальдо Рінальдіні, отаман розбійників", перекладеного на початку XIX ст. російською мовою і дуже популярного свого часу.

86 Tete-a-tete — (франц.) розмова віч-на-віч.

87 Красний — місто у Смоленській губернії, в бою під яким у листопаді 1812 р. російська армія завдала поразки відступаючій армії Наполеона.

88 Лейпціг — під німецьким містом Лейпцігом в 1813 р. була битва військ союзників з французькою армією (т. зв. "битва народів").

89 Інвалідний капітал — капітал для видавання пенсій та допомоги інвалідам Вітчизняної війни 1812 р., започаткований в 1814 із приватних пожертвувань.

90 Шехерезада — героїня середньовічних арабських казок 'Тисяча і одна ніч". Тут у значенні: щось чарівне.

91 Семіраміда — ассирійська цариця кінця IX ст. до н.е., з іменем якої легенда пов'язує створення у Вавилоні "висячих садів" — одного з семи чудес світу,

92 Синюха — асигнація у 5 карбованців.

93 Лета — у давньогрецькій міфології ріка забуття в підземному царстві: душі померлих, покуштувавши воду з Лети, забували про своє земне життя.

94... випустили його з острова Є іени... — Наполеон, після відречення в 1815 р. від престолу, був засланий на о. Святої Єлени в Атлантичному океані, де і провів у полоні англійців останні роки життя (помер у 1821 р.).

9S Апокаліптичні цифри — містичне число 666, яким в Апокаліпсисі, одній із книг Нового Заповіту, позначалося ім'я Антихриста.

96... том герцогині Лавальєр ... — "Герцогиня де Лавальєр" — сентиментальний роман французької письменниці Жанліс (1746-1830). Перекладений у 1804—1805 рр. російською мовою, був популярний свого часу.

97 Солон (VII—VIcT. до н.е.) — грецький державний діяч-реформатор; античні перекази прираховували його до "семи мудреців".

98 Вакх — у давньогрецькій міфології бог винограду і вина.

99 Повитчик — чиновник, котрий керував якимось відділом (столом) в суді.

100 Рекомендаційні листи за підписом князя Хованського... — тобто, хабар (від імені кн. Хованського, керуючого державним асигнаційним банком; факсиміле його підпису значилося на грошових знаках).

101 Четвертак — 25 копійок.

102 Брабантське мереживо — найтонше мереживо виробництва Бельгії.

103 Повірений — заступник у справах.

104 Опікунська рада — заклад для керівництва виховними закладами; при опікунських радах була заснована каса, що видавала позики під заставу маєтку та іншого майна з метою підтримати розорених дворян.